

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧОРНОМОРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПЕТРА МОГИЛИ

На правах рукопису

РЯБОВА ЮЛІЯ МИКОЛАЇВНА

УДК 378.091.2:364-43]:323.1(043.5)

**ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ
ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
В БАГАТОНАЦІОНАЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ**

13.00.04 - Теорія і методика професійної освіти

Дисертація

на здобуття наукового ступеня

кандидата педагогічних наук

Науковий керівник

Гришкова Раїса Олександрівна

доктор педагогічних наук, професор

Миколаїв 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПІДГОТОВКИ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ ДО РОБОТИ В БАГАТОНАЦІОНАЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ.....	13
1.1 Аналіз педагогічних наукових джерел з теми дослідження.....	13
1.2 Багатонаціональне середовище як реалія сучасного українського суспільства.....	24
1.3. Специфіка підготовки майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі	33
Висновки до першого розділу.....	51
РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНОПЕДАГОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПІДГОТОВКИ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В БАГАТОНАЦІОНАЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ.....	53
2.1. Зміст, структура та функції підготовки майбутніх соціальних працівників.....	53
2.2. Педагогічні умови підготовки соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі.....	79
2.3. Критерії визначення рівня готовності соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі.....	105
Висновки до другого розділу.....	125
РОЗДІЛ 3. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ТА МЕТОДИКИ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В БАГАТОНАЦІОНАЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ.....	128
3.1. Програма і зміст експерименту.....	128

3.2. Методика перевірки ефективності педагогічних умов підготовки майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі.....	138
3.3. Аналіз результатів експериментальної роботи.....	149
Висновки до третього розділу.....	165
ВИСНОВКИ.....	169
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	173
ДОДАТКИ.....	206

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ЮНЕСКО – англ. UNESCO – United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури

ОКХ – освітньо-кваліфікаційна характеристика

ОПП – освітньо-професійна програма

ЕГ – експериментальна група

КГ – контрольна група

КЕ – констатувальний експеримент

ФЕ – формувальний експеримент

ВСТУП

Актуальність і доцільність дослідження. Розвиток українського суспільства характеризується інтенсивними соціально-економічними й геополітичними змінами, що породжують політичні, економічні, соціальні та морально-психологічні проблеми. В таких умовах стає необхідною діяльність соціальних служб, що покликані допомогати суспільству подолати труднощі, пов'язані з вирішенням соціальних, психологічних, культурологічних, етнічних проблем. Відповідно до Національної доктрини розвитку освіти України основною метою освіти є формування високої культури міжнаціональних відносин, а передумовою утвердження розвинутого громадянського суспільства є підготовка освічених, моральних, мобільних людей, здатних до співпраці та міжкультурної взаємодії.

Сьогодні для українського суспільства важливим є налагодження позитивних стосунків між людьми в багатонаціональному середовищі, попередження і профілактика міжетнічних конфліктів, формування у майбутніх фахівців культури спілкування, етнічної толерантності тощо. У зв'язку з цим виникає необхідність спеціальної підготовки соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі.

Потреба в утворенні нової генерації соціальних працівників, здатних до ефективної професійної діяльності в умовах багатонаціонального середовища, є пріоритетним напрямком педагогічної діяльності та знаходить відображення у державних документах та Законах України «Про освіту» та «Про вищу освіту». Проте в педагогіці бракує наукових досліджень і практичних розробок, спрямованих на перспективний розвиток і вдосконалення професійної підготовки майбутніх соціальних працівників до вирішення проблем співіснування людей в умовах взаємодії різних культур, віросповідань, стилів життя. Успішність діяльності фахівця соціальної роботи в багатонаціональному середовищі пов'язана зі сформованістю в нього вмінь регулювати міжкультурні відносини, забезпечувати умови для

розвитку особистості та використовувати соціокультурні знання й навички комунікативної поведінки у процесі спілкування з представниками різних національностей та соціальних груп.

Проблемам підготовки висококваліфікованих фахівців до професійної діяльності присвячені праці В.Андрущенко, М.Євтуха, І.Зязюна, В.Кременя, В.Лутай, С.Сисоєвої та ін. Окремі аспекти підготовки соціальних працівників до професійної діяльності розглянуто в працях вітчизняних та зарубіжних науковців О.Безпалько, І.Зверєвої, А.Капської, Т.Семигіної, І.Миговича, Л.Міщик, В.Полтавця, Г.Попович, Є.Холостової та ін. Педагогічні та психологічні основи підготовки фахівців соціальної сфери стали об'єктом вивчення таких дослідників, як З.Багатова, В.Бочарова, М.Гуліна, І.Козубовська, А.Мудрик, Л.Романовська, Т.Шевеленкова, Ю.Шевченко, Н.Шмельова та ін. Зарубіжний досвід професійної підготовки соціальних працівників розглядають дослідники: Л.Віннікова, Н.Видишко, Н.Гайдук, Я.Гулецька, С.Когут, А.Кулікова, Т.Кремнєва, Г.Лещук, О.Ольхович, О.Пришляк, Н.Микитенко, Г.Слозанська, В.Тименко та ін. Питання підготовки фахівців до роботи в полікультурному середовищі знайшли віддзеркалення в працях Р.Агадуліна, Я.Гулецької, О.Гуренко, Є.Неаєвої та ін. Проблемі розвитку толерантності в полікультурному середовищі присвячено праці Є.Бистрицького, О.Гривої, М.Шермана. Водночас проблеми підготовки майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі не стали предметом спеціальних досліджень вітчизняних науковців. Маловивченими залишаються механізми і методики підготовки студентів спеціальності «соціальна робота» до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі, бракує нових ідей щодо підвищення міжкультурної компетенції у системі підготовки соціальних працівників.

Аналіз існуючого стану та особливостей підготовки майбутніх соціальних працівників в освітньому процесі вищого навчального закладу

дозволяє виявити низку суперечностей між наявною дійсністю та вимогами суспільства до професійної підготовки студентів спеціальності «соціальна робота», що полягають у:

- потребі суспільства у кваліфікованих соціальних працівниках та недостатньому рівні підготовки таких фахівців;
- необхідності цілеспрямованої підготовки до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі та недосконалості навчально-методичного забезпечення цього процесу;
- актуальності підготовки фахівців до роботи в багатонаціональному середовищі та недостатній обізнаності майбутніх соціальних працівників із культурними особливостями представників інших національностей.

Усунення виявлених суперечностей можливе за умов створення системи спеціальної підготовки майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі.

Актуальність проблеми та недостатня її розробленість у науковій літературі, необхідність усунення зазначених суперечностей зумовили вибір теми дисертаційного дослідження – **«Підготовка майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконано відповідно до плану науково-дослідних робіт Чорноморського державного університету імені Петра Могили за комплексною темою кафедри соціальної роботи, управління і педагогіки «Формування професійної діяльності майбутніх соціальних працівників» (№ 0113U001703). Тему дисертації затверджено вченою радою Чорноморського державного університету імені Петра Могили (протокол № 4 від 12.12.2013 р.) та узгоджено в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних та психологічних наук в Україні (протокол № 2 від 25.02.2014).

Об'єкт дослідження – процес професійної підготовки майбутніх соціальних працівників у вищих навчальних закладах.

Предмет дослідження – педагогічні умови підготовки майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі.

Мета дослідження - визначення, теоретичне обґрунтування й експериментальна перевірка педагогічних умов підготовки майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі.

Гіпотеза дослідження. Підготовка майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі стане ефективнішою, за таких педагогічних умов:

- застосування культурологічного підходу до професійної підготовки майбутніх соціальних працівників;
- здійснення міжпредметної координації в навчанні дисциплін професійного спрямування та загальногуманітарного циклу;
- формування у студентів ціннісного ставлення до міжкультурних відмінностей представників різних культур у багатонаціональному середовищі;
- розвиток позитивної мотивації до взаємодії з представниками національних меншин у багатонаціональному середовищі.

Досягнення поставленої мети вимагає вирішення таких **завдань**:

- здійснити аналіз результатів наукових досліджень з обраної теми;
- розкрити особливості та виявити наявний стан підготовки майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі;
- визначити педагогічні умови підготовки майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі;

- розробити модель та методику підготовки соціальних працівників до роботи в багатонаціональному середовищі;
- експериментально перевірити ефективність запропонованих педагогічних умов професійної підготовки майбутніх соціальних працівників.

Для розв'язання поставлених завдань застосовано такі **методи дослідження:**

теоретичні: вивчення й аналіз науково-методичної літератури для обґрунтування основних теоретичних питань дослідження, специфіки підготовки майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі (підрозділи 1.1,1.2,1.3); змісту та структури підготовки майбутніх соціальних працівників (підрозділ 2.1); узагальнення науково-теоретичних даних для визначення педагогічних умов та побудови моделі підготовки майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі (підрозділ 2.2); аналіз нормативних документів з метою визначення сучасного стану підготовки майбутніх соціальних працівників (підрозділ 1.2);

емпіричні: педагогічне спостереження, тестування, опитування, інтерв'ю з метою виявлення рівнів готовності майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі (підрозділ 2.3);

педагогічний експеримент: (констатувальний і формувальний) з метою перевірки ефективності виявлених педагогічних умов, моделі та методики підготовки майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі (підрозділи 3.1, 3.2, 3.3);

статистичні: методи математичної статистики для обробки результатів педагогічного експерименту, аналізу отриманих даних, за допомогою яких перевірено статистичні гіпотези, визначено вірогідність та об'єктивність отриманих результатів (підрозділ 3.3).

Експериментальна база наукового дослідження. Експериментальне дослідження проводилося з 2013 до 2016 р. на базі Чорноморського державного університету імені Петра Могили, Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського, Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди, Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Усього в експерименті взяли участь 240 студентів: 122 в експериментальних групах і 118 – у контрольних.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що *вперше* науково обґрунтовано та експериментально перевірено педагогічні умови підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи в багатонаціональному середовищі; *схарактеризовано* критерії, показники та рівні готовності майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі; *розроблено й теоретично обґрунтовано* модель підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи в багатонаціональному середовищі;

уточнено поняття «підготовка до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі», «професійна діяльність соціального працівника», «професійна діяльність в багатонаціональному середовищі», «багатонаціональне середовище»;

подальшого розвитку набуло вирішення проблеми іншомовної підготовки майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі.

Достовірність результатів дослідження забезпечується комплексним підходом до розв'язання поставлених завдань, ґрунтовною підготовкою і проведенням експерименту із застосуванням методів, які відповідають предмету та завданням дослідження, аналізом науково-методичних джерел, експериментальною перевіркою запропонованих педагогічних умов підготовки майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в

багатонаціональному середовищі та їх практичним упровадженням в освітній процес вищих навчальних закладів; обговоренням теоретичних положень і результатів дослідження на науково-практичних, науково-методичних, міжнародних конференціях та семінарах.

Практичне значення полягає в розробці методики підготовки майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі та її впровадженні в освітній процес на основі розробленого навчально-методичного супроводу: методичних рекомендацій, зміст яких спрямовано на підготовку майбутніх соціальних працівників до роботи в багатонаціональному середовищі, а також її удосконалення шляхом створення запропонованих педагогічних умов.

Результати дослідження впроваджено в освітній процес Чорноморського державного університету імені Петра Могили (довідка №78/105 від 9.12.2015), Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського (довідка № 25.1/204 від 25.02.2016), Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди (довідка №250 від 11.03.2016), Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (довідка №1/469 від 23.03.2016).

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні й методичні положення, висновки і попередні результати дисертаційного дослідження обговорено та оприлюднено в доповідях на науково-практичних конференціях, семінарах: *міжнародних*: «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору» (Київ, 2013–2014); «Science and Education a New Dimension» (Budapest, 2014); «Modern tendencies in pedagogical education and science of Ukraine and Israel: the way to integration» (Ariel, Israel 2014); «Ольвійський форум – 2012: стратегії України в геополітичному просторі» (Севастополь, 2012); «Ольвійський форум – 2013: стратегії країн причорноморського регіону в геополітичному просторі» (Миколаїв-Ялта, 2013); «Ольвійський форум – 2014: стратегії країн

причорноморського регіону в геополітичному просторі» (Миколаїв, 2014); «Ольвійський форум – 2015: стратегії країн причорноморського регіону в геополітичному просторі» (Миколаїв-Коблеве, 2015); «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору» (Київ, 2015);

всеукраїнських: «Global English – Global Decisions» (Ukraine National Conference, 2013); «Могилянські читання – 2012-15 рр.: досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний» (Миколаїв, 2012-15 рр.)

Публікації. Результати дослідження висвітлено в 15 одноосібних публікаціях автора, з них 8 – статті у фахових виданнях, 2 з яких – у міжнародних виданнях, 6 – матеріали та тези конференцій, 1 – методичні рекомендації.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (305 найменувань, з яких 30 – іноземною мовою), додатків. Загальний обсяг дисертаційної роботи становить 238 сторінок, з них 172 сторінки основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПІДГОТОВКИ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ ДО РОБОТИ В БАГАТОНАЦІОНАЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

1.1 Аналіз педагогічних наукових джерел з теми дослідження

У час постійних суспільних трансформацій, втрати ціннісних орієнтирів та зростаючої кількості міжкультурних контактів постає соціального працівника як особистості, чия діяльність покликана гармонізувати всі сфери соціальної взаємодії, налагоджувати ефективну соціалізацію, інтеграцію в суспільство осіб, які цього потребують, набуває особливого значення. Саме тому останні десятиліття засвідчують зростання уваги наукової спільноти до постаті соціального працівника і його належної професійної підготовки. Соціальна допомога населенню – це відчутний засіб стабілізації людських потреб та суспільного життя, а також механізм підтримки окремої людини та групи людей. Полікультурний аспект соціально-педагогічної діяльності набув сьогодні особливої актуальності, оскільки Україна є багатонаціональною державою, що визнає право представників різних національностей на самовизначення та прагнення задовольняти їхні національні потреби та інтереси, пов'язані зі збереженням традицій та вірувань.

Професія соціального працівника набуває особливого значення у вирішенні важких життєвих ситуацій та соціальних проблем у більшості розвинених країнах світу. За визначенням Є. Холостової, «соціальний працівник - це професіонал, який реалізує реальну соціальну політику державної влади на основі соціального захисту різних верств населення» [260; с. 7].

На думку Є.Холостової, соціальний працівник має володіти не лише педагогічними, юридичними, психологічними знаннями, знаннями з соціальної філософії та етики, але й високими морально-етичними якостями, які не дозволять йому піддатися спокусі маніпулювати людьми в корисливих цілях. Соціальний працівник покликаний творити добро і не має права приносити зло [260; с. 4].

А.Капська зазначає, що «розвиток та становлення соціальної роботи пов'язані з порушенням традиційних для України механізмів соціального регулювання і взаємодії, із загостренням міжнаціональних відносин та еміграційних процесів. Сучасна ситуація погіршена і тим, що в останній період зіткнулися різні концепції і стратегії соціальної перебудови суспільства та розвитку соціальної роботи» [237; с. 14]. У наш час потребується чітке і швидке визначення стратегії і тактики соціального захисту населення, підготовки і перепідготовки соціальних працівників та створення установ соціальної роботи необхідних для забезпечення потреб вразливих верств населення [105].

Соціальний працівник допомагає дітям і дорослим, які потребують опіки та піклування, влаштування в лікувальні та навчально-виховні заклади, допомагає в отриманні матеріальної, соціально-побутової та іншої допомоги; організовує громадський захист неповнолітніх правопорушників, у необхідних випадках виступає в якості їх громадського захисника в суді; бере участь у роботі зі створення центрів соціальної допомоги, притулків, молодіжних, підліткових, дитячих та сімейних центрів [237; с. 8].

На думку Т.Семигіної, «соціальний працівник повинен уміти спілкуватися та надавати інформацію, оцінювати потреби та представляти інтереси людини, підвищувати її можливості та сприяти розвитку, створювати «мережу допомоги» та керувати процесом допомоги» [230; с. 15].

Т.Золотарьова вважає, що «для підготовки якісних соціальних кадрів поряд з традиційними необхідні принципово нові, активні форми навчання, які займають проміжне місце між теорією і практикою» [87; с. 21].

У нашому дослідженні ми дотримуємося гуманістичної філософії освіти, представлені роботами вітчизняних філософів і педагогів: В.Андрущенка, І.Зязюна, В.Кременя, В.Лутай в якій обґрунтовується гуманістичний та соціально-орієнтований підходи до процесу формування і становлення майбутнього спеціаліста з метою як задоволення нагальних потреб держави в підготовці високоякісних фахівців у різних галузях, так і самореалізації кожної особистості. Головною метою освіти вони вбачають формування всебічно розвиненої людини, яка б гармонійно поєднувала свої інтереси і свій високий професіоналізм із загальними цінностями та інтересами [10,11,90,124].

Соціальна робота має будуватися на етичних принципах та цінностях на яких тримається суспільство. Ми поділяємо думку Р. Епта та У.Фрідлендера, які зазначають, що у кожного індивіда є право на власну думку та право на висловлювання своїх думок, при цьому не ображаючи та не обмежуючи прав інших, у кожного має бути право на особистий вибір [234].

Окремі аспекти підготовки соціальних працівників до професійної діяльності розглянуто в працях І.Зверєвої, А.Капської, Т.Семигіної, І.Миговича, І.Козубовської, Л.Міщук, В.Полтавця, Г.Попович та ін. [84, 102, 112, 147, 151, 194,195, 230].

А.Капська, Т.Семигіна, В.Полтавець, Г.Попович приділяють увагу теоретичним основам соціальної роботи. Л.Міщук, В.Поліщук звертають свою увагу на деякі аспекти становлення соціального працівника як професіонала [102,194,195, 230].

Теорію та методику підготовки студентів до соціальної роботи висвітлено в працях російських вчених: В.Бочарової, Л.Гуслякової, І.Кузіна,

Є.Кузнєцова, В.Жукова, В.Нікітіна, Є.Новак, Є.Холостової, А.Чернова [30, 62, 75, 126, 127, 161, 162].

Л.Гуслякова розглядає соціальну роботу, як наукову теорію, діяльність та навчальну дисципліну [62]. А.Вирщіков, Є.Кузнєцова, Є.Новак, А.Чернов аналізують структуру та динаміку наукового знання в соціальній роботі та класифікують теорії соціальної роботи з огляду на можливості їх практичного застосування [127, 161, 263]. В.Жуков приділяє увагу методологічним основам теорії соціальної роботи, а також соціологічним парадигмам та їх впливу на розвиток концепцій теорії соціальної роботи [75]. В.Нікітін розглядає проблеми теорії соціальної роботи та зміст підготовки фахівців з соціальної роботи [161]. Л.Топчий опікується проблемою становлення системи категорій та понять загальної теорії соціальної роботи та розробкою закономірностей соціальної роботи, пошуком спеціальних методів пізнання [250].

Дослідження теоретичних засад соціальної роботи представлені в працях зарубіжних вчених: М.Доел, С.Шадлоу, М.Річмонд, К.Шафер, Д.Латроуп, М.Ротері, Ф.Тернер, М. Пейн, Л.Джонсон, Ф.Парслоу [68, 167, 177, 234].

М.Доел, С.Шадлоу висвітлюють можливість урахування культурологічних факторів та їх застосування у підготовці майбутніх соціальних працівників [68]. М.Річмонд розробила принципи, на яких має будуватися взаємодія між соціальним працівником і клієнтом. Вона назвала їх «принципами ментальної гігієни»: заохочувати клієнта, симпатизувати йому, надавати перевагу клієнту, будувати з ним спільні плани дій. Ці принципи було покладено в основу Етичного кодексу соціальної роботи [168]. К.Шафер досліджував історичні аспекти застосування системного підходу в процесі підготовки соціальних працівників до практичної соціальної роботи [234]. Д.Латроуп класифікує основні моделі застосування системного підходу у практичній соціальній роботі. М.Тернеру належать

праці теорії соціальної роботи [246]. М.Пейн розкриває сучасну теорію соціальної роботи: на його думку існує три типи теорій соціальної роботи: теорії відносно того, що собою являє соціальна робота; теорія відносно того, як проводити соціальну роботу; теорії світу клієнта [183; с. 30]. Л.Джонсон розглянула особистісний підхід до практики соціальної роботи. Ф.Парслоу приділяє увагу цінностям соціальної роботи та виділяє такі: віра у можливість людини змінюватись; віра у цінність кожної особистості; віра у право кожної людини на самостійний вибір у житті [236].

Педагогічні та психологічні основи підготовки фахівців соціальної сфери стали об'єктом вивчення таких дослідників, як В.Бочарова, М.Гуліна, Т.Кремнева, А.Мудрик, Л.Романовська, О.Шароватова, Т.Шевеленкова, Н.Шмельова [31, 125, 211, 266].

Зарубіжний аспект професійної підготовки майбутніх соціальних працівників відзеркалено в працях Л.Вінникової, Н.Видишко, Н.Гайдук, С.Когут, О.Кулікової, О.Пришляк, О.Ольхович, Н.Микитенко, В.Тименко [35, 38, 44, 110, 129, 148, 171, 201, 247].

У межах нашого дослідження важливо звернути увагу на різні аспекти професійної підготовки соціальних працівників за кордоном. О.Пришляк у своєму науковому доробку досліджує професійну підготовку соціальних педагогів у вищих навчальних закладах Німеччини. Автор зазначає, що в сучасних умовах зусилля професійних соціальних педагогів спрямовані не стільки на ліквідацію соціально-педагогічних проблем, скільки на з'ясування й усунення причин їх виникнення та надання допомоги клієнтам щодо їх уникнення і запобігання [201].

О.Ольхович (підготовка соціальних працівників до роботи з біженцями у вищих навчальних закладах США і Канади) аналізує стан наукової дослідженості проблеми та основні фактори, що впливають на процес професійної підготовки соціальних працівників до роботи з біженцями [171].

Н.Микитенко (професійна підготовка соціальних працівників в університетах Канади) визначає суть, цілі та пріоритети практичної соціальної роботи в Канаді, а також основні моделі та методи роботи соціальних працівників на усіх рівнях соціальної роботи в Канаді [148].

Л.Віннікова (система підготовки соціальних працівників у вищих навчальних закладах США) аналізує методологічні і теоретичні позиції соціальної освіти в Україні та США в історичному розвитку. Дослідниця зазначає, що існуючі в світі трактування соціальної роботи збігаються в єдності її цілей, призначенні здійснювати захист та надавати допомогу найменш захищеним верствам населення, долати соціальні негаразди й соціальні проблеми (злочинність, безробіття, наркоманія, алкоголізм, насилля та ін.) [38].

Н.Гайдук, працюючи над проблемою професійної підготовки соціальних працівників до здійснення посередництва (на матеріалах США і Канади), досліджує теоретико-методологічні засади розвитку посередництва як сфери професійної діяльності та дидактичних аспектів підготовки соціальних працівників до застосування альтернативного підходу у вирішенні конфліктів. Виявляє особливості підготовки посередників у галузі соціальної роботи в США і Канаді [44].

В.Тименко у своєму дисертаційному дослідженні, характеризує суспільні вимоги до суб'єктів управління соціальною роботою зі студентською молоддю. Дослідник розкриває основні тенденції в системі професійної підготовки соціальних працівників до роботи зі студентською молоддю в США порівнюючи соціальну роботу зі студентською молоддю у вищих навчальних закладах США і України [247].

Дослідниця Н.Видишко дослідила професійну підготовку майбутніх соціальних працівників у коледжах Канади, та обґрунтовала положення про особливості процесу становлення й розвитку професійної підготовки майбутніх соціальних працівників у коледжах Канади та визначає принципи

організації професійної підготовки майбутніх соціальних працівників у канадських коледжах. Автор проаналізувала канадські стандарти для акредитації в контексті їхньої відповідності світовим реаліям та розкрила концептуальні підходи, на основі яких проводиться теоретична підготовка фахівців, механізми розвитку й системної підготовки соціальних працівників з урахуванням вимог соціальної практики. Н.Видишко визначила взаємозв'язок теорії і практики в системі підготовки майбутніх соціальних працівників у коледжах Канади [35].

С.Когут на основі порівняльного аналізу системи професійної підготовки соціального педагога у вищих навчальних закладах освіти України і Польщі, визначає умови вдосконалення системи професійної підготовки соціального педагога в Україні [110].

Дослідниця А.Куликова виявила та узагальнила чинники й тенденції розвитку системи підготовки соціальних працівників у вищих навчальних закладах Швеції та визначила принципові положення, якими керуються вищі навчальні заклади при розробці навчальних програм різнорівневої теоретичної та практичної підготовки соціальних працівників до роботи з дітьми та молоддю у ВНЗ Швеції [129].

Г.Лещук дослідила систему професійної підготовки фахівців соціальної сфери Франції, схарактеризувала процес становлення соціальної освіти в цій країні та розкрила особливості її розвитку на сучасному етапі [134].

Отже, проаналізувавши погляди науковців стосовно підготовки соціальних працівників закордоном можна виділити наступне: підготовка фахівців соціальної сфери ґрунтується на суспільних вимогах та концептуальних підходах, на основі яких проводиться теоретична підготовка фахівців з урахуванням вимог соціальної практики.

У рамках нашого дослідження важливо звернути увагу на погляди науковців стосовно особистих якостей, якими має володіти фахівець

соціальної сфери для здійснення професійної діяльності. Зокрема, А.Капська виділяє такі якості соціального працівника:

- інтелектуальні до яких відносить ерудицію, гнучкість, аналітичність, оперативність мислення і прийняття рішень, розміркованість, кмітливість, орієнтацію на навчання;
- моральні: гуманність, громадянськість, доброзичливість, тактовність, терпимість, принциповість, повага до людей, чесність, винахідливість, оптимістичність;
- комунікативні: комунікабельність, адаптивність, контактність, емоційність, вміння слухати і чути, вміння переконувати;
- вольові: дисциплінованість, наполегливість, витримка, рішучість, організованість, врівноваженість, сміливість, вимогливість;
- організаторські: підприємливість, активність, ініціативність, відповідальність, впевненість у собі, цілеспрямованість [266].

П.Павленок виділяє сукупність професійних якостей соціального працівника як систему з трьох базових складників - особливостей психічних процесів, особливостей «Я-концепції» та професійного спілкування. М.Галагузова виділяє такі професійно важливі якості: гуманістичні, психологічні, психоаналітичні та психолого-педагогічні. Є.Холостова пропонує поділити всі професійно важливі особистісні якості на три групи: до першої слід віднести психофізіологічні характеристики, необхідні для здійснення соціальної роботи як виду діяльності; до другої – психологічні характеристики соціального працівника як особистості; до третьої – психолого-педагогічні характеристики, від яких залежить ефект «особистої чарівності» [260].

Серед зарубіжних науковців, увага яких була спрямована на особистісні якості соціальних працівників, назвемо К.Беккета, Дж.Хегерті, С.Кларк, Н.Невендорп, П.Ріш, Г.Розенберг, К.Теннер [234, 298, 302]. Дослідження Г.Розенберга та С.Кларк показали, що типовими якостями соціального працівника є необмежена терплячість, майстерність у міжособистісному спілкуванні, здатність до емпатії. П.Ріш та К.Теннер виділяють такі якості, як відкритість до інновацій, гнучкість (здатність адаптуватися до мінливого оточення), вміння працювати в команді. Н.Невендорп зазначає, що соціальний працівник обов'язково повинен бути добре освіченим, терплячим, люб'язним. [298; с. 170]. На думку К. Бейкера, не існує професійних «якостей», - вони насправді являють собою певні вміння або цінності, які стають частиною особистості людини [234].

Аналіз наукових праць, присвячених особистим якостям соціального працівника, дає змогу виділити якості, необхідні соціальному працівнику для професійної діяльності в багатонаціональному середовищі, серед яких виділяємо такі: етнічна толерантність, комунікативна толерантність, відкритість, допитливість, альтруїзм, справедливість, сумлінність, чуйність, повага до представників інших національностей, доброта, порядність, гуманність, терплячість, щирість.

З огляду на тему нашого дослідження увагу привертають дослідження, спрямовані на підготовку фахівців до професійної діяльності в поліетнічному середовищі. Цій темі присвячено праці О.Гуренко, яка підкреслює, що «особливої актуальності набуває така робота у поліетнічному соціумі серед дітей і підлітків, яка полягає в психолого-педагогічній підтримці цих вікових категорій, їх соціально-педагогічному патронажі, соціальному супроводі сімей національних спільнот, мігрантів, біженців тощо». Про необхідність побудови принципово нової моделі практичної взаємодії представників різних культур ідеться в дисертаційному дослідженні О.Іванової. Підкреслюючи той факт, що у XXI ст. людина більше не може

послуговуватися застарілими стереотипами, застиглими, часто невірними уявленнями про людей інших культур, дослідниця наполягає на першорядності завдань «теоретичного осмислення можливостей та засобів досягнення максимального взаєморозуміння, запобігання конфліктів, досягнення нового рівня усвідомлення спільності вселюдської долі та більш глибокої психологічної єдності, що не залежить від ступенів культурних розходжень» [95].

К.Нечаєва розглядає готовність до діяльності в мультикультурному колективі як інтегральну якість особистості з високим рівнем знань та позитивним емоційно-ціннісним ставленням до особливостей різних культур, а також уміння взаємодіяти з представниками інших культур [160].

Необхідність втілення полікультурної освіти обґрунтовувалася українськими вченими В.Бойченко, Л.Гончаренко, В.Кузьменко, А.Солодкою [25, 128, 192]. На їхню думку, така необхідність пояснюється зростанням етнічної і расової свідомості людей; міграційними процесами, що значно інтенсифікують міжкультурні контакти; глобалізацією світу, що змінює не тільки економіку, політику, але впливає і на картину міжкультурних зв'язків; розширенням міжнародної співпраці, що вимагає діалогу між націями та їх культурами; розвитком планетарної макроекономіки, що сприяє створенню транснаціональних корпорацій, які долають межі національного суверенітету у сфері економіки; удосконаленням інформаційної сфери і комунікаційних систем, що дозволяють народам зближуватися, стирати територіальні, мовні, релігійні, культурні бар'єри; прагненням окремих осіб і цілих народностей набути своєї етнічної ідентичності.

М.Бояновська, І.Бех, Є.Бистрицький, О.Грива, М.Філатова, М.Шерман [22, 25, 192, 269] розглядають питання відносно полікультурності та толерантності. Е.Степанов у дослідженні, присвяченому формуванню культури міжетнічних відносин у студентів вищих навчальних закладів, виділяє критерії, за якими визначається рівень культури міжетнічних

відносин студентів: комунікативну, емоційну, пізнавальну спрямованість, здатність застосовувати знання та вміння стосовно ситуації спілкування з представниками різних національностей [243].

Проблеми полікультурної освіти розглядають такі зарубіжні вчені: Д. Бенкс розглядає полікультурну освіту як наукову проблему. М. Беннет досліджує адаптацію до чужої культури в контексті полікультурної освіти [282, 283]. Згідно з учінням М. Бахтіна, людина - це особа, яка розкривається в процесі спілкування і взаємодії з іншими особами [262]. В. Біблер вважав, що чим розвиненіша національна культура, тим швидше вона прагне до діалогу з іншими культурами [24].

Теоретичний аналіз досліджених наукових джерел засвідчив, що українські вчені переважно досліджують теоретичні та методологічні основи підготовки соціальних працівників і соціальної практики зокрема, значна кількість дисертаційних досліджень присвячена різним аспектам підготовки фахівців соціальної роботи на прикладі зарубіжних країн (США, Канади, Польщі, Швеції), велика увага приділяється підготовці соціальних працівників в медичних установах, а також професійній діяльності з різними категоріями клієнтів: з людьми похилого віку, злочинцями, молоддю, людьми з алкогольною та наркотичною залежністю, неблагополучними сім'ями, що стосується підготовки соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі, можна зазначити, що ця тема привернула увагу не багатьох вчених України, і деякі її аспекти розкриті лише в наукових статтях. Підготовка майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності становить цілеспрямований освітній процес, процес створення умов для формування міжкультурної компетенції, розвитку національної свідомості та етнічної толерантності, виховання культури спілкування, ціннісного ставлення та розвитку мотивації до взаємодії в багатонаціональному середовищі.

Отже, слід зазначити, що у вітчизняній науковій літературі проблема підготовки соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі не була предметом спеціальних наукових доробок і потребує проведення детального дослідження.

1.2. Багатонаціональне середовище як реалія сучасного українського суспільства

У роки державної незалежності України характер, склад та спрямованість внутрішніх і зовнішніх міграційних потоків зазнали суттєвих змін і набули нового значення.

Міграції населення є важливим чинником суспільного розвитку, вони зумовлені економічними, політичними, етичними та релігійними чинниками. Здійснюючи вплив на економіку, народонаселення та інші соціальні системи, міграції сприяють їх ефективному функціонуванню. Міграції є розповсюдженим у світі явищем, і Україна не виключення.

Україна – це багатонаціональна країна. На її території проживають представники понад 130 національностей, народностей та етнічних спільнот (Дод И).

Українське корінне населення не покидало територію своєї землі від часу переходу до осілого способу життя. Серед предків українців були слов'яни, трипільці. Слов'янські племена складають основу українського народу. Протягом сторіч українці зберігають свою культурну самобутність, що виявляється в мові, ментальності, поведінці, матеріальній та духовній культурі.

У наслідку потужних міграційних рухів на території сучасної України осідали великі та малі народи. Значна частина території України була заселена під час так званої «переселенської колонізації» у XVI–XIX ст. У ній брали участь не тільки етнічні українці, а й росіяни, німці, вірмени, євреї,

греки, болгари та ін. Значний вплив на формування багатонаціонального складу населення сучасної України справила також польська, частково румунська й угорська «колонізація» українських земель. Отже, практично всі представники різних національностей проживаючих на території України вважають її своєю батьківщиною.

Чисельність українського населення в Україні постійно змінюється як від впливу природних чинників, так і від національної політики, яка проводилася протягом тривалого часу спочатку царським урядом, а потім радянською владою, і проявлялась у цілеспрямованому обмеженні соціального та культурного розвитку українського народу. Події останніх років також характеризуються потужними хвилями міграції на території України та за її межі, з'явилися вимушені переселенці зі сходу нашої держави, серед яких представники різних національностей, не лише українці, які проживали на території східної України [149].

В Україні існують законодавчі акти, які забезпечують реалізацію державної етнопонаціональної політики: Декларація прав національностей України згідно з якою Українська держава гарантує представникам різних національностей, які проживають на її території рівні соціальні, політичні, економічні та культурні права, право вільного користування рідними мовами, право сповідувати свою релігію, право створювати свої культурні центри, музеї та товариства. Закон України «Про національні меншини в Україні» згідно з яким держава гарантує всім представникам інших національностей (національним меншинам) право на національно-культурну автономію, через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій. Держава вживає заходів для підготовки кадрів через мережу навчальних закладів. Закон України «Про освіту» в якому вказано, що іноземці та особи яких визнано біженцями, мають рівне з громадянами України право на освіту. «Про свободу совісті та релігійні організації» згідно з цим законом не допускається будь-яке примушування при визначенні

громадянином свого ставлення до релігії, та обмеження прав, встановлення прямих чи непрямих переваг громадян залежно від їх ставлення до релігії. Закон України «Про біженців», «Про правовий статус іноземців», Рамкова конвенція про захист національних меншин, Європейська хартія регіональних мов або мов меншин, інші нормативно-правові акти та міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України відповідають світовим і європейським стандартам стосовно проблемних питань збереження культурної самобутності та ідентичності представників різних національностей. Але питання щодо розвитку та захисту представників різних національностей (національних меншин), які проживають на території України, не завжди реалізуються належним чином [81, 82].

Згідно до проекту закону України «Про концепцію державної етнополітичної політики» принцип державної етнополітики має враховувати наявний в Україні позитивний досвід розв'язання національних питань та необхідність розвитку цієї сфери відносин з урахуванням таких особливостей:

- визнання багатонаціональності і багатокультурності Українського суспільства його суспільної цінності, яка потребує захисту і збереження;

- поєднання державного забезпечення потреб різних національних спільнот і створення умов для їх вільного, самостійного та органічного розвитку;

- рівності перед законом усіх громадян, незалежно від їх культурних та національних ознак.

У дослідженні вживається термін *багатонаціональне середовище*, але на даний момент у науковій літературі цей термін ще не отримав чіткого визначення, яке б визнавалося більшістю вчених. Часто він широко використовується вченими аксіоматично без обґрунтування змісту поняття.

Дослідження останніх років рясніють близькими, а подекуди й тотожними за значеннями поняттями, такими як *полілінгвокультурне середовище*, *мультикультурне середовище*, *полікультурне середовище*, *мультиетнічне середовище*, *мультикультуралізм*, *мультикультурність*, *національні меншини*, *етнічні групи* тощо.

Мультикультуралізм є проявом того, що в одній державі співіснують люди, які належать до інших культур. Поняття «мультикультурність» можна тлумачити у багатьох контекстах – у політичному, аналітичному, соціальному. Це слово має також етнографічний відтінок. Існує багато релігій, і у кожній нації є власні традиції, звичаї, вірування і забобони, національна кухня та національне вбрання, стосунки в сім'ї, ставлення до смерті, життя та народження.

Тлумачення терміну «національної меншини», говорить загалом про відокремлення деяких груп населення, які проживають на території будь-якої держави, є її громадянами, але не належать до корінної національності. Така національна група має власні етнічні характеристики, серед яких мовно-культурні та релігійні риси [165].

Словник Ф.Бацевича дає визначення *полілінгвокультурного середовища* як «стабільну чи відносно стабільну мовно-культурну ситуацію, обставини життєдіяльності людини або групи людей, які сформувалися на певній спільній території проживання однієї держави представників різних мов і культур» [20].

Під *мультикультурним середовищем* Л.Гайсина розуміє «співіснування і взаємодію в конкретному соціальному просторі різноманітних рівноправних і рівноцінних культур та їх представників також певне відношення осіб до такого багатоманіття» [45; с. 11].

Оскільки префікси *multi-*, що походить з латини та *poly-*, що має грецьке походження мають однакове значення – «багато», будемо вважати *мультикультурне* та *полікультурне* терміни які дублюють один одного.

Однак, зміст поняття *багатонаціональне середовище* ще потребує уточнення, оскільки національне не тотожне *етнічному і культурному*.

Для уточнення поняття *багатонаціональне середовище* проаналізуємо поняття *національність*.

Національність – приналежність особи до нації, держави або народу. Поняття «національність» може мати різноманітні значення: юридично-правове, політичне, етнологічне, культурологічне, повсякденно-побутове тощо.

У німецькій традиції та мовному вжитку нині існують поняття:

- національність (нім. *Nationalität*) – належність до країни, нації, що закріплюється юридичним статусом громадянства; практично є синонімом державного підданства, громадянства;
- етнічна належність (нім. *Volkszugehörigkeit*) - народність або належність до певної етнічної групи, так званої етнічної меншості;
- етнічне походження (нім. *Volksabstammung*) – етнічна належність батьків.

Національність, на думку Е.Шилса, - це складна річ, але одночасно вона не менш реальна. Національна самосвідомість – це стан розуму, настановча настроєність інтелекту і ще щось більше. Нація є, перш за все, колективністю із структурою, яка переважно виглядає аморфною. Її суспільним носієм виступають взаємопов'язані структури: клуби, спортивні асоціації, культурні та освітні установи, школи, релігійні товариства і церкви. У державі нація досягає повноти структурної реалізації; але ці дві речі буття – нація і держава – рідко ототожнюються одна в одній [304].

Отже визначаємо національність як приналежність людини до певної національної, етнічної групи, що включає спільність мови, історії, культури і традицій. Крім того, національність позначає юридичну приналежність індивіда до певної держави.

Таким чином, якщо під *середовищем* розуміють сукупність умов людини та суспільства, то в соціальному аспекті *багатонаціональне середовище* матиме таке визначення – сукупність соціальних умов існування, у яких відбувається взаємодія представників більш, ніж однієї національності, проживаючих на території однієї держави.

Розглянемо регіональний аспект багатонаціонального середовища України на прикладі Миколаївської області, де мешкають представники понад 130 національностей, з них найбільш чисельні українці, складають 81,9%, росіяни – 14,1%, корейці – 0,1%, білоруси – 0,7%, болгары – 0,4%, євреї – 0,3%, вірмени – 0,3%, корейці – 0,1 %, азербайджанці – 0,1 %, роми (цигани) – 0,1%, поляки – 0,1%, татари 0,1%, німці – 0,1 %, (чехи, дагестанці, грузини, греки, курди, месхетинські турки, латиші, естонці, тощо) – 0,1% (Дод. І).

Історія нашого регіону тісно пов'язана із заселенням його представниками різних національностей. Значному розширенню національного складу населення Миколаївщини сприяло утворення СРСР. Представники різних республік приїжджали на територію Миколаївщини та оселялися тут. Збільшився приплив народів з Кавказу, з Середньої Азії, стали звичними змішані шлюби.

Дослідниця нашого краю С.Бойчук зазначає, що першими, хто почав розбудову міста, стали представники різних національностей. Поряд з українцями та росіянами сюди принесли свою майстерність та культуру англійці, італійці, німці, голландці, поляки, білоруси, французи, євреї, греки, молдавани і багато-багато інших. Серед військових губернаторів та міських голів були французи, греки, прибалтійські німці та ін. Серед купців, які збагачували місто, були представники всіх національностей (євреї, греки, молдавани та ін.). Почесними громадянами в дореволюційному місті були громадяни різних національностей [26; с. 19].

На Миколаївщині створено товариства представників різних національностей, які мешкають в області, а саме: Миколаївська обласна регіональна організація конгресу азербайджанців України; Миколаївське обласне дружество болгарської культури ім. Христа Ботєва; Миколаївське обласне товариство вірменської культури ім. Месропа Маштоца; Миколаївське обласне товариство греків «Елада» (Regional Greek Community “Ellada”); Миколаївське обласне товариство-земляцтво грузинської культури «Мамулі»; Миколаївське обласне товариство-земляцтво «Дагестан»; Миколаївське обласне товариство єврейської культури; Миколаївська курдська громада; Миколаївська асоціація корейців; Миколаївське обласне товариство німців України; Миколаївська обласна руська національна громада «Русичь»; Миколаївське обласне товариство поляків (Дод. І).

Регіональний аспект соціальної роботи в багатонаціональному середовищі охоплює сукупність соціальних, культурних, духовних умов, які оточують людину, впливають на формування її мислення та самопізнання, життєву позицію та спосіб життя, соціальну активність, цінності та традиції, притаманні конкретному регіону. Так, на Миколаївщині проживає велика кількість представників інших національностей, побут, культурні особливості, традиції та звичаї яких переплітаються та пристосовуються до умов суспільного життя, притаманного нашому регіону, але в той же час не втрачають своєї самобутності. Сьогодні, в епоху глобалізації, коли відокремлене існування різних народів і культур стає неможливим, коли стоїть питання про поєднання національних цінностей, іде переосмислення цілей і завдань освіти і стає зрозуміло, що діючий зміст освіти не задовольняє достатньою мірою потреб соціуму, виникають і широко обговорюються нові парадигми освіти, і все частіше вживаються такі поняття, як полікультурна освіта, культурологічний підхід, міжкультурна компетенція.

Професійна діяльність соціального працівника в багатонаціональному середовищі неможлива без знань культурних відмінностей, релігії, звичаїв та

традицій представників всіх національностей, проживаючих на території нашої держави. Також слід враховувати особливості національної психології та етнічні особливості поведінки, які часто проявляються в простих життєвих ситуаціях, коли непорозуміння між людьми може привести до міжнаціональних конфліктів.

Ми поділяємо думку Л.Міхненко та О.Агаркова стосовно особливостей, форм та методів професійної діяльності соціальних працівників з представниками інших національностей [2, 150].

На думку О.Агаркова, соціальна робота з представниками різних національностей має виходити за рамки вирішення лише етнічних питань і має здійснюватися в межах діяльності всієї структури органів соціальної роботи з урахуванням завдань, які властиві конкретним органам соціальної роботи. Як зазначає автор, такий підхід можливий за умов організації соціальної роботи з представниками різних національностей в якій критерії етнічної приналежності не будуть враховуватися, а будуть поступатися місцем іншим критеріям (віковим, гендерним, матеріальним, поведінковим тощо). О.Агарков зазначає, що практика соціальної роботи з представниками різних національностей в Україні «має передбачати наявність у соціального працівника знань про сутність, історію формування, культуру, побут та особливості проживання різних етнічних груп в Україні, міжетнічні взаємозв'язки, специфіку роботи з ними. Соціальна робота з урахуванням етнічних особливостей враховує специфіку етнічної приналежності людини, групи, спільності. При цьому повинні враховуватися особливості психічного складу, устрою і способу життя, ціннісні орієнтації, властиві представникам різних національностей» [2].

На думку О.Агаркова, значне загострення національних відносин в сучасному суспільстві вимагає від соціальних працівників привернути увагу до національного питання. Всі заходи, які застосовуються за для вирішення соціальних проблем в багатонаціональному середовищі, мають бути задіяні

враховуючи основні цінності представників різних національностей. За таких умов професійна діяльність соціального працівника, має спиратися на практичний досвід та розуміння національних реалій, звичаїв та традицій представників різних національностей [2; с. 83].

Л. Міхненко також вважає, що практика соціальної роботи з представниками різних національностей в Україні має передбачати наявність у соціального працівника знань щодо історії формування, культури, побуту та особливостей проживання, та будуватися на певних принципах до яких автор відносить (пріоритет територіальної цілісності й державного суверенітету України щодо територіального самовизначення осіб, які належать до корінних народів чи національних меншин; сприяння задоволенню етнокультурних прав представників української нації, корінних народів та національних меншин шляхом створення законодавчих умов для їх реалізації; здійснення захисту прав та інтересів української нації, корінних народів та представників різних національностей шляхом забезпечення індивідуальних прав осіб, які належать до цих спільнот; утвердження міжетнічної злагоди у суспільстві, протидія будь-яким проявам ксенофобії, розпалюванню расової, національної, етнічної, релігійної ворожнечі) [150].

В умовах багатонаціонального середовища зміст діяльності соціального працівника має передбачати цілеспрямовані прояви взаємоповаги й довіри до представників різних національностей, орієнтацію на міжкультурну взаємодію, запобігання виникнення непорозумінь на міжетнічному ґрунті. Успіх такої роботи залежить від забезпечення та врахування психологічних і міжкультурних особливостей представників різних національностей, а разом з тим і особистою установкою на толерантну взаємодію з представниками різних національностей [150].

Отже, соціальні працівники здійснюючи професійну діяльність в багатонаціональному середовищі мають дотримуватись принципів взаємоповаги та взаємодопомоги, враховувати рівність прав і свобод всіх

людей, які проживають на території України не зважаючи на їх національність, соціальне становище, релігійні та політичні погляди, мову якою вони спілкуються, сприяти збереженню мовної, національної, культурної та релігійної самобутності, сприяти дотриманню законодавчих актів які спрямовано на підтримку прав представників усіх національностей проживаючих на території нашої держави, визнавати важливість збереження й захисту багатонаціонального населення України, виявляти повагу до осіб, які належать до представників різних національностей, забезпечувати захист прав та інтересів представників різних національностей шляхом забезпечення індивідуальних прав осіб, які належать до цих національностей, забезпечувати права громадянина вільно обирати та відновлювати належність представників різних національностей, виявляти своє національне та культурне самоусвідомлення, сприяти розвитку зв'язків представників різних національностей, які проживають на території України, з історичними батьківщинами.

1.3. Специфіка підготовки майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі

Багатонаціональність простору життєдіяльності людини - це невід'ємна риса сучасного розвиненого світу. Зростаюче усвідомлення світового громадського наростаючого протистояння між підвищенням рівня багатонаціональності соціального середовища, в якому живе і працює людина, і його непідготовленістю до цих змін призвело до того, що необхідною стає належна підготовка фахівців до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі.

Напередодні нового тисячоліття в документах ЮНЕСКО була сформульована глобальна концепція освіти, призначення якої - забезпечити в майбутньому суспільстві превалювання цінностей та ідеалів культури миру,

толерантності, активної міжкультурної комунікації та розвитку міжнародного співробітництва.

Утворення нової генерації соціальних працівників, здатних до ефективної професійної діяльності в умовах багатонаціонального середовища, є пріоритетним напрямком педагогічної діяльності, оскільки соціальні працівники співпрацюють з різними верствами населення, допомагають долати труднощі та складні ситуації, що виникають в сучасні важкі для країни часи. Підготовку соціальних працівників в Україні здійснюють на трьох рівнях: базовому, середньому та вищому – університетському [138; с. 38].

У нашому суспільстві все гостріше постає питання підготовки фахівців соціальної сфери. Від рівня підготовки майбутніх соціальних працівників та від рівня професіоналізму яким вони володіють, залежить ефективність усієї діяльності соціальних служб. Тому перед вітчизняною освітою стоїть завдання підготовки фахівців з відповідним рівнем професіоналізму, позитивного ставлення до своєї роботи, стійкою психікою, позитивно мотивованого та люблячого свою професію, компетентного фахівця. В українських вищих навчальних закладах проводять дослідження, щодо підвищення рівня підготовки майбутніх соціальних працівників, але паралельно покращення рівня підготовки фахівців, можна виділити і деякі проблеми, наприклад у змісті професійної підготовки не завжди враховують регіонально-етичні особливості та компонент загальнолюдської культури.

Як стверджує І. Мигович, у різних навчальних закладах існують різні підходи до професійної підготовки майбутніх соціальних працівників. У ліцєях і коледжах готують соціальних асистентів, помічників і молодших спеціалістів, в інститутах – бакалаврів, в університетах – менеджерів і магістрів соціальної роботи і соціальної політики, у вищих навчальних закладах педагогічного профілю – переважно соціальних педагогів, юридичного профілю – правознавців і соціальних працівників [138; с. 39].

Професійна підготовка спеціалістів з соціальної роботи здійснюється у ВНЗ різних напрямків: університетах класичного профілю, педагогічних університетах, академіях, педагогічних, медичних, технічних, юридичних, економічних інститутах.

В Україні виділяють такі етапи професійної підготовки:

- допрофесійна підготовка, яка здійснюється у загальноосвітніх закладах: школах, ліцеях, гімназіях, технікумах; у закладах додаткової освіти: будинках дитячої творчості, соціально-педагогічних клубах, гуртках, факультативах, групах помічників соціальних педагогів; у вищих закладах освіти: факультетах майбутнього соціального педагога, очно-заочних школах соціального педагога; у взаємодії «загальноосвітній заклад - вищий заклад освіти», соціально-педагогічних класах, спеціалізованих класах з конкретного профілю, коледжах та ліцеях, школах майбутнього соціального працівника, що надає можливість працювати у закладах соціальної сфери: обслуговувати хворих, допомагати престарілим та самотнім клієнтам;

- після закінчення навчання у середньому професійному навчальному закладі випускник має можливість очолити: відділення обслуговування клієнтів дома, відділення денного перебування, відділення невідкладної соціальної допомоги та інші, що забезпечують обслуговування хворих, престарілих, самотніх клієнтів;

- після закінчення навчання у ВНЗ фахівці, залежно від ступеня професійної підготовки бакалаври або магістри, мають право займатися професійно-практичною, навчально-педагогічною або науково-дослідницькою роботою. Вищу професійну освіту можна отримати на базі повної загальної або середньої професійної освіти [265].

А.Капська, аналізуючи деякі аспекти професійної підготовки соціальних працівників, виділяє здобутки, які вже напрацьовані у вищих навчальних закладах. Серед яких, як зазначає автор, здійснено розробку та

затвердження державного галузевого стандарту спеціальності «соціальна робота» (рівня вищої освіти «бакалавр» та «магістр»)[102].

На основі державних галузевих стандартів спеціальності «соціальна робота» розроблені комплексні програми, які забезпечують рівні вищої освіти «бакалавр» та «магістр» за вимогами кредитно-модульної системи.

В Україні функціонують авторські школи соціальної роботи і соціальної педагогіки проф. А.Капської у м. Києві, проф. І.Мигович у м. Ужгороді, проф. С.Харченко у Луганську, проф. Л.Міщик у м. Запоріжжі, «які порушили і розв'язали широке коло теоретичних і практичних питань, пов'язаних із створенням умов для соціального становлення особистості загалом і підготовки соціальних працівників до професійної діяльності зокрема» [102].

А.Капська зазначає, що підґрунтями навчально-методичного забезпечення підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери є навчально-методичний комплекс, до складу якого обов'язково входять:

- типові навчальні програми;
- робочі модульні програми дисциплін;
- питання до підсумкового контролю-заліку або екзамену;
- конспекти лекцій;
- електронні варіанти навчальних посібників та підручників;
- плани і методичні вказівки до семінарських та практичних занять;
- методичні вказівки до організації самостійної та індивідуальної роботи студентів;
- тематика курсових, дипломних та магістерських робіт;
- завдання та форми модульного контролю знань;
- програми фахових практик;
- навчально-методичне забезпечення дистанційного навчання студентів [101].

А.Капська пропонує ключовим компонентом у підготовці майбутніх соціальних працівників зробити професійно-орієнтовану практику, оскільки вона, як зазначає авторка, «визначає ті загальні та конкретні завдання, практичні вміння та навички, якими має оволодіти висококваліфікований працівник соціальної сфери», а найбільш ефективною моделлю організації практичної підготовки має бути безперервна практика на першому, другому та третьому курсі підготовки соціальних працівників, яка має бути професійно-орієнтовна, літня соціально-виховна практика та соціально-педагогічна, стажування на четвертому курсі, управлінська та асистентська практика на п'ятому курсі [102; с. 14].

Л.Романовська відмітила особливості професійної підготовки соціальних працівників у різних навчальних закладах України. Серед яких: «Київський національний університет імені Тараса Шевченка в якому, як зазначає автор перевагу надають психолого-педагогічній підготовці, в Національному університеті «Києво-Могилянська Академія» увагу спрямована на політико-управлінський аспект соціальної роботи, у Миколаївській філії Київського інституту культури провідною в навчанні студентів є підготовка фахівців для сфери організації культурного дозвілля та вільного часу. В Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова віддають перевагу самостійній роботі студентів. В Ужгородському національному університеті вважають, що не варто запроваджувати жодну з існуючих моделей, які використовуються в Україні і за кордоном, а потрібно формувати власну, яка відповідала б потребам регіону. В Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка розроблено вісім різновидів практики, яку проходять студенти: ознайомлювальна, волонтерська, організаційно-відпочинкова, діагностична, профілактична, соціологічна, реабілітаційно-корекційна, переддипломна. Під час практики встановлюється тісний взаємозв'язок між соціальними службами й університетом, що створює підґрунтя для введення

нових елементів (технологій, діагностик, форм, методів) у роботу соціальних служб і дає змогу соціальним працівникам брати участь у корекції навчальних планів, програм, змісту окремих дисциплін, сприяти їх практичному спрямуванню. У Чернігівському державному інституті права, соціальних технологій та праці особлива увага приділяється формуванню інтерактивних навичок майбутніх соціальних працівників. У Тернопільському національному економічному університеті професійна підготовка соціальних працівників ґрунтується на єдиній соціально-педагогічній концепції розвитку сучасної освіти» [208].

Наказом №266 від 29 квітня 2015 року Кабінетом Міністрів України було затверджено «соціальну роботу» як окрему галузь знань, відповідно до якої підготовка фахівців має здійснюватися за рівнями вищої освіти «бакалавра» та «магістра». За даними напрямками було розроблено стандарти вищої освіти: освітньо-професійні програми, освітньо-кваліфікаційні характеристики фахівців. Згідно з цими стандартами був визначений перелік дисциплін нормативної частини навчальних планів підготовки фахівців.

Аналіз переліку та різноманіття навчальних дисциплін, що викладаються для студентів спеціальності «соціальна робота», можна зробити висновок, що зміст більшості цих дисциплін не спрямований на підготовку до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі, деякі з них лише незначною мірою торкаються цього проблемного питання.

Для визначення специфіки підготовки соціальних працівників до роботи в багатонаціональному середовищі маємо дати визначення професійній підготовці в цілому, та підготовки до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі зокрема.

Згідно з Законом України «Про вищу освіту», професійна підготовка – це здобуття кваліфікації за відповідним напрямом підготовки або спеціальністю [79].

Професійна підготовка визначається, як система організаційних і педагогічних заходів, що забезпечує формування в особистості професійної спрямованості знань, навичок, умінь і професійної готовності до професійної діяльності і здійснюється в рамках навчання в педагогічних вузах, університетах і на факультетах підвищення кваліфікації [170].

За визначенням Н.Дружиніна професійна підготовка має на меті прискорене придбання умінь та навичок, необхідних для виконання певної роботи, групи робіт; професійна підготовка не супроводжується підвищенням освітнього рівня студента [242].

У словнику методичних термінів та понять, професійна підготовка – це комплекс організаційних і педагогічних заходів, які забезпечують формування в особистості професійної спрямованості знань, навичок, умінь і професійної готовності до такої діяльності. Здійснюється в рамках навчання в педагогічних вузах, університетах і на факультетах підвищення кваліфікації, а важливим компонентом професійної підготовки – є педагогічна практика [106].

Підготовку до професійної діяльності розглядають у контексті розвитку особистості. Відповідно до цього основу підготовки до професійної діяльності розглядають не лише як розвиток операційно-технічних умінь та навичок, а й такий важливий параметр підготовки як комплексна здібність. Комплексну здібність розглядають як утворення, що складається з мотиваційної схильності до певної діяльності, та інструментального інтелектуального та емоційного механізму регуляції діяльності [242].

Підготовка до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі - це напрям підготовки, в процесі якої здійснюється формування ціннісного ставлення до міжкультурних відмінностей представників різних культур; розвиток позитивної мотивації до взаємодії з представниками національних меншин; знання про культурні особливості.

Професійна діяльність – це діяльність людини в межах своєї професії; спеціальності в певній галузі виробництва. Успіх у роботі безпосередньо залежить від того, наскільки людина підготовлена до професійної діяльності. Професійна діяльність завжди переслідує певну мету і передбачає виконання конкретних завдань [244].

На думку В.Сластьоніна, професійна діяльність - це особливий вид соціальної діяльності, спрямованої на передачу культури та досвіду, накопичених людством, створення умов для особистісного розвитку і підготовки до виконання соціальних ролей, визначених у суспільстві, створення професійно важливого продукту діяльності [180].

За визначенням О.Лішина, професійна діяльність - це цілеспрямована багатоступенева активність людини щодо формування смислових мотивів, ціннісних орієнтацій на результати професійного продукту [135].

У психологічному словнику діяльність студента визначається як – форма пізнавальної і практичної активності студента, спрямована на розвиток своєї особистості, підготовку до виконання професійно-трудових завдань і обов’язків, оволодіння необхідними для цього знаннями, навичками і вміннями [242].

Професійна готовність студента – особистісна якість, яка проявляється в позитивній самооцінці себе як суб’єкта майбутньої професійної діяльності та прагненні займатися нею після закінчення ВНЗ. Вона допомагає молодому фахівцю успішно реалізовувати професійні функції, правильно використовувати набуті знання і досвід, зберігати самоконтроль і долати непередбачені перешкоди. Професійна готовність – вирішальна умова швидкої адаптації випускника до умов праці, подальшого його професійного вдосконалення і підвищення кваліфікації [238].

Під видом професійної діяльності розуміють конкретну професійну діяльність, яка характеризується специфікою предмета, умов, змісту і вимог до неї. Ми визначаємо професійну діяльність соціального працівника як

складний процес надання соціальної допомоги, спрямованої на вирішення різних соціальних потреб і проблем окремого індивіда або групи людей.

Професійну діяльність майбутнього соціального працівника в багатонаціональному середовищі визначаємо як цілеспрямовану активність, спрямовану на вирішення проблемних питань, що входять до компетенції соціального працівника, на фоні національних, етнічних, міжнаціональних проблем співіснування та взаємодії представників різних національностей, які проживають на території однієї держави, регіону, міста.

Останні дослідження переконливо доводять, що продуктивність професійної діяльності в сфері міжкультурної взаємодії багато в чому визначається міжкультурною компетентністю його учасників. Доведено необхідність формування міжкультурної компетентності, перш за все, тих людей, коло професійної взаємодії яких досить широке, і чия діяльність пов'язана з наданням допомоги населенню: це фахівці в галузі освіти, охорони здоров'я та соціального захисту. При цьому наголошується, що сам по собі досвід безпосередньої взаємодії з представниками різних національностей, а саме стихійне формування навичок успішної взаємодії, поступається за ефективністю спеціального навчання, спрямованого на формування та підвищення міжкультурної компетентності [243, с.172].

Труднощі професійної підготовки фахівців соціальної роботи до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі, на наш погляд, пов'язані з недостатньою розробленістю даної проблеми у вітчизняній науці і неузгодженістю в змісті і трактуванні основних понять.

Так, сьогодні в зарубіжній і вітчизняній соціальній та психологічній науках зустрічаються такі поняття, що пов'язані з позначенням компетентності, необхідної у взаємодії з представниками різних національностей: міжкультурна компетентність, крос-культурна компетентність, культурна компетентність, полікультурна компетентність, міжкультурна сенситивність, міжкультурна комунікативна компетентність.

Терміни «міжкультурна компетентність» і «міжкультурна комунікативна компетентність» найчастіше позначають навички та вміння продуктивно вибудовувати міжкультурні ділові та особисті стосунки з представниками різних національностей.

Так, на думку А.Карнишева, Е.Холла, поняття «міжкультурна компетентність» і «міжкультурна комунікативна компетентність» нерозривно пов'язані. Під першим А.Карнишев розуміє «комплекс соціальних навичок і здібностей, за допомогою яких індивідуумом успішно здійснюється спілкування з партнером іншої національності як в професійному, так і побутовому контексті». Друге поняття інтерпретується як «здатність ефективно здійснювати комунікацію з партнером іншої національності з урахуванням етнопсихологічних здібностей» [104]. Отже, міжкультурну комунікативну компетентність розглядають як одну з основних складових міжкультурної компетентності в контексті професійної діяльності в багатонаціональному середовищі.

Відповідно до думки Е.Холл, у структуру міжкультурної комунікативної компетентності включають міжкультурну сенситивність і терпимість до відмінностей в культурі, а також в історичній спадщині груп, залучених у взаємодію [227]. Д.Бавук і Р.Бріслін міжкультурну сенситивність розглядають як реакцію індивіда на культурні відмінності і специфіку сприйняття людей інших національностей. Міжкультурна компетентність особистості взаємопов'язана з психофізіологічними властивостями, спрямованістю особистості на позитивний результат спілкування, відповідними здібностями, знаннями і вміннями, самооцінкою і самоповагою та комунікативними якостями [281].

Найбільш відомим підходом до розвитку і формування міжкультурної компетентності зарубіжних авторів є модель М.Беннета. У відповідності до цієї концепції, міжкультурна компетенція формується в залежності від складності та різноманітності пережитого особистістю досвіду

міжкультурних відмінностей. Процес формування міжкультурної компетенції представлений М.Беннет у вигляді послідовності етапів: переходу від етноцентризму до етнорелятивізму [283].

Етноцентричні стратегії засновані на тому, що індивід розглядає свою культуру як центральну, в той час, як етнічно релевантні стратегії означають, що індивід переживає свою культуру в контексті інших культур.

Етноцентричні стратегії включають три стадії: заперечення, захист і мінімізацію. На стадії заперечення індивіди сприймають свою культуру як єдино існуючу, інші культури або не помічаються, або розуміються спрощено. Особистість не зацікавлена культурними відмінностями. На стадії захисту власна культура розглядається як найкраща, що може бути підґрунтям для негативних стереотипів. Особистість може бути налаштована агресивно і боятися відмінностей. На стадії мінімізації людина визнає відмінності в звичках: їжі, звичаях, але визнає схожість фізіологічних, психологічних й універсальних цінностей.

Наразі в США налічується три освітні моделі підготовки фахівців, у тому числі соціальної роботи, для діяльності в багатонаціональному середовищі. Перша модель передбачає включення в навчальний план підготовки фахівців курсів, у зміст яких входить вивчення історії національних меншин країни, расистських установок, навчання технікам консультивання, врахування культурних відмінностей представників різних національностей проживаючих на одній території.

Друга модель базується на підході, згідно з яким формування міжкультурної компетентності неможливо в рамках одного-двох курсів (дисциплін). Тому, в підготовку фахівців включають такі дисципліни, як: соціологія, антропологія, лінгвістика і ряд інших дисциплін, пов'язаних з вивченням різних національностей. Інтегративний підхід передбачає формування полікультурної компетентності не в рамках певних курсів (дисциплін), а в рамках усіх досліджуваних курсів. Даний підхід є

найскладнішим, оскільки вимагає інтеграції зусиль всього викладацького складу.

У рамках професійної підготовки фахівців соціальної роботи за кордоном зміст полікультурної компетенції розкривається через когнітивний, емоційний і поведінковий компоненти. Полікультурна компетентність передбачає оволодіння такими компетенціями: усвідомлення (рефлексію) власних переконань по відношенню до різноманітності національностей клієнтів; знання різних культур і вміння використовувати навички та технології, адекватні національним особливостям клієнта [191].

Полікультурна компетентність включає самосвідомість, знання і вміння фахівця. Самосвідомість припускає здатність визначити, які соціальні та культурні установки вплинули на когнітивний розвиток фахівця, а також на спосіб переробки інформації, розпізнати стереотипні реакції по відношенню до клієнтів, що відрізняється від нього, і вплив цих реакцій на взаємини. Компетентний в професійній діяльності в багатонаціональному середовищі фахівець повинен володіти знаннями останніх досліджень проблем расизму та національних особливостей. Полікультурна компетентність розкривається через навички, що дозволяють модифікувати технології під потреби клієнта і описати конкретні ситуації, де дані навички застосовані [276].

Розгляд питань, пов'язаних із міжкультурною компетентністю, слід розгортати в логіці руху від компетенції як змісту діяльності до компетентності як сукупності якостей особистості, що забезпечують виконання відповідної діяльності.

За переконанням О.Садохіна, міжкультурна компетентність є сукупністю знань, навичок і умінь, за допомогою яких особистість може успішно спілкуватися з партнерами інших культур як на побутовому, так і на професійному рівні [227, с. 133].

Н.Янкіна доходить висновку, що міжкультурна компетентність студента університету є важливим результатом університетської освіти,

базовим показником її якості в контексті глобальних тенденцій інтеграції освітнього простору в сучасному світі [274, с. 320].

У процесі міжкультурної комунікації партнери переслідують певні цілі, для досягнення яких використовують низку прийомів та засобів, які дозволяють їм досягти поставлених цілей. Сукупність цих знань і прийомів утворюють основу міжкультурної компетентності, головними ознаками якої є:

- відкритість до пізнання чужої культури і сприйняття психологічних, соціальних та інших міжкультурних відмінностей;
- психологічна настроєність на кооперацію з представниками іншої культури;
- вміння розмежовувати колективне та індивідуальне в комунікативній поведінці представників інших культур;
- здатність долати соціальні, етнічні та культурні стереотипи;
- володіння набором комунікативних засобів та правильний їх вибір у залежності від ситуації спілкування;
- дотримання норм етикету у процесі комунікації [227, с. 133].

Розглянемо структуру міжкультурної компетентності. В.Гудикунст запропонував модель міжкультурної компетентності, яка складається з трьох основних компонентів: мотиваційні фактори, фактори знань та фактори навичок [291].

Перший компонент передбачає потреби учасників взаємодії та їх взаємний потяг, соціальні зв'язки, уявлення про самого себе і відкритість до нової інформації. Фактори знань складаються з очікувань, спільних інформаційних мереж, уявлення про більш ніж одну точку зору, знання альтернативних інтерпретацій і знання подібностей та відмінностей. До третього компоненту відноситься здатність проявляти емпатію, бути толерантним до представників інших національностей, адаптувати

комунікацію, створювати нові категорії, видозмінювати поведінку та збирати потрібну інформацію [291].

До структури міжкультурної компетентності М.Байрам відніс такі компоненти [279]:

- здатність долати непорозуміння, що виникають у процесі міжкультурної взаємодії;
- здатність пояснювати помилки міжкультурної взаємодії;
- бажання та готовність відкривати нове;
- здатність отримувати знання про іншу культурну дійсність та використовувати їх, проникати в іншомовну культуру;
- здатність встановлювати і підтримувати зв'язок між рідною та іншомовною культурою;
- приймаючи специфіку чужої культури, критично оцінювати свою;
- допитливість та відкритість у відношенні до інших індивідів;
- готовність приймати інші думки;
- здатність до подолання етноцентричних установок та забобонів [279, с.12].

А.Кнапп-Поттхофф визначив компоненти міжкультурної компетентності:

- афективні (емпатія, толерантність);
- специфічні (знання своєї та чужої культури);
- загальні (знання про культуру та комунікацію);
- міжкультурна обізнаність [296].

Останній компонент передбачає усвідомлення залежності людських суджень від культурної специфіки та меж, у яких можливі міжкультурні відмінності, розуміння принципів міжособистісної комунікації, а також

стратегії, спрямовані на дію, навчальні і дослідницькі стратегії розширення і диференціації знань про чужу культуру.

Ми поділяємо думки попередніх дослідників щодо компонентів міжкультурної компетентності, трактуючи міжкультурну компетентність як сукупність знань, навичок та вмінь, за допомогою яких індивід може успішно спілкуватися з представниками інших культур як на побутовому, так і професійному рівні.

Соціальні працівники за умови належної професійної підготовки можуть стати тою ланкою у суспільстві, яка могла б полегшити протікання та попередити виникнення багатьох міжкультурних непорозумінь та конфліктів, а також налагодити ефективну міжкультурну взаємодію. Цього можливо досягти, забезпечивши повноцінне оволодіння соціальними працівниками – особами, які покликані гармонізувати людські відносини, - міжкультурною компетенцією. Проблема організації навчальної діяльності, спрямованої на оволодіння майбутніми соціальними працівниками міжкультурною компетенцією задля готовності здійснювати професійну діяльність в багатонаціональному середовищі, вважаємо одним з першорядних завдань у сфері професійної підготовки соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі.

Поняття міжкультурної компетенції знаходиться в колі наукових інтересів англійського вченого М.Байрама. Для багатьох західних дослідників його модель міжкультурної компетенції, яка складається з п'яти елементів (відносини; знання; вміння інтерпретації і співвіднесення; вміння відкриття і взаємодії; критичне усвідомлення культури або політичне утворення), представляється орієнтуючою основою [279].

А.Томас дає таке визначення міжкультурної компетенції: «вираження спроможності розуміти, поважати, цінувати і продуктивно використовувати умови і фактори сприйняття, судження, усвідомлення і дії щодо себе та інших людей в умовах взаємної адаптації, кордони якої можуть варіюватися

від проявів толерантності до несумісних понять до розвитку форм спілкування і співпраці, заснованих на спільних діях, і до створення життєздатної моделі орієнтації в світі, сприйняття і будови світу» [305].

Дж.Лехтонен вважає дещо обмеженим підхід багатьох авторів до міжкультурної компетенції як терпимості до прояву культурних особливостей, культурної чутливості до правил поведінки в тій чи іншій культурі, інформованості про деякі культурні факти [297]. Для успішної комунікації в іншій культурі, з точки зору автора, необхідно знати мову, історію країни, мистецтво, економіку, суспільство, тобто володіти всебічними знаннями про культуру цієї країни.

М.Лукьянчикова визначає поняття міжкультурної компетенції так: уміння інтерпретувати поведінку представників інших національностей; стратегічне вміння згладжувати конфлікти між «своїми» і «чужими» і генерувати нову модель міжкультурної взаємодії [139].

Г.Елізарова оцінює міжкультурну компетенцію як компетенцію «особливої природи, засновану на знаннях і вміннях, здатності здійснювати міжкультурне спілкування за допомогою створення спільного для комунікантів значення того, що відбувається і досягати в результаті позитивного для обох сторін результату спілкування» [72].

Виходячи з аналізу опрацьованих праць зарубіжних та вітчизняних дослідників щодо сутності міжкультурної компетентності та компетенції, робимо висновок, що для досягнення ефективної міжкультурної комунікації, знання та вміння є необхідними компонентами, але не вичерпними.

Знання та вміння в контексті підготовки майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності мають поєднуватися з відкритістю, гнучкістю власного мислення, а також із вмотивованим бажанням здійснювати ефективну професійну діяльність та успішно вибудовувати взаємини.

Формування міжкультурної компетенції у процесі підготовки до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі передбачає готовність до взаємодії з іншими системами культурної орієнтації та базується на повазі до інших культурних цінностей. Міжкультурна компетенція є здатністю розпізнавати, поважати і ефективно використовувати відмінності в сприйнятті, мисленні і поведінці своєї і чужої культури при здійсненні професійної діяльності в багатонаціональному середовищі.

Отже, на наше переконання, основними ознаками та складовими структури міжкультурної компетентності при підготовці майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі мають бути:

- відкритість до пізнання чужої культури;
- здатність до сприйняття міжкультурних відмінностей;
- усвідомлення значимості культурних відмінностей;
- здатність долати непорозуміння, що виникають у процесі міжкультурної взаємодії;
- настроєність на співпрацю з представниками різних національностей;
- здатність отримувати знання про іншу культурну дійсність та використовувати їх;
- допитливість та відкритість у відношенні до представників різних національностей;
- здатність долати соціальні, національні та культурні стереотипи;
- здатність легко адаптуватися до нового соціокультурного середовища.

Соціальна робота – це досить складна емоційно напружена діяльність, яка вимагає від особистості особливих умінь регулювати свою діяльність і

бути стійким при зіткненні з труднощами, які виникають. Специфіка соціальної роботи полягає в тому, що, як правило, соціальні працівники в своїй діяльності здебільшого стикаються з представниками малозабезпечених верств населення, інвалідами, особами без постійного місця проживання, людьми похилого віку, мігрантами, біженцями, ВІЛ інфікованими, наркозалежними тощо. Їхніми клієнтами рідко бувають люди з позитивною «Я-концепцією» чи високою самооцінкою. Зазвичай до соціальних служб звертаються люди, які втратили роботу, сім'ю, мають проблеми з уживанням алкоголю, наркотиків. Такі люди несуть у собі негатив, неприйняття дійсності, невміння спілкуватися з іншими, і все це негативно впливає на соціального працівника. Тому серед соціальних працівників явище професійного вигорання більш розповсюджене у порівнянні з представниками інших професій. Професійна діяльність в багатонаціональному середовищі додає до цього ще й культурні, релігійні та психологічні особливості національних громад, на які соціальний працівник має зважати для досягнення позитивного результату своєї роботи. Майбутні соціальні працівники відрізняються емоційністю сприйняття дійсності, більшість студентів не переймаються тим, що їм доведеться практично спілкуватись з представниками інших національностей, надавати їм реальну допомогу [57]. Психологічно вони не готові до виконання своїх професійних обов'язків, тому на заняттях викладачі мають цілеспрямовано добирати для опрацювання матеріали, в яких описані реальні випадки з життя, які викликали б у студентів повагу до представників іншої національності, розуміння та прийняття іншої культури та релігії, співчуття, бажання допомогти, захистити.

Отже, у процесі підготовки до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі соціальні працівники мають володіти сукупністю знань, прийомів та засобів, які дозволяють їм досягати поставленої мети: вміти ефективно формувати комунікативну стратегію,

вправно використовувати комунікативні технології, проявляти себе як активного і відкритого учасника міжкультурного комунікативного процесу, це стане можливо, якщо в освітній процес запровадити необхідні педагогічні умови.

Висновки до першого розділу

Здійснений аналіз педагогічних наукових джерел з теми дослідження засвідчив, що питання професійної підготовки майбутніх соціальних працівників привернуло увагу значної кількості вітчизняних науковців. Водночас у вітчизняній науковій літературі проблема підготовки соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі не достатньо висвітлена і потребує проведення детального дослідження.

Соціальні працівники здійснюючи професійну діяльність в багатонаціональному середовищі мають дотримуватись принципів взаємоповаги та взаємодопомоги, враховувати рівність прав і свобод всіх людей, які проживають на території України не зважаючи на їх національність, соціальне становище, релігійні та політичні погляди, мову якою вони спілкуються, сприяти збереженню мовної, національної, культурної та релігійної самобутності, сприяти дотриманню законодавчих актів які спрямовано на підтримку прав представників усіх національностей проживаючих на території нашої держави, визнавати важливість збереження й захисту багатонаціонального складу населення України.

У процесі дослідження було уточнено поняття: *підготовка до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі* – це напрям підготовки, в процесі якої здійснюється формування ціннісного ставлення до міжкультурних відмінностей представників різних культур; розвиток позитивної мотивації до взаємодії з представниками національних меншин; знання про культурні особливості;

професійна діяльність в багатонаціональному середовищі - цілеспрямована активність соціального працівника, направлена на вирішення різноманітних національних, етнічних, міжнаціональних проблем співіснування та взаємодії представників різних національностей, які проживають на території однієї держави, регіону, міста;

багатонаціональне середовище – сукупність соціальних умов існування, в яких відбувається взаємодія представників більш, ніж однієї національності, проживаючих на території однієї держави.

Специфікою соціальної роботи є те що, як правило, соціальні працівники в своїй діяльності здебільшого стикаються з представниками малозабезпечених верств населення, інвалідами, особами без постійного місця проживання тощо. Їхніми клієнтами рідко бувають люди з позитивною «Я-концепцією» чи високою самооцінкою. Зазвичай до соціальних служб звертаються люди, які втратили роботу, сім'ю, мають проблеми з уживанням алкоголю, наркотиків. Такі люди несуть у собі негатив, неприйняття дійсності, невміння спілкуватися з іншими, і все це негативно впливає на соціального працівника. Тому серед соціальних працівників явище професійного вигорання більш розповсюджене у порівнянні з представниками інших професій. Робота в багатонаціональному середовищі додає до цього ще й особливості національних громад, на які соціальний працівник має зважати для досягнення позитивного результату своєї роботи.

Основні положення розділу знайшли віддзеркалення в таких публікаціях [215, 217, 220, 221, 222].

РОЗДІЛ 2

ЗАГАЛЬНОПЕДАГОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПІДГОТОВКИ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В БАГАТОНАЦІОНАЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

2.1. Зміст, структура та функції підготовки майбутніх соціальних працівників

Необхідність реформування соціальної системи України та однієї з найважливіших її частин - соціального забезпечення, неминуче призвела до того, що на початку 1990-х років соціальна робота стала розвиватися як професійна діяльність. Поява соціальної роботи як професійної діяльності зумовила необхідність підготовки соціальних працівників. У вищих навчальних закладах та коледжах розпочалась підготовка майбутніх соціальних працівників. Випускники спеціальності соціальна робота можуть працювати в таких установах:

- органи державного та муніципального управління;
- система організацій та установ Міністерства праці;
- управління пенсійного фонду;
- в установах соціального обслуговування населення;
- в якості соціальних педагогів та соціальних психологів у дошкільних установах, школах, коледжах, ліцеях та в профільних соціальних установах.

Підготовка майбутніх соціальних працівників здійснюється на кафедрах:

- соціальної роботи;
- педагогіки і психології;
- філософії;
- суспільного здоров'я та організації здравоохорони.

Професійна підготовка соціального працівника в умовах університету визначається засвоєнням системи знань, сформованістю професійних умінь і навичок, що забезпечує усвідомлення професійної діяльності. Вона базується на кваліфікаційних вимогах, що поєднують у собі сукупність професійних вимог, характеристик, показників, цінностей, функцій тощо [252].

Соціальна робота в Україні – молода дисципліна, тому доцільним буде звернути увагу на особливості змісту підготовки майбутніх соціальних працівників за кордоном, де вже накопичено великий досвід та знання, спрямовані на ефективну підготовку кваліфікованих фахівців соціальної сфери.

У дисертаційному дослідженні Л. Вінникової надано характеристику змісту підготовки соціальних працівників в США. Авторка зазначає, що при кожному університеті США існують соціальні школи і зміст підготовки ґрунтується на стандартах професії соціального працівника та етичному кодексі, які схвалено Національною асоціацією соціальних працівників. В США пропонуються вступні та основні курси, які стосуються п'яти галузей навчання: методи роботи, поведінка людини в соціальному середовищі, політика соціального забезпечення, надання послуг, а також оцінювання й дослідження та практика. Школи спрямовані на покращення професії майбутніх соціальних працівників шляхом розвитку знань та втілення цих знань до професійної діяльності та практики соціального забезпечення. Підготовка майбутніх соціальних працівників спрямована на підготовку фахівців, які зможуть попередити, зменшити або вирішити проблеми, що виникають між людиною та середовищем [38].

Професійна підготовка майбутніх соціальних працівників у Канаді здійснюється на різних рівнях: курси підвищення кваліфікації, бакалаврат, магістратура та докторантура. Зміст навчальних дисциплін побудовано у відповідності до вимог принципів послідовності та наступності. Композиційно-структурний зміст програм дисциплін не будується за

жорсткими моделями, тому що університети Канади – це автономні навчально-наукові одиниці. Більшість програм професійної підготовки соціальних працівників акредитовані Канадською асоціацією шкіл соціальної роботи [171].

Підготовка соціальних працівників у Німеччині, на думку О. Канюк, явище широкомасштабне. Складовою частиною підготовки соціальних працівників є відвідування соціальних закладів. Специфіка полягає в інтеграції, яка виражається у поєднанні підготовки соціальних працівників на факультетах та у вищих школах соціального захисту. Створюються інтегративні предмети, курси і форми навчання. Процес професійної підготовки регулюється на основі навчальних та екзаменаційних розпоряджень [99, с 57].

Структура підготовки соціальних працівників у Великобританії – багатоступенева та різнорівнева система. На перших чотирьох ступенях здійснюється підготовка недипломованих соціальних працівників, які забезпечують обслуговування клієнтів у різних соціальних установах. П'ятий та шостий ступені підготовки соціальних працівників – це підготовка дипломованих фахівців, яка здійснюється в коледжах чи університетах. На відміну від України підготовка дипломованих соціальних працівників у Великобританії, визначається Центральною радою з питань підготовки соціальної роботи [210].

У навчальних закладах Франції існує багаторівнева система підготовки майбутніх соціальних працівників. Головним компонентом цієї системи є своєчасна орієнтація і допрофесійна підготовка, яка здійснюється в загальноосвітніх школах.

Згідно з освітньо-кваліфікаційними характеристиками та освітньо-професійною програмою соціальний працівник має володіти фаховими знаннями з психології, соціології, психіатрії, знати законодавство, правові аспекти соціального захисту, теорії та методи соціальної роботи, наявні

ресурси та методи їх використання; вміти спілкуватися та надавати інформацію, оцінювати потреби та представляти інтереси людини, підвищувати її можливості та сприяти розвитку, створювати «мережу допомоги» та керувати процесом допомоги.

Зміст та структура професійної підготовки соціального працівника визначається програмою вищого навчального закладу, яка розробляється відповідно до Державних стандартів освіти за даною спеціальністю. Програма підготовки складається із: соціально-гуманітарної, фундаментальної, природничо-наукової, загально-економічної підготовки, загально-професійної, практичної підготовки та державної атестації. Підготовка соціальних працівників включає вивчення значної кількості дисциплін: дисципліни соціально-гуманітарної підготовки; дисципліни фундаментальної, природно-наукової та загальноекономічної підготовки, дисципліни загально-професійної та практичної підготовки.

Основними видами практики є ознайомча, навчальна, виробнича, переддипломна. У ході ознайомчої практики студенти мають навчитися:

- інтегрувати теоретичні знання та практичний досвід; планувати власний робочий час;
- застосовувати комунікативні навички;
- дотримуватися меж професійної компетенції;
- плідно працювати в групі;
- аналізувати власну діяльність;
- керуватися етичними принципами та кодексом соціального працівника;
- інтегрувати теоретичні знання у практичний досвід;
- вирішувати конфліктні питання та застосовувати диференційований підхід до клієнтів.

У ході навчальної практики майбутні соціальні працівники мають навчитися:

- організовувати на науковій основі власну працю, володіти методами психолого-педагогічного впливу;
- застосовувати в реальній ситуації засоби психолого-педагогічної діагностики, робити на їх підставі змістовні та відповідні висновки, здійснювати первинне оцінювання на підставі безпосереднього спостереження та результатів діагностичного матеріалу;
- оцінювати проблеми, потреби та переваги клієнта;
- визначати мету і завдання втручання;
- застосовувати навички ефективної педагогічної комунікації;
- плідно працювати в робочій групі;
- формувати і підтримувати професійні відносини, спрямовані на надання соціальної допомоги, педагогічного супроводу та психологічної підтримки;
- аналізувати власну діяльність;
- встановлювати робочі стосунки з клієнтом;
- дотримуватися меж професійної компетенції.

У ході виробничої практики, студенти мають оволодіти вміннями:

- організовувати на науковій основі свою працю, володіти методами збору інформації, її збереження та обробки;
- укладати контракти;
- представляти та захищати інтереси клієнта;
- забезпечувати зв'язок між особистістю і середовищем;
- спрямовувати зусилля клієнта на вирішення його власних проблем;
- бути посередником між конфліктуючими сторонами, вести переговори; вміння знаходити нестандартні рішення типових задач;
- застосовувати навички спілкування (слухати, спостерігати та інтерпретувати вербувальну та невербальну поведінку, впливати на взаємовідносини між людьми в малій групі, працювати в ситуаціях неформального спілкування, завойовувати довіру клієнта);

- забезпечувати зв'язок між різними організаціями у наданні допомоги клієнту;
- оцінювати успішність втручання

У ході переддипломної практики студенти мають навчитися:

- визначати проблему в умовах, які склалися, перетворювати проблему на рівень завдань;
- визначати найбільш ефективні засоби вирішення соціальних проблем;
- з'ясувати причинно-наслідкові зв'язки і заходи з оптимізації діяльності;
- використовувати діагностичний інструментарій, адекватний завданням і особливостям праці персоналу;
- інтерпретувати результати і виявляти можливості продуктивної діяльності;
- методично правильно проводити анкетування, тестування, соціальні опитування та моніторинги;
- поєднувати теоретичний аналіз соціальних проблем з їх оптимальним вирішенням.

У процесі фахової підготовки майбутній соціальний працівник має набути навичок:

- організації праці;
- ділового спілкування, встановлення доброзичливих стосунків з колегами, використання технічних засобів професійній діяльності соціального працівника;
- навичок рефлексії, релаксації та самопомоги; навички здійснення психологічної характеристики особистості, інтерпретації психологічного стану.

Згідно з ОКХ зі спеціальності «соціальна робота» виділяють такі компетенції:

Соціально-особистісні: наявність етичної культури, здатність до вибору стратегії і тактики соціальної діяльності з урахуванням загальнолюдських цінностей; здатність співпрацювати з різними клієнтами у ситуаціях професійного спілкування; здатність до взаємодії з громадськими організаціями; здатність працювати з різними групами клієнтів.

Інструментальні компетенції: володіння державною та іноземними мовами; уміння використовувати інформаційно-комунікативні технології в соціальній роботі.

Загальнонаукові компетенції: здатність до формування світогляду, правильного розуміння сучасних проблем розвитку суспільства, людського буття, духовної культури, практичного відображення в практичній діяльності світоглядних позицій; здатність аналізувати динаміку стану індивідів, групи та громади.

Загально-професійні: здатність дотримуватись норм професійної етики; здатність встановлювати та підтримувати професійні стосунки з клієнтами; здатність надавати консультаційну та інформативну допомогу клієнтам; здатність проводити профілактичні втручання на рівні індивіда, соціальної групи, громади.

Спеціалізовано-професійні: здатність освоїти зміст основних положень, з яких складається система соціологічних знань, соціальної роботи, історичних етапів становлення соціальної роботи, провідних понять і концепцій, найбільш важливих фактів історії соціальної роботи, характерних ознак, різних епох, з'ясувати місце в цьому контексті вітчизняної соціальної роботи.

Відмітимо деякі компетенції, якими, згідно з освітньо-кваліфікаційною характеристикою, має володіти випускник спеціальності «соціальна робота»: володіння державною та іноземними мовами; здатність формування світогляду, правильного розуміння сучасних проблем розвитку суспільства, людського буття, духовної культури практичного відображення в

професійній діяльності світоглядних позицій; здатність до аналізу, оцінки, прогнозування соціальних процесів суспільного життя. Розуміння основних етапів державно-політичного, соціально-економічного, духовного, культурного розвитку України в системі світового цивілізованого процесу та усвідомлення місця і ролі особистості у цих процесах; здатність встановлювати та підтримувати професійні стосунки з клієнтами; наявність етичної культури, здатність до вибору стратегії і тактики соціальної діяльності з урахуванням загальнолюдських цінностей; здатність використовувати моральні норми у практичній діяльності.

Аналіз змісту навчальних планів та робочих програм свідчить, що вони спрямовані на підготовку соціальних працівників широкого профілю, а підготовка до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі має фрагментарний, несистемний характер. Про це свідчить недостатня кількість дисциплін, в яких би студенти ознайомилися із особливостями та специфікою професійної діяльності в багатонаціональному середовищі.

Освітньої професійна програма за спеціальністю «соціальна робота» розроблена для підготовки фахівців загальної практики соціальної роботи.

Для підготовки соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі, можна віднести наступні дисципліни: «Соціальна робота в громаді», мета якого – розкриття особливостей роботи соціального працівника в громаді, співпраці соціального працівника, представників громади та органів місцевого самоврядування. Курс «Соціальна робота в зарубіжних країнах» має давати об'єктивну оцінку соціальній політиці й уміти обґрунтовувати альтернативні її варіанти; оволодіти сукупністю способів, методів, технологій соціального захисту населення, які позитивно зарекомендували себе в зарубіжній практиці. Курс «Етика соціальної роботи» вчить оперувати основними категоріями соціально-педагогічної етики; використовувати моральні норми, установки у практичній діяльності; «Методи соціальної роботи» вчать готувати базу для

вироблення навичок щодо застосування знань для аналізу та розв'язання проблем, що виникають у професійній діяльності; Також можемо виділити загальні курси, які є корисними для підготовки соціальних працівників до роботи в багатонаціональному середовищі, а саме: «Іноземна мова», «Англійська мова за професійним спрямуванням» використовувати лексичний матеріал у підготовленому або не підготовленому монологічному та діалогічному мовленні в межах вивченої тематики, перекладати з української мови на іноземну з використанням вивченого лексичного та граматичного матеріалу; «Психологія особистості» знати зміст методик та їх трактування, а також робити висновки для подальшої роботи з клієнтами; «Релігієзнавство» інтегрувати одержані знання для розвитку національної культури, гуманізму демократії й особистого духовного сакмовдосконалення; «Етика та естетика» вчить дотримуватись у повсякденному та професійному житті етичних норм та правил; здійснювати професійну діяльність відповідно до правил моралі.

Згідно з освітньо-кваліфікаційною характеристикою зі спеціальності 6.13010201 – Соціальна робота рівня вищої освіти «бакалавр» виділяють такі функції та вміння, якими повинні володіти майбутні соціальні працівники

1. Діагностична – працюючи самостійно або в групі фахівців на основі науково методичних джерел за допомогою теоретичного аналізу визначати структуру актуальних проблем і потреб різних груп населення, користувачів соціальних послуг; визначати категорії населення, які можуть бути найуразливішими щодо певних проблем, мати обмежені ресурси для задоволення своїх основних потреб та виявляти їх ключові характеристики; збирати данні, що свідчать про поширеність проблем та потреб серед представників окремих груп громади; визначати групи жителів громади, які потребують соціальної допомоги або в середовищі яких необхідне проведення профілактичних втручань.

2. Проектувальна – визначати потребу в проекті спрямованому на попередження чи подолання певної проблеми та на допомогу певній соціальній групі, громаді; обирати форми та методи реалізації проекту відповідно до мети і завдань проекту, умов його реалізації, особливостей цільових груп та наявних ресурсів; обирати види, технології і методи втручання відповідно до визначених завдань, умов, ресурсів та особливостей індивіда, сім'ї, соціальної групи, громади, ресурсів та можливостей соціальної служби; розробляти концепцію заходу, визначати цільові групи заходу, розробляти план, обирати методи та форми організації заходу.
3. Реалізації професійного втручання – встановлювати та підтримувати взаємовідносини з клієнтом відповідно до норм професійної етики і цінностей соціальної роботи, узгоджувати з клієнтом план роботи, види та зміст послуг, що їм отримуватимуться, час і місце проведення окремих заходів; мотивувати активність клієнта, спрямовану на виконання узгодженого плану роботи; залучати жителів громади, представників різних соціальних та окремих осіб, до участі у заходах програмах, компаніях з соціальної профілактики; мотивувати активність цільових груп профілактики, спрямовану на попередження та подолання соціальних проблем та негативних соціальних явищ надавати учасникам інформацію необхідну для запобігання негативним наслідкам соціальних потреб.
4. Організаційно-управлінська – визначати завдання соціального обслуговування, які мають виконувати підлеглі соціальні працівники, визначати вимоги до діяльності соціальних працівників та норми безпеки, яких вони зобов'язані дотримуватись; планувати діяльність, здійснювати підготовку соціальних працівників до виконання визначених для них завдань; оцінювати якість виконання соціальним працівником поставлених завдань та дотримання ними норм безпеки.

5. Науково-методична – визначати проблеми практичної діяльності власної установи та потребу у проведенні локальних прикладних досліджень; ініціювати проведення локальних прикладів досліджень; проводити збір та попередню обробку даних в рамках наукових досліджень соціальних проблем; вносити необхідні зміни в технології, методики, методи, окремі процедури власної професійної діяльності відповідно до обґрунтованих дослідженнями інноваційних підходів; оцінювати реальні умови застосування методики професійного втручання в процесі власної професійної діяльності, прогнозувати вірогідні результати, наслідки та ризики застосування методики професійного втручання в конкретних умовах діяльності.

Теорія соціальної роботи реалізує своє завдання, виконуючи ряд важливих функцій: інформаційну, що дозволяє в узагальненій формі описувати відомості про соціальні процеси; пояснювальну, за допомогою якої виявляються причинно-наслідкові зв'язки, тенденції становлення соціальних процесів; евристичну, завдяки якій формуються нові знання про соціальні проблеми, створюються нові і уточнюються вже відомі наукові концепції; практичну, що дозволяє приймати рішення в конкретних соціальних ситуаціях і здійснювати соціальні програми, задовольняючи запити суспільства; прогностичну, яка полягає в розгляді стратегічних напрямків розвитку соціальних процесів і забезпеченні превентивного впливу на ті чи інші явища соціальної сфери; світоглядну, яка формує у суб'єкта соціальної роботи науковий світогляд, системне мислення, що дозволяє бачити соціальну сутність у всій повноті їх взаємозв'язків.

А. Кананоя, виділяє функції соціальної роботи у суспільстві: запобігати і виправляти негативні соціальні умови і сприяти пом'якшенню важких життєвих ситуацій. Її функція також полягає в наданні можливостей громадянам, рівень доходів яких нижче встановленого прожиткового мінімуму, шляхом створення умов для їх функціональної дієздатності,

заохочуючи їх участь у суспільному житті й підтримуючи їх зростання до підвищення контролю над своїм життям і вчинками. Функції соціальної роботи можуть бути поділені за наступними напрямками: функції соціальної роботи щодо клієнта; функції соціальної роботи щодо організації, в якій він працює; функції соціальної роботи щодо його власної професії; функції соціальної роботи щодо суспільства в цілому [98].

О. Карпенко виділяє такі функції соціального працівника як складові його професійної компетентності [105]:

«діагностична функція пов'язана з визначенням психологічних особливостей людини, клієнта, сім'ї, оточення;

прогностична функція на думку О.Карпенко, передбачає участь соціального працівника у прогнозуванні і проектуванні процесу життєдіяльності конкретних осіб, групи людей або громади. На основі визначення цілей і завдань соціальної роботи з клієнтом соціальний працівник розробляє програму особистісного розвитку кожного, створення можливих умов для вирішення проблем, прогнозує результати, розробляє зміст, методи і форми роботи з клієнтом, групою, громадою з метою досягнення цих результатів;

організаційна функція передбачає організацію соціальної роботи з клієнтом, групою, громадою, створює умови для продуктивної спільної діяльності, організовує дозвілля, розробляє програми включення клієнтів у трудову діяльність за можливими чи вибраними видами, залучаючи до здійснення цієї діяльності установи, організації, підприємства;

комунікативна функція забезпечує налагодження взаємодії особистості, соціальної групи, які виступають клієнтами державних і недержавних організацій, волонтерів, спонсорів, соціальних партнерів;

посередницька функція реалізується завдяки діяльності соціального працівника, котрий здійснює зв'язки між клієнтом, групою і громадою та

різними організаціями, різними соціальними структурами, установами та фондами;

попереджувально-профілактична функція. Соціальний працівник має застосовувати соціально-правові, юридичні, психологічні механізми попередження і подолання негативних впливів у поведінці осіб які цього потребують;

охоронно-захисна функція. Соціальний працівник забезпечує та застосовує правові норми для захисту прав та інтересів окремих людей, груп, спільноти, інформує клієнтів як про вітчизняні закони й законодавчі акти, так і про міжнародні документи щодо захисту прав людини;

медико-гігієнічна функція реалізується, коли соціальний працівник здійснює патронаж над хворими чи людьми, котрі потребують певного догляду.

аналітико-оцінювальна функція на думку автора, потребує від соціального працівника володіння навичками аналізу, усвідомлення ходу й результатів своєї діяльності у сфері соціальної роботи, уміннями виявляти в ній позитивні й негативні аспекти, порівнювати досягнуті результати з визначеними цілями й завданнями, реально усвідомлювати свої професійні можливості й у зв'язку з цим будувати програму подальшого професійного розвитку» [105].

У енциклопедичному словнику з психології та педагогіки дається характеристика функцій соціальної роботи з біженцями та іммігрантами. (від лат. Functio - виконання, здійснення) – види і напрямки діяльності, які виконуються в процесі соціальної роботи з біженцями та іммігрантами. До них зазвичай відносять інформаційну, діагностичну, організаційну, психолого-педагогічну, реабілітаційну та прогностичну функції. Свою діяльність соціальний працівник починає зі збору інформації про ситуацію і клієнта, його стан і становище. Володіючи необхідною інформацією, соціальний працівник ставить діагноз і планує свою роботу з надання

допомоги біженцям, іммігрантам: яка допомога необхідна, з якими офіційними і громадськими організаціями потрібно співпрацювати для вирішення проблеми. Надаючи конкретну допомогу, соціальний працівник реалізує організаторську функцію. Соціальна робота з біженцями та іммігрантами передбачає також і надання психолого-педагогічної допомоги, яка передбачає виведення клієнтів зі стану психологічного дискомфорту, а в ряді випадків і стресу, зміцнення і відновлення його психологічних, фізичних і соціальних якостей, повернення його до самостійної соціальної діяльності. У ряді ситуацій необхідно надати допомогу в працевлаштуванні, професійній підготовці або юридичну допомогу. Реабілітаційна функція соціальної роботи спрямована на адаптацію біженця, іммігранта до нових для них умов [272].

Отже виділимо наступні функції підготовки майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі теоретичну (вивчення передового досвіду професійної освіти щодо підготовки фахівців до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі), технологічну (розробка методичних матеріалів, програм щодо підготовки до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі, аналіз результатів наукових досліджень та застосування цих досягнень на практиці), комунікативну (налагодження взаємодії з представниками різних національностей під час проходження виробничої практики, та шляхом залучення студентів до волонтерської діяльності).

З огляду на проведений нами аналіз ОКХ і ОПП зі спеціальності «соціальна робота» і на те, що головним у нашому дисертаційному дослідженні є підготовка майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі, ми наголошуємо на тому, що в нинішніх умовах цивілізаційної глобалізації та одночасного зростання суспільного інтересу до збереження етнокультурного розмаїття суспільства, невід'ємною складовою гуманістичного світогляду підрастаючого покоління

повинна стати толерантність до національних та культурно-побутових відмінностей у соціальному оточенні, здатність плідно співпрацювати з представниками різних національностей.

Визначаючи зміст і структуру підготовки соціальних працівників, доцільним є розглянути сучасні підходи професійної підготовки. В останні роки широко використовуються особистісно-діяльнісний, культурологічний та компетентнісний підходи. В особистісно-діяльнісному підході особистість розглядають як суб'єкт діяльності. Основи особистісно-діялісного підходу закладені в працях Б.Ананьєва, Л.Виготського, С.Рубенштейна. Особистісно-діялісний підхід складається з двох компонентів: особистісного компонента і діялісного компонента. Особистісний компонент вміщує в себе мотиви, цілі та психологічні особливості студента, виходячи з рівня знань та умінь студента, викладач корегує весь освітній процес. На думку І.Зимньої особистісно-діялісний підхід – це наявність актуальної ситуації, нових форм та засобів комунікативної діяльності, розвиток особистості в цілому [88]. В.Серіков характеризує особистісно-діялісний підхід як забезпечення розвитку і саморозвитку студента і виявлення його індивідуальних особливостей. О.Пехота вважає, що особистісний підхід доцільно розглядати, як важливий психолого-педагогічний принцип та методологічний інструментарій, основою якого є сукупність концептуальних уявлень, методичних і психологічних засобів, що забезпечують цілісне, глибоке розуміння, пізнання особистості студента і відповідно до цього особистісний гармонійний розвиток в умовах освітнього процесу [248].

В нашому дослідженні застосування особистісно-діялісного підходу забезпечує розвиток особистісного інтересу та формування якостей студентів до ведення діяльності в багатонаціональному середовищі. У структурі особистісно-діялісного підходу виділимо наступні взаємопов'язані компоненти: комунікативний компонент, сутність якого полягає у встановленні доцільних взаємин з одногрупниками, колегами, викладачами.

Організаційний компонент передбачає залучення майбутніх соціальних працівників до різноманітних видів діяльності. Технологічний компонент пов'язаний із підбором навчально-методологічного матеріалу відповідно до індивідуальних особливостей студентів, плануванням і побудовою освітнього процесу.

Культурологічний підхід визначають як конкретно-наукову методологію пізнання та перетворення педагогічної реальності, основою якої є аксіологія; бачення освіти через призму поняття культури, тобто розуміння її як культурного процесу, котрий відбувається у культуро відповідному середовищі, всі компоненти якого наповнені людськими смислами і слугують людині, котра вільно проявляє свою індивідуальність, здатність до культурного саморозвитку і самовизначення у світі культурних цінностей [18]. В.Сластьонін визначає важливість культурологічного підходу до формування всього змісту освіти. Культурологічний підхід передбачає осмислення культурної динаміки розвитку людства як поліфонії ціннісно значущих норм буття людської спільноти, способів її життя, смислів і структури картин світу, принципів поведінки людей, які складаються в реальному історичному просторі й відображають неповторний соціально-культурний досвід існування спільноти [180].

Культурологічний підхід у межах нашого дослідження дає можливість особистісного зростання, самовизначення, саморозвитку та самореалізації за допомогою розвитку структур культурної діяльності, зрушення в культурному розвитку, розширює особистісний інформаційний простір студента, допомагає об'єктивно сприймати представників іншої національності.

Компетентнісний підхід має на меті підготовку кваліфікованих фахівців готових до професійного росту. Компетентнісний підхід визначається як реалізація основних стратегій покращення рівня якості підготовки майбутніх фахівців, а також як важливий інструмент інтеграції до європейського

освітнього простору. На думку автора М.Нагач компетентнісний підхід активно поширюється в останні роки і бере на себе на роль концептуальної основи освітньої політики, яку здійснюють держави та впливові міжнародні організації, підсилює практичну орієнтацію освіти, підкреслює значення досвіду, вмінь та навичок, що базуються на наукових знаннях [154]. В.Химинець поняття «компетентнісний підхід» розуміє як спрямованість освітнього процесу на формування та розвиток ключових (базових, основних) і предметних компетентностей особистості [259]. На думку Н.Нагорної, компетентнісний підхід акцентує свою увагу не на поінформованість студента, а на вміння розв'язувати проблеми, що виникають у пізнавальній та психічній діяльності, у сферах етичних, соціальних, правових, професійних та особистих відносинах. Отже, компетентнісний підхід передбачає зміст освіти, який не зводиться до знаннєвого компонента, а передбачає комплексний акцент вирішення життєвих проблем та виконання ключових функцій, соціальних ролей, компетенцій [186]. Як стверджує О.Данишенко, будь-яке ґрунтовне дослідження проблематики міжкультурної взаємодії можливе тільки через призму компетентнісного підходу, який передбачає формування у індивіда компетенцій, необхідних для успішної реалізації певних професійних чи особистісних цілей або побудови ефективної взаємодії з індивідами, які належать до інших культур [64].

Незважаючи на те, що ідеї компетентнісного підходу розробляються в сучасній науці вже досить давно, досі не існує усталеного загальноприйнятого тлумачення його ключових понять: «компетентність» і «компетенція». Ця обставина змушує кожного дослідника визначатися із власною позицією щодо визначення та співвідношення цих понять [274].

Так, дослідник О. Садохін зазначає, що поняття «компетенція» та «компетентність» набули поширення в епоху виникнення капіталізму, коли в результаті розподілу праці у сфері управління виникла необхідність у

розмежуванні прав і обов'язків між органами управління й повноваженнями посадових осіб, що очолювали ці органи. Крім того, тоді ж виникла потреба у великій кількості фахівців, які мали б відповідний набір знань, умінь і навичок для виконання суворо визначеного виду діяльності [227, с. 127].

У педагогіці компетентність розглядається як атрибут професіоналізму. У такому контексті компетентність визначають як досконале знання своєї справи, сутності виконуваної роботи, можливих способів і засобів досягнення окреслених цілей. [166].

О. Новікова запропонувала інше визначення компетентності, оскільки на її думку, «компетентність передбачає, поряд із технологічною підготовкою, низку інших компонентів, що мають, в основному, позапрофесійний чи надпрофесійний характер, але в сучасних умовах необхідні кожному фахівцю. Це такі якості особистості як самостійність, здатність приймати рішення, творчий підхід до будь-якої справи, вміння доводити її до кінця, вміння постійно навчатися. Це – гнучкість мислення, наявність абстрактного, системного й експериментального мислення, це – вміння вести діалог і комунікабельність, здатність до співпраці тощо» [164].

У межах нашого дослідження компетентнісний підхід забезпечує формування міжкультурної компетенції майбутніх соціальних працівників, розширює можливості підвищення ефективності і якості професійного навчання фахівців за рахунок характеристик, які зорієнтовані на подолання соціальних проблем.

Відповідно до підходів та аналізу педагогічної літератури стосовно теми нашого дослідження в якості принципів підготовки соціальних працівників до професійної діяльності виділимо наступні: принцип професійної спрямованості, активності та самостійності, науковості, діалогічності, етнографічності, особистісного культурного розвитку. Поняття «принцип» латинського походження, що означає початок, основа. Принципи навчання –

це теоретичні узагальнення педагогічної практики, що виникають із досвіду педагогічної діяльності, мають об'єктивний характер та безпосередньо впливають із закономірностей навчання.

Принцип професійної спрямованості передбачає:

- введення в зміст навчальних дисциплін матеріалу, щодо підготовки до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі;
- розвиток професійно-особистісних якостей, які необхідні майбутнім фахівцям у їхній професійній діяльності в багатонаціональному середовищі.

Принцип активності та самостійності дозволяє:

- орієнтацію змісту матеріалу навчальних дисциплін на розвиток суб'єктної активності та самостійності студента;
- підбір матеріалу, орієнтованого на вибір активних методів навчання.

Принцип науковості передбачає:

- розкриття причино-наслідкових зв'язків, явищ, процесів, подій включення в засоби навчання науково перевірених знань, які відповідають сучасному рівню розвитку науки;

Принцип діалогічності передбачає:

- компаративний аналіз явищ в різних культурах, розвиток критичного мислення студентів, зміна ставлення до стереотипів, міжкультурних розбіжностей, вміння вести міжкультурний діалог, вміння сприйнятливості іншої сторони, уникання конфліктів;
- орієнтацію матеріалу навчальних дисциплін на організацію освітнього процесу у вигляді діалогу.

Принцип етнографічності передбачає:

- орієнтацію матеріалу навчальних дисциплін на розвиток у студентів уміння оцінки та аналізу будь-яких культурних практик і значень, з якими вони стикаються в процесі професійної діяльності в багатонаціональному середовищі;
- підбір матеріалу навчальних дисциплін, спрямований на стимулювання у студентів уявлень про культуру партнера.

Принцип особистісного культурного розвитку передбачає:

- розвиток духовних цінностей та самовизначення студента;
- розвиток культури спілкування та шанобливого ставлення до представників іншої національності.

Відповідно до підходів та принципів виділимо компоненти готовності майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі: культурологічний компонент; когнітивний компонент; емоційний компонент (рис.2.1).

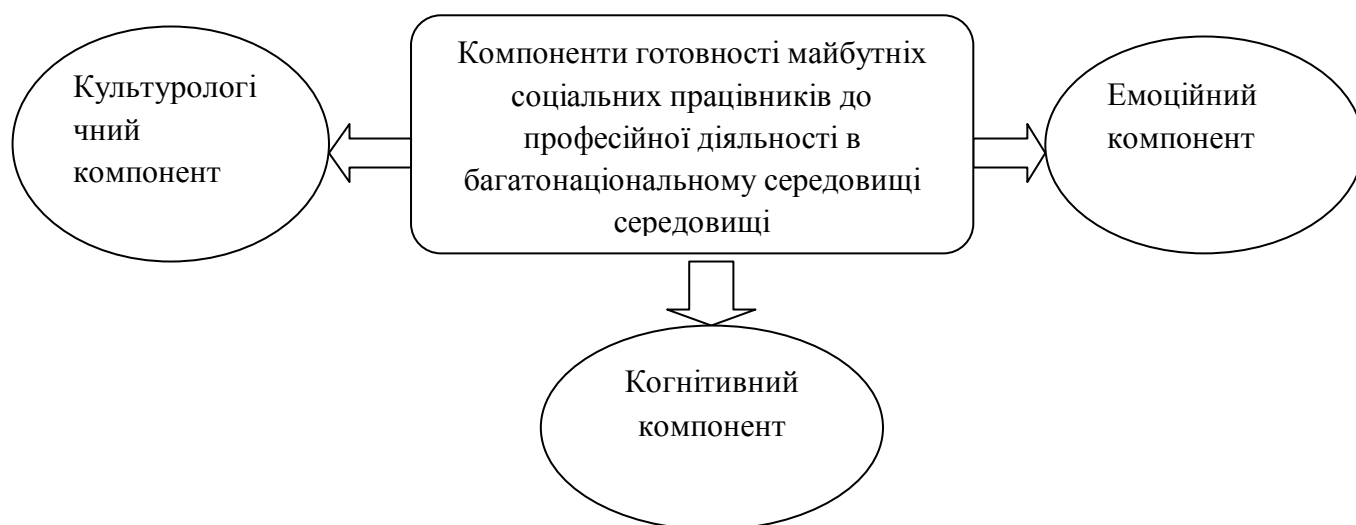

Рис. 2.1. Компоненти готовності майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі

Культурологічний компонент готовності соціального працівника до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі зумовлює здатність формувати в собі іншу культурну ідентичність, що передбачає

знання особливостей культури, цінностей, норм поведінки представників іншої національності. Засвоєння максимального обсягу інформації та адекватного знання іншої культури є основною метою оволодіння міжкультурною компетенцією.

Культурологічний компонент поєднує в собі дидактичні й виховні засоби, спрямовані на розвиток особистості, які забезпечують активізацію суб'єкт-суб'єктних відносин в освітньому процесі; соціалізацію особистості; освоєння духовних цінностей і традицій різних країн, концентруючи ставлення людини до навколишнього світу і до самого себе. Культурологічний компонент підготовки майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі забезпечує гармонізацію суспільних відносин у процесі усвідомлення і сприйняття загальних ціннісних орієнтирів.

Когнітивний компонент готовності соціального працівника до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі передбачає наявність теоретичних знань, необхідних соціальному працівнику для ефективної професійної діяльності з представниками інших національностей; формує у свідомості майбутніх фахівців базові когнітивні структури, що забезпечують сприйняття і розуміння мови і світу представників інших національностей, сприйняття і розуміння феноменів іншої культури; передбачає сформованість системи полікультурних знань, які виступають орієнтовною основою професійної діяльності особистості в багатонаціональному середовищі. Формування міцних глибоких знань і здатності застосовувати їх на практиці - одна з найважливіших складових освітнього процесу підготовки майбутніх соціальних працівників, дозволяє бачити, виділяти й ефективно вирішувати професійні проблеми і завдання, які можуть з'явитися під час виконання професійної діяльності в багатонаціональному середовищі.

До складу когнітивного компоненту входять компетенції: готовність використовувати основні положення і методи соціальних, гуманітарних та економічних наук при вирішенні соціальних і професійних проблем; готовність використовувати знання про культурні особливості представників інших національностей; готовність використовувати знання нормативних документів.

Емоційний компонент готовності соціального працівника до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі має вміщувати професійну повагу до представників інших національностей. Любов до своєї справи виробляє позитивне ставлення до представників інших національностей, до культури народу, чуйне ставлення й інтерес до феномена іншої ментальності; обумовлює позитивне оцінювання соціальних явищ з опорою на соціальні та особистісні значущі цінності, здатність сприймати внутрішній світ іншого і ототожнювати себе з ним. Емоційний компонент спонукає соціального працівника до активної професійної діяльності, переводить майбутнього фахівця з позиції пасивного виконавця інструкцій та приписів на позицію суб'єкта професійної діяльності, поведінки і відносин. Відбувається саморозуміння через емпатію (співпереживання), розуміння іншого в процесі вирішення реальних завдань професійної діяльності.

Емпатія в налагодженні зв'язків між соціальним працівником і представниками інших національностей сприяє збалансованості міжособистісних взаємин та сприяє успішній професійній діяльності. Розвинена емпатія майбутніх соціальних працівників - це ключовий фактор їхнього успіху в професійній діяльності в багатонаціональному середовищі, яка вимагає емоційної комунікативної участі. Про добре розвинені емпатійні здібності свідчить високий рівень співпереживання, чемність у діалозі, екстравертність.

Зміст та структура професійної підготовки майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі визначає специфіку всіх її елементів, вона збагачує і забезпечує позитивний результат, що виражається в підвищенні рівня готовності соціальних працівників до роботи в багатонаціональному середовищі.

Специфічні особливості такої підготовки майбутніх соціальних працівників передбачають особливу взаємодію і взаємовплив між викладачем і студентом. З одного боку, це підготовка, мета якої визначена викладачем, для того щоб підвищити самостійність майбутніх соціальних працівників, їх конкурентоспроможність та професіоналізм. З іншого боку, це мета, що стоїть перед майбутнім соціальним працівником: активно включитися у професійну діяльність, придбати відповідні знання, вміння, навички і досвід, свідомо розвивати в собі такі позитивні якості особистості, як працьовитість, організованість, ініціативу, силу волі, дисциплінованість, етнічну толерантність, активність, цілеспрямованість, творчий підхід до справи, самостійність мислення. Вважаємо за необхідне підкреслити, що суб'єкти професійної підготовки мають прагнути не тільки включитися в освітній процес, а й організувати міжкультурну взаємодію, щоб мати позитивний вплив на процес становлення майбутнього фахівця.

Отже, з огляду на все вище зазначене можемо виділити особисті якості, знання та уміння які мають бути сформовані у процесі підготовки соціального працівника до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі. В підрозділі 1.1. було здійснено аналіз поглядів науковців щодо необхідних особистісних якостей якими має володіти соціальний працівник, серед яких ми виділили наступні, які на нашу думку найбільш необхідні для здійснення професійної діяльності в багатонаціональному середовищі:

Етнічна толерантність - це вміння прийняти позицію представника іншої національності. Будується на діалозі і розумінні культурних та етнічних відмінностей при повазі оточуючих. Соціальний працівник, який

здатен прийняти позицію іншого, може стати гідним прикладом толерантного ставлення до представників інших національностей, для колег, які мають іншу точку зору на світ і речі.

Відкритість: соціальний працівник має бути відкритим до сприйняття іншої культури, щоб мати можливість допомогти у складній ситуації представнику іншої національності. Відкритість є запорукою ефективної комунікації та взаємодії соціального працівника з представниками інших національностей.

Допитливість: соціальний працівник має мати прагнення до отримання необхідних знань, бути здатним отримувати нову інформацію і застосовувати її у процесі професійної діяльності та міжкультурної взаємодії за для досягнення позитивного результату.

Доброта: поєднана з життєвим досвідом, доброта найкраще відбивається в поведінці. Добра людина завжди з радістю відгукнеться на нещастя, що і призводить її до виникнення потреби посприяти позитивному вирішенню чужої проблеми за допомогою співчуття, допомоги. Добрий вчинок завжди веде до відкритості по відношенню до різних життєвих подій та людей не залежно від того, до якої національності вони відносяться.

Гуманність виражається в людяності, доброті, повазі, ставленні до людини як найвищої цінності. При наявності даної якості соціальний працівник зможе побачити в кожному представникові іншої національності індивідуальність. Саме гуманність дозволяє відчувати настрій колег та клієнтів співвіднести своє бажання з конкретними цілями на благо собі і оточуючим.

Альтруїзм є моральним принципом, який допомагає особистості придушувати власний егоїзм на благо оточуючих. Незважаючи на власні інтереси і погляди, альтруїзм дозволяє жертвувати своїми цілями на користь інших. Альтруїзм як суспільне почуття протидіє егоїзму.

Справедливість дозволяє соціальному працівнику ставитися до всіх з повагою, виключаючи вибірковість. Дана якість проявляється в

об'єктивності, в позитивному ставленні до кожного. Клієнти, відчуваючи, що до них ставляться справедливо, довіряться соціальному працівнику, що важливо при налагодженні відносин з клієнтом іншої національності, для спрямування на досягнення позитивного результату.

Сумлінність передбачає знання норм, правил професійної етики, усвідомлення своєї відповідальності перед клієнтами. Дана якість пробуджує діяти відповідно до професійної етики. Емоційні переживання, викликані внутрішньою потребою виконувати свій обов'язок, дозволяють соціальному працівнику проявити свою майстерність.

Чуйність передбачає наявність здатності розуміти і сприймати кожну людину, оцінюючи її позитивно, без критики. Головною характеристикою даної якості є висока ступінь рефлексії індивіда, здатність до швидкої адаптації до інших людей і на цій основі формування світогляду і переконання як внутрішніх механізмів, що сприяють управлінню своїм станом, бажаннями, мотивами та засобами їх втілення. Саме завдяки чуйності соціальний працівник може відчувати інших людей, знаходити спільні точки дотику з кожним, створюючи тим самим позитивну атмосферу при взаємодії.

Професійний обов'язок є відображенням внутрішніх переживань за якість процесу професійної діяльності. Бажання діяти згідно з професійними цінностями призводить до позитивного результату. Завдяки запрограмованій необхідності виконати свій професійний обов'язок соціальний працівник відповідально відноситься до роботи, при цьому самовдосконалюється, проявляючи підвищену вимогливість до себе, що виражається в бажанні придбати якомога більше професійних знань, підвищити професійну майстерність. Виконання професійного обов'язку має на меті шанобливе ставлення до всіх учасників міжкультурної взаємодії, допомагає з легкістю вирішувати наявні конфлікти та проблемні ситуації.

До вмінь, які необхідні соціальному працівнику в процесі професійної діяльності в багатонаціональному середовищі, слід віднести такі:

Соціальний працівник має вміти оцінювати проблеми та потреби представників іншої національності; вирішувати конфліктні питання; вміти представляти та захищати інтереси клієнта (представника іншої національності); вміти забезпечувати зв'язок між особистістю і середовищем; бути посередником між конфліктуєчими сторонами, вести переговори; вміти знаходити нестандартні рішення типових задач; вміти слухати, спостерігати та інтерпретувати вербальну та невербальну поведінку представника іншої національності, впливати на взаємовідносини між людьми в малій групі, працювати в ситуаціях неформального спілкування, завойовувати довіру клієнта іншої національності.

Соціальний працівник має знати культурні відмінності та особливості представників інших національностей; особливості проживання різних етнічних груп на Україні; знати, яку релігію сповідує представник іншої національності, щоб випадково не образити його; знати звичаї та традиції представників іншої національності; нормативно-правові акти, щоб за потреби вміти гідно представляти інтереси представника іншої національності, співвідносити знання про іншомовну культуру зі знанням своєї культури, поводитися відповідно до вимог етикету іншого народу, вибирати адекватні способи вирішення комунікативної задачі.

Отже, можемо зробити висновок, що підготовка майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі спирається на такі принципи: професійної спрямованості, активності та самостійності, науковості, діалогічності, етнографічності, особистісного культурного розвитку. Компоненти готовності соціальних працівників до роботи в багатонаціональному середовищі зводяться до культурологічного, когнітивного, емоційного, відповідних особистісних якостей, знань, умінь

та навичок які формуються та здобуваються в процесі професійної підготовки.

2.2. Педагогічні умови підготовки соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі

В умовах формування єдиної світової економіки відбувається руйнування національного суверенітету держав та, як наслідок, співіснування людей в багатонаціональному середовищі. З огляду на це перед сучасною педагогічною наукою постає питання підготовки соціальних працівників до роботи в нових умовах. Від професійної підготовки майбутнього фахівця залежить результативність протікання соціальних процесів, урегульованість суспільних відносин, потужність діяльності соціальних інститутів, реалізація міжнародних і державних соціальних програм та проектів, готовність молоді до прояву активної громадянської позиції.

Соціальні працівники повинні бути підготовлені до виконання професійних завдань у багатонаціональному середовищі. Рівень їх професіоналізму перебуває у прямій залежності від соціальної мобільності, тому виникає необхідність підготувати здобувачів вищої освіти до ефективної участі в міжкультурній комунікації. Такий підхід акцентує увагу на результатах підготовки, причому в якості результату розглядається не сума засвоєної інформації, а здатність майбутнього соціального працівника діяти в багатонаціональному середовищі. Під час реалізації професійної діяльності соціальному працівнику необхідно знайти спільну мову в конфліктних ситуаціях, звертаючись до діалогу культур, або взаєморозуміння в процесі професійної діяльності в багатонаціональному середовищі.

Для успішної підготовки соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі необхідно визначити ті

педагогічні умови, які сприятимуть цьому процесу, і тим самим забезпечать підвищення якості їх професійної підготовки. Звернемось до змісту поняття «умови» і з'ясуємо його основні характеристики.

У тлумачному словнику української мови *умову* розуміють як необхідну обставину, яка робить можливим здійснення, створення утворення чого-небудь або сприяє чомусь [169].

У тлумачних словниках *умова* розуміється як: правила, встановлені в якій-небудь галузі життя, діяльності, а також як обставина, від якої що-небудь залежить. У довідковій літературі під *умовою* розуміється обставина, в якій відбувається чи здійснюється що-небудь, імовірна залежність від тих чи інших обставин чи фактів.

Умова розглядається як категорія, що виражає відношення предмета до оточуючих його явищ, без яких цей предмет існувати, розвиватися не може [240]. Поняття *умови* розглядають як фактори (причину, дію, результат дії) завдяки яким має місце наявність об'єкту, явища, стану, процесу [206].

Умови – це необхідні обставини, що забезпечують можливість здійснення освіти [242].

У педагогіці *умова* – це обставина, фактор та сукупність заходів, що впливають на ефективність функціонування педагогічної системи [267].

Опрацьовані літературні джерела свідчать про те, що поняття «умова» розглядається у полі дослідження багатьох наук: філософії, історії, соціології, психології, педагогіки. *Умова* є загальнонауковим поняттям, що визначає головним чином упорядкований комплекс заходів. У контексті досліджуваної проблеми особливого значення набувають ті доповнення до визначення «умова», які акцентують увагу на розвитку особистості. В науково-педагогічній літературі умови визначаються як:

- зовнішня обставина, що має істотний вплив на протікання педагогічного процесу, в тій чи іншій мірі конструйованого педагогом, який передбачає досягнення певного результату;

- результат цілеспрямованого відбору, конструювання та застосування елементів змісту, методів (прийомів), а також організаційних форм навчання для досягнення мети;
- внутрішня обставина, що виступають похідними завданнями відповідного педагогічного процесу та являють собою сукупність заходів, спрямованих на підвищення ефективності педагогічної діяльності;
- сукупність об'єктивних можливостей змісту навчання, методів, організаційних форм і матеріальних можливостей її здійснення, що забезпечують успішне вирішення поставленого завдання [69];
- структурна оболонка педагогічних технологій чи педагогічних моделей [83].

Педагогічна система не може успішно функціонувати та мати розвиток без визначеного комплексу педагогічних умов. Для підготовки здобувачів вищої освіти за фахом «соціальний працівник» до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі необхідно визначити саме ті, що сприятимуть успішному функціонуванню кожного компонента даного процесу.

Вплив багатонаціонального середовища висуває свої вимоги до спрямованого засвоєння культурних цінностей інших народів на основі знання власної культури. До елементів середовища відносять: об'єкти навколишньої дійсності; суб'єкти виконання різних видів діяльності; специфіку процесу формування та розвитку особистості; засоби, методи і форми організації та реалізації освітнього процесу.

Педагоги розглядають *умову* як сукупність різних природних, соціальних, зовнішніх і внутрішніх чинників, які впливають на фізичний, моральний, психічний розвиток людини, формування особистості її поведінку, виховання і навчання [258].

Відповідно до даних визначення, під педагогічними умовами підготовки соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі будемо розуміти організацію зовнішніх та внутрішніх впливів, зокрема відбір, конструювання та застосування елементів змісту, методів і прийомів, а також організаційних форм навчання.

Спираючись на результати констатувального експерименту та ґрунтуючись на професійних вимогах до майбутніх соціальних працівників і на принципах загальногуманітарної підготовки студентів, виділимо педагогічні умови, здатні, на нашу думку, забезпечити ефективну підготовку соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі:

- застосування культурологічного підходу до професійної підготовки майбутніх соціальних працівників;
- міжпредметна координація у навчанні професійних дисциплін та дисциплін загальногуманітарного циклу;
- формування ціннісного ставлення до міжкультурних відмінностей представників різних культур у багатонаціональному середовищі;
- розвиток позитивної мотивації до взаємодії з представниками національних меншин у багатонаціональному середовищі.

Культура, і як необхідний компонент, і як одна з властивих народу особливостей, забезпечує його повноцінне функціонування. Культура в педагогіці визначається як різноаспектне та водночас багатофункціональне явище. Культурологічний підхід орієнтований на вивчення культури, її матеріальних та духовних цінностей. Сутність такого підходу в освіті зумовлена процесами гуманізації й гуманітаризації та полягає у вихованні людини, її культури та моральності, спрямованої на збереження й відтворення світових культурних цінностей [191].

Цілеспрямоване використання культурологічного підходу при дослідженні та впливі на діяльність особистості в сучасному суспільстві

визначено повнотою зв'язків та відносин людини з іншими культурами, а також з підсистемами власної культури, зіставляючи її з іншими соціальними явищами.

Через значення латинських слів «cultura, homo cultures (людина культурна)», тобто, освічена прослідковується педагогічний аспект. У такому сенсі поняття «культура» та «освіта» вживав Гегель, він вважав, що тільки оволодівши культурою людина може займатися освітою; самоосвіта можлива на основі зразків, які створює культура [57].

Р. Гришкова визначає культуру, як складний феномен, «який включає як матеріальні й соціальні явища, так і різні форми індивідуальної поведінки й організованої діяльності. Культуру як особливий компонент людської життєдіяльності не можна побачити, почути, відчути чи спробувати. Реально різноманіття її виявлення можна спостерігати у вигляді різниці в людській поведінці і тих чи інших типах діяльності, ритуалах, традиціях. Можна побачити лише деякі виявлення культури, проте ніколи не можна побачити всю її саму в цілому. Спостерігаючи різницю в поведінці, розумієш, що в їхній основі лежать культурні відмінності, і з цього починається вивчення культури. Таке розуміння культури представляє тільки абстрактне поняття, допомагає зрозуміти, чому ми робимо те, що робимо, і пояснює відмінності в поведінці представників різних культур» [57, с. 149].

Щодо культурологічного підходу можна трактувати засвоєння культури як процес особистісного відкриття, створення світу культури в собі, участі в діалозі культур, при якому відбувається індивідуально-особистісна актуалізація закладених в ній смислів. На думку П. Гуревича, цінність виражає людський вимір культури, втілює в собі ставлення до форм людського буття. «Вона як би стягує все духовне різноманіття до розуму, почуттів і волі людини. Таким чином, цінність – це не тільки «свідоме», а й життєво, екзистенційно відчуте буття» [51, с. 51].

Культурологічний підхід уможлиблює окреслення трьох основних взаємообумовлених проблемно-сміслових аспектів освіти:

- особистісного росту (самовизначення, саморозвитку, самореалізації) за допомогою розвитку структур культурної діяльності, зрушень в особистісному культурному творчому досвіді, динаміці культури спілкування та комунікації, еволюції кола спілкування;
- зростання рівня культури (тобто якості й ступеня вираженості ціннісного змісту) окремих освітніх процесів, систем, спільнот;
- розвитку і зростання рівня культури освіти як галузі в цілому, зміни соціокультурного контексту освіти (його предметних, інформаційних і суб'єктивних середовищ, моделей, форм і механізмів організації).

Застосування культурологічного підходу розширює особистий інформаційний простір студента, допомагає сформувати:

- вміння вирішувати різні типи навчально-пізнавальних завдань (розпізнавати і класифікувати різні явища і факти культури);
- виділяти й описувати моральні і естетичні складові в об'єктах культури;
- здійснювати пошук інформації;
- виділяти соціокультурні проблеми;
- поповнювати і перетворювати інформацію в залежності від конкретних завдань навчання;
- сформувати систему ціннісної орієнтації, соціально значущих мотивів поведінки та діяльності.

Вироблення у студентів широкого набору вмінь і навичок сприяють розвитку у них пізнавальної активності і самостійності. Як результат, студенти повинні проводити відбір та систематизацію соціогуманітарного матеріалу, здійснювати переробку культурологічної інформації, виділяти

важливі ідеї, принципи, основні поняття, факти, проблеми культурологічного характеру тощо, встановлювати міждисциплінарні та внутрішні дисциплінарні зв'язки.

З позиції розвитку мовленнєвих навичок та здібностей, культурологічний підхід допомагає об'єктивно сприймати оточуючих людей (розуміти їх настрій, характер, читати експресію їх поведінки), формує вміння орієнтуватися в ситуаціях спілкування, знати і виконувати правила спілкування, вміння співпрацювати в різних видах діяльності (колективно ставити цілі, планувати шляхи їх досягнення, спільно виконувати, аналізувати й оцінювати досягнуте). Таке спілкування, поряд зі знанням культури іншого народу, припускає володіння певними культурологічними вміннями (співвідносити знання про іншомовну культуру зі знанням своєї культури, поводитися відповідно до вимог етикету іншого народу, вибирати адекватні способи вирішення комунікативної задачі тощо).

Звертаючись до професійної ідеології соціального працівника, нагадаємо, що він за функціональними обов'язками повинен виконувати триєдину роль вихователя, помічника та захисника. Соціальний працівник має за мету задоволення інтересів клієнта і, розвиваючи культуру професійних цінностей, піклується про соціальний добробут, соціальне здоров'я, соціальну відповідальність. Система знань, що її застосовує соціальний працівник, має вплив на соціальні зміни та соціальне благополуччя як суспільства в цілому, так і окремих індивідів.

У професійній діяльності соціального працівника важливим стає соціокультурний та морально-етнічний ресурс. Культура виступає засобом акумуляції, збереження і передачі накопиченого людством досвіду. Тому підготовка соціальних працівників неможлива без усвідомлення матеріальних і духовних цінностей власної національної культури. Разом з тим актуальними залишаються питання, пов'язані з процесом формування міжкультурної компетенції майбутнього фахівця на основі

культурологічного підходу. Розглядаючи підготовку соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі, необхідно враховувати, що робота з представниками різних національностей передбачає діяльність, яка характеризується виконанням професійних обов'язків на міжнародному рівні.

В основі роботи в багатонаціональному середовищі є «діалог культур». Технологію діалогічної взаємодії розглядає В. Біблер. Технологія В. Біблера на основі діалогічної навчальної взаємодії та введення в навчальну програму вивчення культур різних народів світу сприяє цілісному розумінню поступу культур різних народів, цивілізацій, дає змогу здобувачу освіти усвідомлювати важливість кожної особистості у долі людства, значущості суспільних змін [24].

Застосування культурологічного підходу має на меті зосередження уваги на людині, яка є суб'єктом культури. Соціальний працівник повинен розуміти, що, входячи одночасно в різні культури, сучасна людина все більше вчиться визнавати реалії культури інших людей, будувати з ними спільну діяльність. Будучи фахівцем, соціальний працівник повинен, здійснюючи соціальний захист клієнта, мати професійну компетентність, відстоюючи його права, і володіти культурою, усвідомлюючи його унікальність і індивідуальність, належність до культури конкретної країни, національності.

Для ефективного функціонування в багатонаціональному середовищі звернемо увагу на умови формування людини, здатної до активної життєдіяльності в полікультурному просторі, що володіє розвиненим почуттям розуміння і повагою до інших культур, вмінням жити в мирі та злагоді з людьми різних національностей та віросповідань [262]. Запровадження культурологічного підходу є необхідною умовою для розвитку емоційної сфери студентів, утримання інтересу до навчання та засобом формування навичок адекватної комунікативної поведінки.

Як переконливо доводить дослідниця Р.Гришкова, культурологічний підхід до навчання надасть змогу ознайомити студентів з культурно-побутовими особливостями, манерою спілкування, нормами комунікативної поведінки та етикету представників різних національностей [57].

Культурологічний підхід у дослідженнях проблем педагогічної освіти включає в себе сукупність теоретичних та методологічних положень та організаційних заходів, які спрямовані на забезпечення умов для оволодіння майбутнім соціальним працівником знань про особливості культури представників інших національностей.

У контексті культурологічного підходу до професійної підготовки майбутніх соціальних працівників розглянемо міжпредметну координацію у навчанні професійних дисциплін та дисциплін загальногуманітарного циклу.

Р. Гришкова під «міжпредметною координацією має на увазі постійний динамічний багатосторонній зв'язок загальногуманітарних дисциплін та фахових дисциплін», що виступають замовниками спеціальних знань, необхідних для підготовки до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі [57, с. 234]

Через взаємозв'язок навчальних дисциплін на засадах міжпредметної координації маємо можливість підготувати майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі. Розуміння терміна «координація» та його роль з розвитком науки змінювались. У філософському енциклопедичному словнику під терміном «координація» розуміють узгодження, сполучення, упорядкування, у відповідності до дій, понять, складових частин чого-небудь. Координація в контексті управління навчальним процесом – це узгодження навчальних програм за суміжними дисциплінами з огляду на спільність трактування досліджуваних понять, явищ, процесів і часу їхнього вивчення, тобто ретельно розроблений взаємозв'язок навчальних предметів, що сприяє інтеграції знань [255]. Проблеми координації міжпредметних зв'язків в

основному розглядають питання інтегрованого навчання, зокрема розширення міжкультурних знань і розвиток вмінь професійної взаємодії.

Інтеграція (лат. *integratio* – відновлення, поповнення, від *integer* - цілий) – процес зближення і зв'язку наук, що відбувається разом з процесами їх диференціації [256, с.501]. У Педагогічному словнику за редакцією М. Ярмаченка це поняття визначається як «процес і результат створення нерозривно зв'язаного, єдиного і цільного у навчанні [57]. Інтеграція здійснюється через злиття в одному синтезованому курсі (темі, розділі, програмі) елементів різних навчальних предметів, злиття наукових понять і методів викладання різних дисциплін у загальнонаукові поняття й методи пізнання, комплексування й підсумовування основ наук у розкритті міжпредметних навчальних проблем» [23].

Аналіз освітнього стандарту показує, що освітньо-професійна програма підготовки соціальних працівників передбачає вивчення здобувачем вищої освіти таких циклів дисциплін:

- гуманітарної та соціально-економічної підготовки;
- математичної та природничо-наукової підготовки;
- професійної та практичної підготовки.

Один із теоретиків української соціальної роботи В. Полтавець дав визначення соціальної роботи як системи теоретичних знань і заснованої на них практики, яка має на меті забезпечення соціальної справедливості шляхом наснаження і підтримки найменш захищених верств суспільства та протидії факторам соціального виключення [194].

Отже, процес фахової підготовки майбутніх соціальних працівників виражається у визначенні міждисциплінарних зв'язків, зв'язку фахових дисциплін зі змістом професійної діяльності, складовими якої є теоретичні та інструментальні знання в основі підготовки до майбутньої професійної діяльності соціального працівника в багатонаціональному середовищі.

Визначимо декілька напрямів міжпредметної координації:

- єдність інтерпретації загальних понять, законів, теорій, послідовність у їх розкритті на різних етапах навчання, під час вивчення різних навчальних дисциплін;
- розкриття взаємозв'язку і взаємообумовленості явищ;
- демонстрація спільності і разом з тим специфічності методів досліджень, що застосовуються в різних науках.

Міжпредметна координація фактично є системою для формування цілісного уявлення про культуру різних народів і покликана охопити всі сторони предмету, явища або процесу, що вивчається, тому саме вона, за умови правильної побудови, допоможе здійснити якісну фахову підготовку соціальних працівників та сформувати міжкультурну компетенцію через методично обґрунтоване інтегроване використання різних дисциплін, методів навчання і відповідних дидактичних матеріалів. Тому вважаємо міжпредметну координацію реальним підґрунтям підготовки соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі.

Кожна людина ідентифікує свою належність до певної спільноти. Етнічна самоідентифікація є однією з її базових ідентифікаційних практик. Почуття етнічної спільноти в стародавніх суспільствах було першим у розмежуванні на «своїх» і «чужих». Звертаючи увагу на те, що національні відносини завжди мають ідеологічний характер, а міжнаціональні відносини, навіть маючи стійку об'єктивну основу, розгортаються у сфері почуттів, ілюзій, національних міфів і упереджень, то під час навчання акцент необхідно робити на змісті навчання, що обов'язково повинен бути пов'язаним з системою цінностей та ідеалами [57]. Етнічне самовизначення людини є значно суттєвішим за усвідомлення територіальної відокремленості. В етнічності відображаються особливості соціальних практик, культурної спадщини тощо.

Наведемо приклади міжпредметної координації фахових дисциплін та дисциплін загальногуманітарного циклу, спрямованих на підготовку

майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі. В експериментальних групах при вивченні тем “Теоретичні засади соціальної роботи з різними групами клієнтів”, “Соціальна робота з клієнтами, що знаходяться у складних життєвих обставинах”, “Соціальна робота в різних сферах життєдіяльності людини”, “Соціальна робота з військовослужбовцями, біженцями, мігрантами” студентам було запропоновано самостійно підготувати презентації з визначеної теми з урахуванням того, що клієнтами соціального працівника в даному випадку будуть представники інших національностей. Для того, щоб виконати це завдання, студенти мали звернутися до дисциплін загальногуманітарного циклу: «Українська мова за професійним спрямуванням», «Іноземна мова», «Ділова іноземна мова», «Англійська мова за професійним спрямуванням», де студенти вивчали “Поняття етики ділового спілкування”, “Структуру ділового спілкування”, “Техніку ділового спілкування та Мовленнєвий етикет”. “Зарубіжний досвід соціальної роботи з національними меншинами”, “Особливості культури представників різних національностей”, “Традиції різних народів світу” – ці теми вивчались на заняттях з іноземної мови. В курсі фахової дисципліни «Людина в сучасному соціумі» студенти, вивчаючи тему “Етнонаціональна та крос-культурна соціалізація”, студенти послуговувались знаннями, отриманими в процесі вивчення загальногуманітарних дисциплін «Релігієзнавство» та «Філософії». При вивченні теми “Розвиток громади” дисципліни «Соціальна робота в громаді» студентам було запропоновано завдання скласти карти громад, для виконання якого студентам знову стало в нагоді вивчення тем з дисципліни загальногуманітарного циклу «Основи демографії».

Завдяки здійсненню міжпредметної координації студентам експериментальної групи вдалося більш успішно виконати поставлене завдання у порівнянні зі студентами контрольної групи.

Можна зробити висновок, що міжпредметна координація – це досить результативний засіб укріплення взаємозв'язків у навчанні фахових дисциплін та дисциплін загальногуманітарного циклу. Вона дає змогу майбутнім соціальним працівникам краще зрозуміти особливості роботи в багатонаціональному середовищі. Міжпредметна координація створює умови для актуалізації знань та вмінь студентів, необхідних у вирішенні різних проблем, що можуть виникнути в умовах багатонаціонального середовища. Міжпредметна координація дає змогу кожному соціальному працівнику долучитись до реалій професійної діяльності з представниками інших національностей.

Експериментальна частина дослідження дає підстави стверджувати, що міжпредметна координація виявилась результативною педагогічною умовою підвищення рівня готовності майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі.

Розглядаючи міжпредметну координацію в контексті нашого дослідження, висунута педагогічна умова має забезпечити формування ціннісного ставлення до міжкультурних відмінностей представників різних культур в багатонаціональному середовищі.

Суперечливий характер розвитку суспільства приводить до того, що майбутні фахівці соціальної роботи не можуть знайти місце роботи та застосування власних надбань. Велика різниця між високим рівнем освіти і культури та їх низьким матеріальним забезпеченням спричиняють агресію, що стає головними чинниками в прояві негативних явищ у країні й у цілому світі. Як наслідок головною та єдиною метою життя для молоді є досягнення високого матеріального достатку. Тому формування ціннісного ставлення до міжкультурних особливостей представників різних культур є досить важливою складовою підготовки майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі. Ціннісне ставлення має на меті сформувати у соціального працівника розуміння

значущості його особистої праці та досягнення позитивного результату у вирішенні професійних завдань.

Формування ціннісного ставлення - процес багатогранний і складний. Вагомий внесок у розроблення теорії цінностей, її класифікації зробили такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як С. Анісімов, В. Андрущенко, М. Каган, О. Дробницький, А. Здравомислова та ін. За словами О. Стасевської, яка досліджувала питання системи цінностей українського народу, – «Подоланням кризи національної культури є встановлення відповідності її системи цінностей життєвим потребам людей» [10].

С.Ковалевський та О.Медведева наводять визначення поняття «цінність» як будь-якого матеріального або ідеального явища, що має значення для людини чи суспільства, заради якого вона діє, витрачає сили, час, гроші, здоров'я тощо, заради якого вона живе [108]. Науковці виокремлюють два підходи до розуміння суті поняття «цінність». Перший підхід має за основу матеріальні цінності, тобто сутність поняття акцентовано на матеріальну здатність речей, явищ, процесів ставати засобом задоволення потреб та інтересів суспільства, сприяти суспільному прогресу і всебічному розвитку особистості. Інший носить духовний характер і цінності, що важливі для життєдіяльності соціуму та окремої особистості. При чому для гармонійного розвитку людини та підготовки майбутнього фахівця і матеріальні, і духовні цінності мають рівноправний характер.

Визначаючи складові системи цінностей, зазначимо, що система цінностей ґрунтується на пріоритетах та узгодженні колективних і особистісних інтересів (самодисципліни, уникнення конфліктів і конфронтацій, пошук гармонії тощо). Існує декілька рівнів цінностей, серед яких: особистісні, групові, організаційні, суспільні, загальнолюдські цінності. О. Вишневський, розглядаючи систему цінностей, говорить про неї як про

певну групу цінностей, виділяючи при цьому природну структуру людства: людину – родину – громаду – націю (батьківщину) – все людство [36].

Ціннісне ставлення – загальнонаукове поняття, яке має важливе гносеологічне значення для педагогіки, психології та соціології.

Формування ціннісного ставлення дає змогу виявити соціальні детермінанти поведінки, витоки якого слід шукати в моралі та суспільній повсякденній життєдіяльності людини.

Основні положення психології ставлень полягають у тому, що особистість, психіка і свідомість людини у кожен момент є єдністю відображення об'єктивної дійсності і ставлення людини до неї. Психологічні ставлення людини виступають як цілісна система індивідуальних, вибіркового, свідомих зв'язків особистості з різними сторонами об'єктивної дійсності: з явищами природи і світом речей, з людьми і суспільними явищами; особистості з самою собою як суб'єктом діяльності.

На початку будь-якої діяльності стоять потреби, опосередковані психікою у вигляді цінностей, що формують певні мотиви й обумовлюють конкретні цілі. Фахівці пов'язують з цінностями ще багато інших понять: інтереси, наміри, потяги, бажання, установки тощо. Економічна криза країни призвела до зсуву в свідомості людей від культурних цінностей в бік матеріальних, що послугувало поштовхом до Революції Гідності. Події після революції, призвели до змін в соціокультурному середовищі українського суспільства. Українське суспільство «продемонструвало вражаючу здатність до консолідації і мобілізації, зумівши створити дієву мережу громадських ініціатив та об'єднань, які взяли на себе вирішення найбільш гострих та невідкладних проблем». Активісти-волонтери допомагають збирати кошти, одяг, їжу, медикаменти на потреби Збройних сил України, переселенців із зони проведення АТО тощо.

Формування цінностей – процес багатогранний і складний. Встановлено, що специфічність усвідомлення об'єктів соціальної дійсності

як цінностей передбачає наявність для цього особливих психологічних механізмів. На перший план виходить такий вид психологічного процесу, як оцінна діяльність людини, спрямована на засвоєння та усвідомлення об'єктивно змістовної сторони об'єкта чи предмета, на оцінювання їх властивостей з точки зору потреби, корисності, прийнятності для задоволення потреб та інтересів особистості, реалізації цілей її діяльності. Результат цієї оцінної діяльності – усвідомлення цінності й тим самим формування ціннісних орієнтацій та особливості ставлення [108].

Україна як член міжнародного суспільства проводить послідовну політику у сфері волонтерської діяльності. Зокрема, Постановою Кабінету Міністрів України від 10 грудня 2003 р., затверджено «Положення про волонтерську діяльність у сфері надання соціальних послуг». Закон України «Про волонтерську діяльність», що дає основні визначення та регулює відносини, пов'язані з появою волонтерської діяльності в Україні, затверджено у 2011р., в свою чергу зміни до нього вносять постійно (остання зміна відбулась 30 травня 2015 р.). Сукупність цих дій сприяє «у сфері соціального розвитку, дотримання принципів демократії, рівності, недискримінації миру, соціальної справедливості» [42].

Технології залучення та підготовки молоді до волонтерської діяльності розкрито у дослідженнях О. Безпалько, З. Бондаренко, Р. Вайноли, Н. Заверико, А. Капської. Окремі аспекти діяльності волонтерів, зокрема вплив волонтерської діяльності на розвиток громадянської та соціальної активності молоді висвітлено в працях Д. Горелова, О. Корнієвського, І. Зверєвої, Г. Лактіонової, С. Савченка, С. Харченка, Т. Садчиковою, В. Полтавця.

У своєму розвитку термін «волонтер» проходив багато етапів зміни змісту. Н. Тарасова робить ґрунтовний ретроспективний аналіз цих понять, аналізуючи більше двадцяти словників. Зокрема, термін «волонтер» розглядався виключно у військовому контексті. Волонтер походить від французького *volontaire*, яке в свою чергу від латинського *voluntaries* – від

особи, що вступає на добровільну військову службу, до людини, яка добровільно займається суспільно корисною діяльністю, – в обох випадках ця діяльність безоплатна [245, с. 47].

Волонтерська діяльність – добровільна, соціально спрямована, неприбуткова діяльність, що здійснюється волонтерами шляхом надання волонтерської допомоги. Волонтерська діяльність ґрунтується на принципах законності, гуманності, рівності, добровільності, безоплатності, неприбутковості [48].

Волонтерські організації зорієнтовані в основному на молодь, тому часто їх діяльність збігається з основним направленням студентства – навчанням, і майбутні педагоги, лікарі та соціальні працівники без користі застосовують отримані знання на практиці. Волонтерство пов'язано з саморозвитком, самоствердженням, розумінням обраної спеціальності, можливістю розвитку здібностей та навичок, набуттям досвіду та почуття власної значущості, й полягає у потребі бути необхідним і робити щось особливе.

Найпоширенішим видом волонтерської роботи є соціальна допомога інвалідам, сиротам, дітям вулиці, особам, схильним до наркоманії та алкоголізму; вирішення проблем безпритульності, відсутності житла, роботи, зневажливого ставлення та негативних стосунків у сім'ї, стихійне лихо та ін..

Визначимо основні завдання волонтерської діяльності в багатонаціональному середовищі: надання можливості молодим людям проявити себе, реалізувати свій потенціал; інтеграція молодих людей, в життя різних національних груп.

Волонтерська діяльність може мати різні форми: разові заходи й акції, проекти і гранти, цільові програми; конференції, круглі столи, фестивалі, конкурси, табори, благодійні сезони, тощо. Проте зазначимо, що не в усіх напрямках можливе використання цих форм. Інноваційна практика соціальної роботи породжує нові методи соціальної взаємодії. Р. Вайнола

виділяє: метод вуличної соціальної роботи (основними формами є рейди, ігротеки, вуличний театр, виїзне консультування, пункт соціальної підтримки), метод «рівний-рівному» а також основні методи роботи в громаді [32]. Доцільним є впровадження в освітній процес театралізованих форм (інтерактивні театри, літературно-музична композиції, концерти, публіцистична вистави, театралізовані вистави тощо), інтерактивні ігрові (ігрова програма, інтерактивна акція, гра станціями), інтелектуально-пізнавальні (часто це варіанти телевізійних програм) та художньо-прикладні (конкурси малюнка, захист технічних проєктів тощо) форми [41, 42].

Залучення студентів до волонтерської діяльності буде сприяти формуванню ціннісного ставлення, міжнаціональному розумінню, підвищенню рівня толерантності молоді, розвитку дружби і співпраці між представниками різних національних груп; надасть можливість студентам та особам з різних країн жити і працювати разом, учитися самостійності, знайомитися з культурами, мовами, кухнею, традиціями тощо; надасть можливості для особистісного розвитку, навчання, вдосконалення і професійного росту.

Отже ціннісне ставлення до представників різних національностей має проявлятися у моральній активності соціального працівника, у чесності та прояві відповідальності перед людьми інших національностей, у доброзичливості та готовності допомогати.

Для утримання стійкого інтересу майбутніх соціальних працівників до обраної професії важливим вважаємо розвиток позитивної мотивації до взаємодії з представниками різних національностей в багатонаціональному середовищі.

Висунута нами педагогічна умова розвитку позитивної мотивації до взаємодії з представниками різних національностей в багатонаціональному середовищі включає в себе мотиви, інтереси, потреби та цінності, які спонукають до дій. Як вважає переважна більшість науковців, мотивація та

внутрішні стимули являють собою основу психології особистості, зумовлюючи таким чином навчальну та практичну діяльність. Головні особливості робочої мотивації соціальних працівників називають С. Папанов, В. Савченко: гуманістична спрямованість діяльності, творча природа праці соціальних працівників, високий ступінь розвитку мотиваційно-ціннісної сфери особистості, підвищені емоційно-психологічні навантаження, відсутність нормованого робочого дня, адекватність соціально-економічної підтримки соціальних працівників та їх професійної праці, дефіцит знань і необхідних навичок [226].

І. Альбегова, проводячи дослідження мотивації соціальних працівників, провідними мотивами вибору спеціальності «соціальна робота» і «соціальна педагогіка» зазначає, що під час анкетування респонденти назвали «бажання допомогти людям» (90% опитаних), а також «прагнення спілкуватися з людьми» (75%). Таким чином першу групу мотивуючих факторів складають потреби і інстинкти. Ця група факторів відповідає на питання, чому організм взагалі приходить в стан активності. Другу утворюють мотиви як причини, що визначають вибір спрямованості поведінки, тобто вона відповідає на питання, на що спрямована активність організму. Третя група - це прояви емоцій, суб'єктивних переживань (прагнень, бажань тощо) і установок у поведінці суб'єкта [7, 8].

Стосовно мотивації навчальної діяльності, звернемось до праць І. Підласого, який визначає варіанти мотивацій, що можуть впливати на її підвищення. Нас цікавить вплив на продуктивність навчального процесу, тобто визначення впливу мотивів на потребу в навчанні, а також на мотивацію самоосвіти та дії, що спонукають особистість до виконання морально-етнічних норм пов'язаних зі специфікою діяльності [185].

Для розвитку навчальної мотивації необхідно визначити систему мотивів, а саме мотиваційні установки (спрямованість особистості, інтереси, мотиваційні установки, бажання). У нашому випадку мотивація навчання

характеризується мотивацією особистості; мотиваційною установкою на професійну діяльність; постійним інтересом досягнення навчальних та професійних цілей; мотивом спілкування; самооцінкою.

Слід зазначити, що професійна діяльність, що виконує соціальний працівник, на думку В. Вебера, може бути:

- цілеспрямованою, як мотиви та засоби для досягнення визначеної мети;
- ціннісно-раціональною, яка базується на вірі у незаперечну (естетичну, релігійну чи будь-яку іншу) домінуючу цінність певної поведінки як такої, незалежно від того, до чого вона призведе;
- ефективною, перш за все, емоційною, тобто утвореною афектом чи емоційним станом людини;
- традиційною, що базується на тривалій звичці.

Виходячи з вищезначених завдань, а також змісту мотивів сформулюємо педагогічну умову мотивації до взаємодії з представниками національних меншин в багатонаціональному середовищі. Складовими позитивної мотивації є: мотивація міжкультурного спілкування, навчально-пізнавальна, професійна мотивації, мотивація досягнення результату. Умова направлена на побудову внутрішніх мотивів особистості, розуміння мети навчання, розуміння перспективи майбутньої професійної діяльності в контексті опануванням соціальним досвідом людства. Реалізація даної умови надає змогу оволодіти знаннями, уміннями та навичками в достатньому об'ємі та розвивати необхідні стимули для успішної професійної адаптації в нових умовах.

Отже, враховуючи досвід науковців, власний досвід, результати констатувального експерименту та опитування викладачів щодо підготовки соціальних працівників, виокремлено такі педагогічні умови: культурологічний підхід до професійної підготовки майбутніх соціальних працівників; міжпредметна координація у навчанні професійних дисциплін

та дисциплін загально-гуманітарного циклу; формування ціннісного ставлення до міжкультурних відмінностей представників різних культур у багатонаціональному середовищі; розвиток позитивної мотивації до взаємодії з представниками національних меншин в багатонаціональному середовищі.

Отже для ефективного застосування обгрунтованих нами педагогічних умов, маємо розробити модель підготовки майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі. Моделювання – це один з засобів педагогічного дослідження. Модель в широкому розумінні означає аналог. В педагогічному розумінні під моделлю розуміють зафіксований процес навчання (діяльність).

Н.Тализіна зазначає, що якість підготовки майбутнього фахівця залежить від трьох складових: мета навчання, зміст навчання, а також принципи організації навчального процесу [244]. А.Андрєєв зазначає, що в моделі підготовки фахівця необхідно визначити: види діяльності, що вимагає сьогодення; види діяльності, що диктує професія, види діяльності, що обумовлені його духовно-нравственной системою цінностей держави.

Р.Гришкова вважає за необхідне розглянути таке поняття як «освітня модель», остання відображає елементи освітніх цілей, структуру навчальних планів, зміст навчальних курсів, методи тестування та оцінювання здобувачів вищої освіти [60].

З. Фалінська розуміє процес формування фахівця нового типу, здатного швидко і адекватно реагувати на зміни, що відбуваються у суспільстві, компетентно вирішувати соціально-педагогічні проблеми в усіх типах та видах освітніх установ і закладів соціальної роботи [34]. Дослідницею подано модель неперервної професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів, до якої входять зміст, завдання, принципи, компоненти, критерії, види практик, організаційно-педагогічні умови та результат.

Модель професійної підготовки майбутніх соціальних працівників засобами інтерактивних технологій у ВНЗ, розроблена українською дослідницею І. Мельничук, містить цільовий, концептуальний, практичний, діяльнісний, діагностичний та результативний компоненти [146, с.12].

Враховуючі проаналізовані моделі професійної підготовки майбутніх соціальних працівників, зауважимо, що всі вони ґрунтуються на різних підходах. Всі мають різні компоненти і структуру, описують процеси навчання і підготовки фахівців. Спираючись на досвід науковців, а також проведений аналіз розробимо модель підготовки майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі (рис. 2.2).

Виокремлення та обґрунтування педагогічних умов підготовки соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі засвідчило, що всі описані аспекти цієї педагогічної проблеми можна згрупувати за способом впливу. Таким чином, розіб'ємо структуру моделі на блоки, виділивши організаційний, змістовий, діагностичний та результативний блоки.

Організаційний блок включає в себе мету підготовки майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі компоненти готовності майбутнього соціального працівника, серед яких виокремлено культурологічний, когнітивний та емоційний. Цей блок ґрунтується на підходах та принципах. Змістовий блок справляє вплив через специфіку організації процесу, та через розкриття сутності педагогічних умов, а також етапів підготовки фахівців до майбутньої професійної діяльності. Діагностичний блок містить критерії оцінювання та рівні готовності майбутніх соціальних працівників до майбутньої професійної діяльності в багатонаціональному середовищі. Результатом впровадженої моделі майбутнього соціального працівника є відповідний рівень готовності соціальних працівників до професійної діяльності в

багатонаціональному середовищі, що представлено в моделі результативним блоком.

Розкриємо зміст складових моделі підготовки майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі.

Метою є підготовка соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі.

Основними підходами обрано: особистісно-діяльнісний, культурологічний та компетентнісний.

Принципи: професійної спрямованості, активності та самостійності, науковості, діалогічності, етнографічності, особистісного культурного розвитку.

Основними компонентами готовності майбутніх соціальних працівників нами виокремлено культурологічний, когнітивний та емоційний. Організаційний блок ґрунтується на вимогах галузевого стандарту щодо професійної підготовки здобувачів вищої освіти за напрямом спеціальності «соціальна робота». Зміст підготовки відображає специфіку, що зумовлена професійною діяльністю майбутнього соціального працівника, здатного до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі.

Культурологічний компонент готовності соціального працівника до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі зумовлює здатність формувати в собі іншу культурну ідентичність, що передбачає знання особливостей культури, цінностей, норм поведінки представників іншої національності. Засвоєння максимального обсягу інформації та набуття знань іншої культури та формування міжкультурної компетенції.

Когнітивний компонент готовності соціального працівника до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі передбачає наявність теоретичних знань, необхідних соціальному працівнику для ефективної професійної діяльності з представниками інших національностей; формує в свідомості майбутніх фахівців базові когнітивні структури, що

забезпечують сприйняття і розуміння мови і світу представників інших національностей, сприйняття і розуміння феноменів іншої культури; передбачає сформованість системи полікультурних знань, які виступають орієнтовною основою професійної діяльності особистості в багатонаціональному середовищі.

Емоційний компонент визначає не тільки позитивне емоційне ставлення до людей, а й відповідальність за будь-яку власну дію, що спонукають трансформацію особистості людини якій він допомагає.

Значення аналізу професійної діяльності, а також компетентностей, що є необхідними у взаємодії з представниками різних національностей полягає в тому, що після підготовки здобувача вищої освіти з наявними виокремленими компонентами, маємо можливість оцінити «отриманий результат», тим самим одержуючи можливість уточнити та скорегувати систему професійної підготовки.

Багатонаціональне середовище визначає нові вимоги до особистості соціального працівника. Майбутній фахівець повинен не тільки бути обізнаним у професії, а й мати знання щодо змісту культур представників різних національностей, (побут, культурні особливості, традиції та звичаї). Також слід враховувати національні особливості, які часто проявляються в простих життєвих ситуаціях.

Підготовка соціального працівника до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі передбачає дотримання педагогічних умов: застосування культурологічного підходу до професійної підготовки майбутніх соціальних працівників; здійснення міжпредметної координації в навчанні професійних дисциплін та дисциплін загальногуманітарного циклу; формування ціннісного ставлення до міжкультурних відмінностей представників різних культур в багатонаціональному середовищі; розвиток

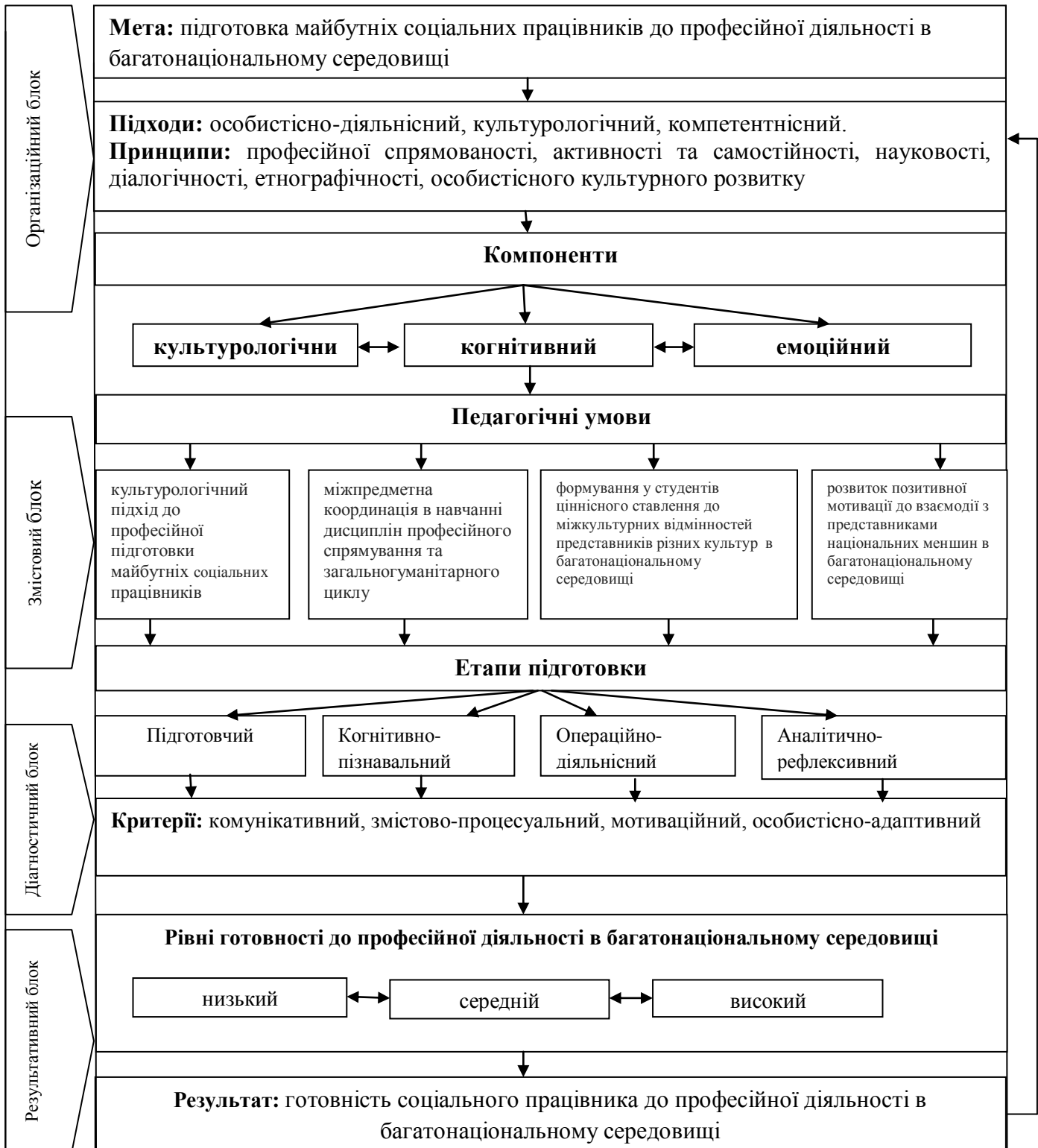

Рис. 2.2. Модель підготовки майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі

позитивної мотивації до взаємодії з представниками національних меншин в багатонаціональному середовищі.

Вони забезпечують впровадження в освітній процес активних методів і сучасних форм навчання, міжпредметну координацію під час вивчення професійних та загальногуманітарних дисциплін, впровадження волонтерської практики.

Окрім цього, спираючись на методологічну базу дослідження та комплекс принципів організації педагогічних досліджень, нами були виділені такі етапи підготовки соціальних працівників до майбутньої професійної діяльності в багатонаціональному середовищі: підготовчий, когнітивно-пізнавальний, операційно-діяльнісний та аналітично-рефлексивний.

Ефективність підготовки майбутніх соціальних працівників до взаємодії в багатонаціональному середовищі ми оцінюємо за допомогою таких критеріїв: *комунікативного, змістово-процесуального, мотиваційного, особистісно-адаптивного*. При вивченні рівнів готовності нами було визначено низький, середній, високий рівні. Так, на нашу думку, низький рівень характеризується недостатньою готовністю майбутнього соціального працівника до взаємодії в багатонаціональному середовищі, середній рівень характеризується достатньою готовністю до професійної діяльності, високий рівень характеризується високим ступенем готовності до взаємодії в багатонаціональному середовищі. Результатом моделі є готовність майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі.

Отже, представлена в дослідженні модель підготовки майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі являє собою цілісну систему, що складається з мети, підходів, принципів, компонентів, педагогічних умов, етапів підготовки, критеріїв, рівнів, результату і зворотнього зв'язку, через який відбувається корекція викладачем результатів навчання.

2.3. Критерії визначення рівня готовності соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі

У наказі Міністерства соціальної політики України №324 від 25.05.2012 «Про затвердження нової редакції кваліфікаційної характеристики професії «Фахівець із соціальної роботи» регламентуються завдання, обов'язки та необхідні знання і вміння фахівця. Серед них окремо вказано «національні особливості побуту, сімейного виховання та культури людських відносин». Задача вищої школи - надати ці знання та сформувати необхідні вміння в процесі навчання, випустити соціального працівника, підготовленого до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі. Фактично цим наказом визначається рівень вимог до компетентності соціального робітника, на який необхідно орієнтуватися освітнім закладам.

Перш ніж перейти до розгляду основних критеріїв готовності майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі, визначимось з термінологією, що застосовуватиметься надалі.

Вихідним моментом цього етапу дослідження було врахування того, що визначення ефективності перетворення педагогічної системи (однією із форм якого є педагогічний експеримент) неможливе без чітко встановленої критеріальної бази. Окресленість критеріальної бази дає можливість за результатами педагогічного експерименту здійснити оцінку ефективності застосування гіпотетично сформульованих положень, швидко та достовірно порівняти результати, отримані в експериментальних і контрольних групах за якісними та кількісними показниками. При розроблянні критеріальної бази дослідження визначають якісні та кількісні показники. Якісні використовуються для фіксування наявності чи відсутності будь-якої

властивості, а кількісні – для встановлення міри вираженості та сформованості властивості.

Виокремлення критеріїв, визначення їх ознак та рівнів сформованості навчальних досягнень є однією із обов'язкових передумов укладання педагогічної моделі та вважається найскладнішим завданням будь-якого педагогічного дослідження, оскільки має забезпечити надійність вимірів та наукову обгрунтованість результатів [132].

Базовим у дослідженні є розуміння *критерію* як ознаки, на основі якої відбувається оцінювання або визначається міра сформованості певних якостей. При визначенні критеріїв до уваги взято такі чинники: адекватність концептуальним засадам дослідження; мету розробленої моделі підготовки майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі. Як результат, сукупність обраних критеріїв може розглядатися як трансформована мета діяльності.

Термін «критерій» має багато тлумачень у різних словниках та довідниковій літературі, наприклад:

Таблиця 2.3

Тлумачення терміну «Критерій»

<i>Визначення</i>	<i>Література (джерело)</i>
Оцінка предмета або явища; мірило для визначення чи ознака яку взяли за основу класифікації	Популярна юридична енциклопедія / В.К. Гіжевський, В.В. Головченко, В.С. Ковальський та ін. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 528 с.
Мірило, мірка чи підстава для оцінювання, визначення або класифікації явищ.	Новий тлумачний словник української мови укл. В.В. Яременко, О.М. Сліпушко. – К. : Аконіт, 2001. – Т. 2. Ж–О. – 911 с.
Ознака, на підставі якої проводиться оцінка, визначення або класифікація будь-чого, мірило; к. істини - те, що посвідчує об'єктивну істинність пізнання (див.	Новый словарь иностранных слов.- by EdwART, , 2009.

об'єктивна істина); марксизм визнає вищим критерієм істини суспільну практику.	
Ознака, на підставі якої проводиться оцінка, визначення, класифікація будь-чого., Мірило. Вірний критерій. Критерій істини.	Большой словарь иностранных слов.- Издательство «ИДДК», 2007.
істотна, відмітна ознака, на підставі якої проводиться оцінка, визначення або класифікація будь-чого	Словарь иностранных слов.- Комлев Н.Г., 2006.
Критеріум, лат. criterium, від грец. kriterion, від křino, суджу. Ознака для розпізнання істини, яким керується розум у складанні про неї судження.	Объяснение 25000 иностранных слов, вошедших в употребление в русский язык, с означением их корней.- Михельсон А.Д., 1965.
Вірна ознака для розпізнавання істини, яким керується розум у складанні про неї судження	Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка.- Чудинов А.Н., 1910.

Незалежно від уточнень, усі визначення практично однаково зводяться до того, що критерій – це унікальна ознака, за якою визначається істина, класифікація, або проводиться оцінка. Він розглядається як еталон, на основі якого здійснюється оцінка, порівняння результатів. У науковій літературі існують наступні підходи до визначення його змісту. Так, у педагогічній літературі критерій виступає як основна ознака, за якою одне рішення вибирається з безлічі можливих [7]. Зокрема, М. Шилова вважає, що критерій - «це мірило, ознака для оцінки, класифікації; судження, ознака, що дозволяє з безлічі можливих рішень вибрати одне. І. Мавріна поняття «критерій» характеризує як засіб, за допомогою якого вимірюються рівні, ступені прояву того чи іншого явища, трактується як мірило оцінки суджень. За допомогою застосування критерію виділяється перевага якого-небудь вибору в порівнянні з іншими; перевіряється відповідність результату поставленої мети або дається оцінка ступеня її реалізації [181]. Отже, в контексті нашого

дослідження, зупинимось на тракторці, що пропонує Велика радянська енциклопедія. Критерій – це мірило, за допомогою якого здійснюється оцінка явищ, процесів, станів, формування та розвитку особистості у процесі професійної підготовки. В цілому ж критерій означає точку зору, яка є мірилом для визначення, оцінки предмета, явища; ознаки, покладений в основу класифікації предметів, явищ, понять.

Термін «показник» у даному випадку тісно пов'язаний з терміном «критерій», тому що критерій виражає загальну ознаку, а показник показує ступінь прояви обраного критерію. Тлумачний словник С. Ожегова та словник Д. Ушакова дають майже однакові пояснення – це явище, подія або дані, за яким можна судити про хід якогось процесу [170]. В загальному значенні під показником Г. Іванова розуміє підставу, що дозволяє судити про наявність тієї чи іншої ознаки. Він відображає властивості об'єкта дослідження, отже має бути діагностичним і вагомим, щоб відображати основні сфери діяльності.

Добираючи критерії оцінки підготовки майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі, ми виходили з того, що:

- процес підготовки до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі здійснюється в координації взаємозв'язків навчальних дисциплін, цілісності навчальної діяльності, сформованих педагогічних умов, життєвих подій і ситуацій можливих у багатонаціональному середовищі;
- слід урахувувати роль і місце моделі в структурі професійної діяльності;
- аналіз критеріїв повинен визначати рівень розвитку того чи іншого компонента готовності майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності.

Визначаючи критеріїв сформованості відповідних знань, умінь та особистісних якостей, що характеризують відповідні компоненти готовності майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі, спиралась на численні напрацювання вчених О.Безпалько, Є. Бистрицького, Н.Видишко, Я.Гулецької, О.Гренко, О.Гривої, А.Капської, І.Миговича, Н.Микитенко, Л.Романовської та ін.

Основними складовими готовності майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі можемо вважати: соціальну, міжкультурну, професійну компетентності та соціально-професійну зрілість.

Розглянемо основні критерії та показники рівня готовності майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі.

Оскільки підготовка соціального фахівця - явище складне, то її оцінка пов'язана з комплексом компонентів (культурологічний, когнітивний, емоційний). *Культурологічний компонент* характеризується сформованим індивідуальним стилем поведінки, тому включає два критерії: комунікативний та особистісно-адаптивний. Комунікативний критерій характеризується комунікативними здібностями, вмінням легко і не вимушено вести діалог, проявом комунікативної толерантності та проявом етнічної толерантності та лояльним стилем спілкування з представниками різних національностей

Особистісно-адаптивний характеризується такими показниками: рефлексія на події, нервово-психічна стійкість, здатність людини регулювати свою поведінку, адаптивність до нових ситуацій та емоційна стійкість, адаптація до нового соціокультурного середовища.

Керуючись науковими напрацюваннями Т.Базарової, О.Макарової, С.Рубінштейна, ми дійшли висновку, що *когнітивний компонент* характеризується змістовно-процесуальним критерієм. Його характеризують

показники: професійні та спеціальні теоретичні знання (володіння іноземною мовою, знання про культурні особливості та звичаї клієнтів, культурні цінності, розуміння зв'язку культури та мови); знанням, вміння та навички необхідні для здійснення професійної діяльності в багатонаціональному середовищі (знання власної культури, навички професійного спілкування, психологія міжособистісних взаємин і психологічні особливості людей, здатність людини регулювати свою взаємодію з середовищем, здатність до розуміння причинно-наслідкових зв'язків, адекватне сприйняття власної соціальної ролі, здібності до узагальнення та аналізу матеріалу.

Спираючись на дослідження Б.Анан'єва, С.Рубінштейна, Н.Рейнвальд, О.Лузіна, О.Леонт'єва визначальними для *емоційного компонента* вважаємо мотиваційний критерій, що розкриває складну систему мотивів майбутньої професійної діяльності та їх постійний розвиток: розвинуте почуття відповідальності, потреба в турботі про інших людей, здатність до ефективного використання своїх знань і здібностей, інтерес до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі, стійкий інтерес до саморозвитку та самовдосконалення, зацікавленість у взаємодії з особами, які потребують допомоги, мотивація ціннісних ставлень та переконань, сформованість системи ціннісних орієнтацій у професійній взаємодії; стимули щодо успішної професійної адаптації в нових умовах.

Розглядаючи професійну діяльність в багатонаціональному середовищі, акцентуємо увагу на емоційному стані соціального працівника. Цей стан характеризує поняття «культурний шок», що визначають як спантеличення, втрату орієнтації та емоційного обурення, що спричинено потраплянням людини в іншу культуру. Тож необхідно звернути увагу на поведінкові налаштування відносно представників інших культур, що змінюються в процесі отримання знань та накопичення життєвого досвіду, і є основною складовою емоційного компонента:

- захист власної культурної переваги та культурних цінностей;
- мінімізація культурних відмінностей;
- прийняття існування міжкультурних відмінностей;
- адаптація до нової культури;
- інтеграція і в рідну, і в нову культури.

Визначені критерії характеризуються значною кількістю показників, вимірювання всіх можливих показників ускладнило б завдання відбору тестів та анкет щодо оцінювання підготовки майбутнього соціального працівника до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі. Отже, основними показниками визначемо ті, перелік яких встановимо методом експертних оцінок, визначивши також їх значимість. Найбільш вагомими, на думку експертів, показники візьмемо за основні.

У процесі обробки результатів будувалася матриця рангів для виявлення загальної думки опитуваних фахівців – співробітників кафедр соціальної роботи та студентів спеціальності «соціальна робота». Для перевірки точності заповнення матриці, була визначена контрольна сума за всіма рядками та простежено виконання рівності (2.3):

$$\sum_{j=1}^n x_{ij} = \frac{(1+n)n}{2}, \quad (2.3)$$

де n – число факторів;

x_{ij} – ранг j -го фактора у i -го опитуваного.

Гістограма показників була побудована на основі обчислених сум рангів усіх показників (рис. 2.3).

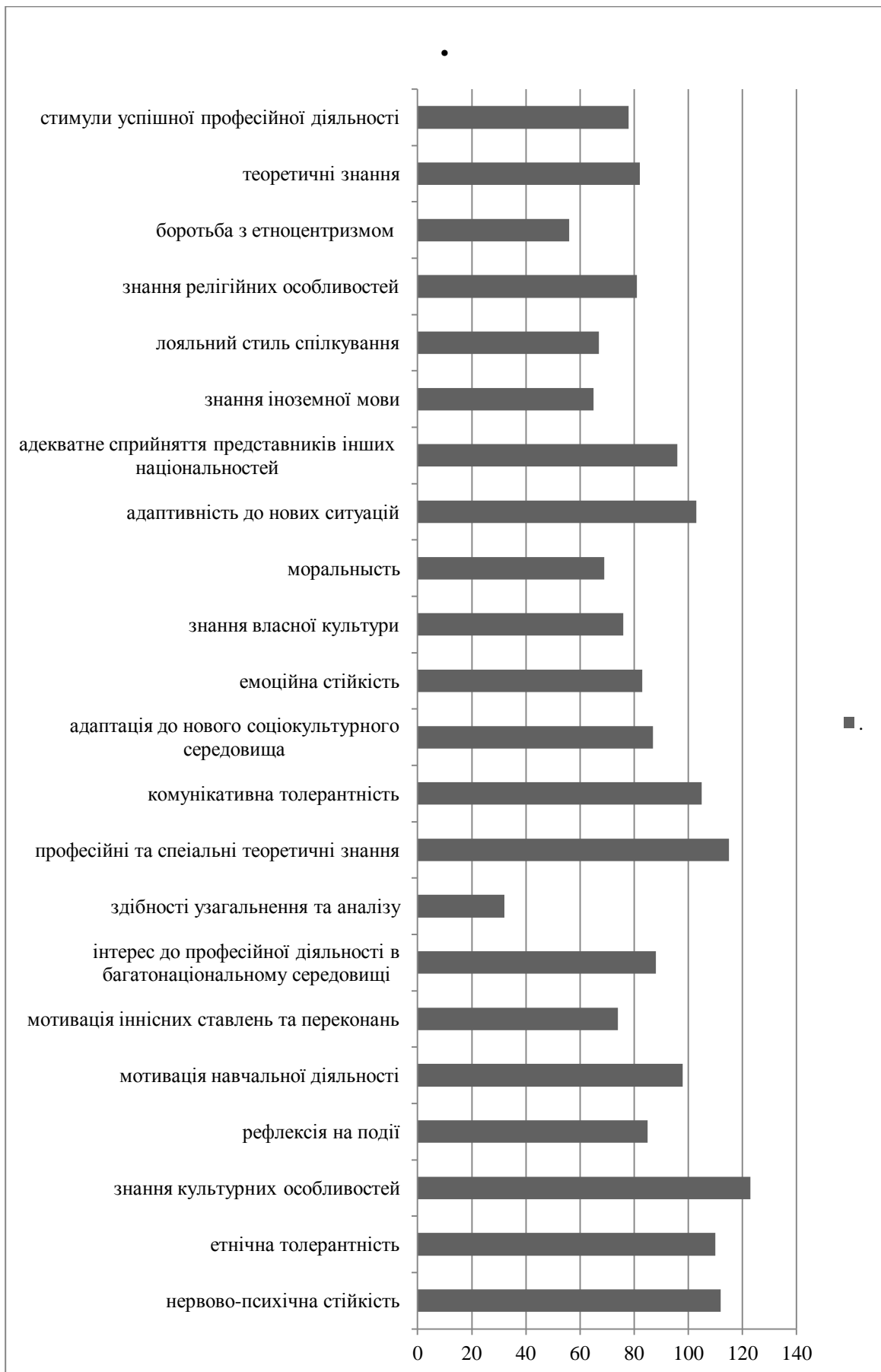

Рис. 2.3. Суми рангів показників підготовки соціальних працівників.

Найбільшу суму рангів має фактор, який у середньому справляє найбільший вплив на підготовку майбутніх соціальних працівників, найслабший фактор має найменшу суму рангів (рис. 2.4).

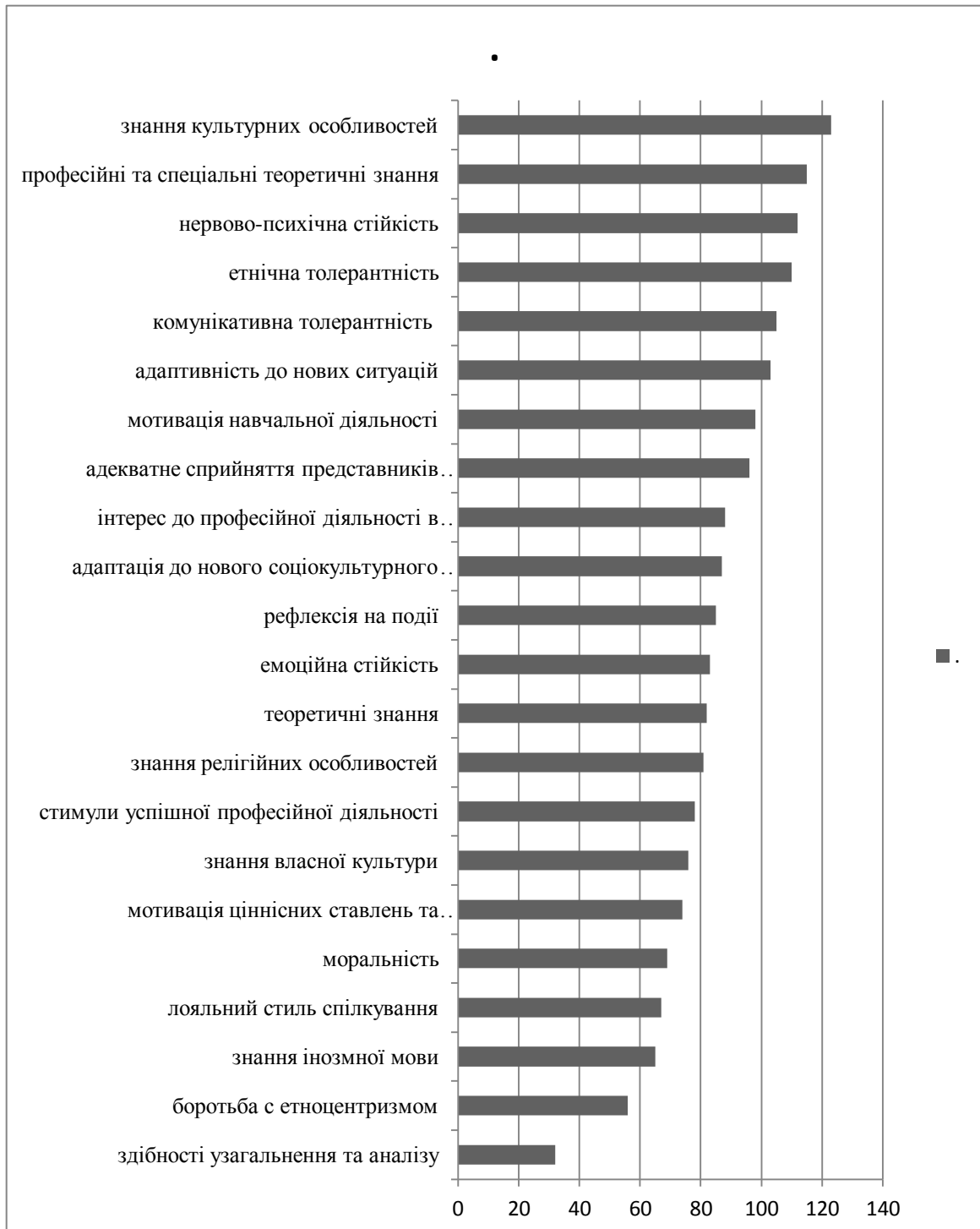

Рис. 2.4. Впливовість показників підготовки соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі.

Як і для будь-якого іншого статистичного аналізу, нам необхідно було з'ясувати ступінь узгодженості думок всіх експертів, що отримали лист анкет. З цією метою за методом множинної кореляції (конкордації) використовувався коефіцієнт конкордації, який за наявності зв'язаних рангів обчислюється за формулою (2.4).

$$W = \frac{12S}{m^2(n^3 - n) - m \sum_{j=1}^m (t_j^3 - t_j)} \quad (2.4)$$

$$, \text{ де } S = \sum_{i=1}^n \left(\sum_{j=1}^m x_{ij} \right)^2 - \frac{1}{n} \left(\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m x_{ij} \right)^2.$$

де $(t_j^3 - t_j)$ – показник зв'язаних рангів в j -му ранжируванні,

t_j – число рівних рангів у j -ій групі зв'язаних рангів при ранжируванні j -м експертом. Якщо співпадаючих рангів немає, то, відповідно, $(t_j^3 - t_j) = 0$. Як було показано вище, у наших даних відсутні зв'язані ранги, тому формулу можна спростити:

$$W = \frac{12S}{m^2(n^3 - n)}$$

m - кількість груп, які ранжуються.

n - кількість змінних.

R_{ij} - ранг i -го фактора у j -й одиниці [152].

Відповідно до формули було обчислено значення коефіцієнта конкордації W . Для залучених експертів коефіцієнт $W = 0,62$.

Коефіцієнт конкордації дорівнює $W = 1$, якщо експертні думки збігаються, якщо не збігаються $W = 0$. Окрім цього зазначимо, що отримане значення (за таблицею коефіцієнтів рангової кореляції) за градацією рівня узгодженості, попадає у проміжок 0,6-0,8, що означає «Хороша узгодженість думок експертів».

Емпіричним шляхом були визначені найвпливовіші показники, що в своїй сукупності охоплюють всі критерії підготовки соціального працівника до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі:

Отже сформуємо таблицю критеріїв і показників, які задовольняють обраним компонентам підготовки.

Таблиця 2.4

Критерії	Показники
Комунікативний критерій	<ul style="list-style-type: none"> • комунікативна толерантність • прояв етнічної толерантності та лояльного стилю спілкування з представниками різних національностей (тест комунікативної толерантності В. Бойко; тест на етнічну толерантність (модифікація шкали Богардуса, розроблена Ф.Н. Ільєсовим).
Змістово-процесуальний критерій	<ul style="list-style-type: none"> • професійні та спеціальні теоретичні знання (володіння іноземною мовою, знання про культурні особливості та звичаї клієнтів, культурні цінності, розуміння зв'язку культури та мови) • володіння знаннями та навичками для здійснення професійної діяльності в багатонаціональному середовищі (контрольні зрізи, опитування)
Мотиваційний критерій	<ul style="list-style-type: none"> • мотивація навчальної діяльності (наявність інтересу до професійних знань та усвідомлення необхідності набуття професійних умінь та навичок); • інтерес до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі (методика А. Реана та В. Якуніна «Вивчення мотивів навчальної діяльності студентів; модифікована діагностика мотивації професійної діяльності (К.Замфір, А.Реан, адаптована автором))
Особистісно-адаптивний критерій	<ul style="list-style-type: none"> • адаптивність до нових ситуацій та емоційна стійкість • адаптація до нового соціокультурного середовища (Багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» (МЛО-АМ) А.Г. Маклакова і С.В. Чермяніна; адаптація особистості до нового соціокультурного середовища (тест Л.В.Янковського)

Таблиця 2.5

Шкала оцінювання рівня готовності майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі

Рівень	Критерії і показники
Низький	<p><i>Комунікативний:</i> низьку культуру спілкування, свідчить про абсолютну нетерпимості до оточуючих, негативне ставлення до людей, виникають труднощі у спілкуванні низький рівень толерантності, близький до етнічної ксенофобії.</p> <p><i>Змістово-процесуальний:</i> слабкі знання теоретичної та практичної частини, поверхневі та епізодичні, несистематичне застосування, фрагментарні знання власної культури, та особливостей культури представників інших національностей.</p> <p><i>Мотиваційний:</i> низький рівень сформованості мотивів навчальної діяльності, відсутність інтересу до професійної діяльності; відсутні стимулів для успішної професійної адаптації в нових умовах, відсутність інтересу до роботи в умовах багатонаціонального середовища.</p> <p><i>Особистісно-адаптивний:</i> важко адаптується до нових ситуацій, емоційно не стійкий, складно адаптуватись до нового соціокультурного середовища.</p>
Середній	<p><i>Комунікативний:</i> культура спілкування на середньому рівні, нормальне ставлення до оточуючих людей, йде на контакт та спілкується з людьми іншої національності, нормально ставиться до представників різних національностей (середній рівень етнічної толерантності).</p> <p><i>Змістово-процесуальний:</i> знання теоретичної частини, але можуть виникати складності практичного застосування, знання власної культури та особливостей та звичаїв представників інших національностей.</p> <p><i>Мотиваційний:</i> сформованість мотивів навчальної діяльності; інтерес до професійної діяльності, прояв інтересів до роботи в умовах</p>

	<p>багатонаціонального середовища.</p> <p><i>Особистісно-адаптивний:</i> добре адаптується до нових ситуацій, емоційно стійкий, адаптація до нового соціокультурного середовища не викликає труднощів.</p>
Високий	<p><i>Комунікативний:</i> культура спілкування на високому рівні, добре ставлення до оточуючих людей, легко йде на контакт та спілкується з людьми іншої національності, добре ставиться до представників різних національностей (високий рівень етнічної толерантності).</p> <p><i>Змістово-процесуальний:</i> глибокі знання, що засновані на основних та додаткових джерелах, знання підкріплені активною практичною роботою в колективі, освіченість про культурні особливості власної культури та особливості культури представників інших національностей, культурні цінності.</p> <p><i>Мотиваційний:</i> яскраво виражений інтерес до своєї роботи та подальшого кар'єрного розвитку, стійкий інтерес до самостійної освіти та самовдосконалення, інтерес до ведення професійної діяльності в умовах багатонаціонального середовища.</p> <p><i>Особистісно-адаптивний:</i> легко адаптується до нових ситуацій; емоційно стійкий; добре адаптується до нового соціокультурного середовища.</p>

Використовуючи розроблений підхід до рівня готовності майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі, ми вважаємо за необхідне визначити якісну характеристику рівнів сформованості готовності майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі. Визначення рівнів дало нам можливість простежити динаміку підготовки до роботи в багатонаціональному середовищі, обрати засоби та методи, за допомогою яких можна було б впливати на розвиток підготовки майбутніх соціальних працівників.

Отже обґрунтовані критерії та показники дали змогу охарактеризувати три рівні готовності майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі: високий, середній і низький.

Низький рівень характеризується відсутністю стійкого бажання здійснювати професійну діяльність в умовах багатонаціонального середовища, відсутністю інтересу до саморозвитку та самоосвіти, відсутністю бажання вирішувати професійні завдання. У студента не завжди проявляється позитивне ставлення до професії соціального працівника та відсутній інтерес до ведення професійної діяльності в умовах багатонаціонального середовища. Не достатні знання про культурні особливості та традиції представників інших національностей. Слабкі знання теоретичної та практичної частини виникнення труднощів у застосуванні їх на практиці. Низький рівень комунікативної та етнічної толерантності, близький до етнічної ксенофобії, погана адаптація до нових ситуацій.

Середній рівень характеризується наявністю бажання здійснювати професійну діяльність в умовах багатонаціонального середовища, наявністю інтересу до саморозвитку та самоосвіти, наявністю бажання вирішувати професійні завдання. У студента проявляється позитивне ставлення до професії соціального працівника та до ведення професійної діяльності в умовах багатонаціонального середовища. Достатні знання про культурні особливості та традиції представників інших національностей. Достатні знання теоретичної та практичної частини, студент в змозі подолати труднощі які виникають у застосуванні їх на практиці. Комунікативна та етнічна толерантність на середньому рівні. Добре адаптується до нових ситуацій та нового соціокультурного середовища.

Високий рівень характеризується стійким бажанням здійснювати професійну діяльність в умовах багатонаціонального середовища,

з'являється високий інтерес до саморозвитку та самоосвіти, стійке бажання вирішувати професійні завдання. У студента проявляється стійке позитивне ставлення до професії соціального працівника та до роботи в умовах багатонаціонального середовища. Високі знання про культурні особливості та традиції представників інших національностей. Високі знання теоретичної та практичної частини та не виникає труднощів у застосуванні їх на практиці. Високий рівень культурної та етнічної толерантності, легко адаптується до нових ситуацій та нового соціокультурного середовища.

З метою визначення стану підготовки майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі, нами було проведено експериментальну діагностику, в якій брали участь 240 студентів (122 студенти – експериментальна група, 118 – контрольна) спеціальності «соціальна робота».

Однією із складових констатувального експерименту було анкетування студентів щодо доцільності спеціальної підготовки для роботи з представниками різних національностей, які проживають на території України (Дод. А).

На запитання *Чи вважаєте Ви доцільним здійснення підготовки соціальних працівників до роботи в багатонаціональному середовищі?* 76,9% опитаних вважають, доцільним здійснення підготовки майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі; 13,6% – не вважають потрібним здійснення підготовки таких фахівців; 9,5% респондентів не знають чи потрібна така підготовка. Переважна більшість опитаних студентів спеціальності «соціальна робота» вважають, що у вищих навчальних закладах України має здійснюватися підготовка майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі.

Наступним було запитання *Чи розумієте ви сутність поняття «багатонаціональне середовище»?* Відповіді студентів свідчать про те, що 54,2% опитаних розуміють зміст вище зазначеного поняття; 30,5% – розуміють частково; 15,3% – не розуміють.

На запитання *Чи є для Вас актуальним питання підготовки до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі?* 68,3% студентів відповіли, що підготовку до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі вважають актуальною, 14,9% не вважають таку підготовку актуальною, а 16,8% респондентів відповіли, що не знають чи є така підготовка актуальною.

На наступне питання анкети *На Вашу думку, чи багато представників різних національностей серед клієнтів соціальних працівників?* Так відповіли 59,8 % студентів, ні відповіли 17,5% студентів, а не знають 22,7%.

На запитання *Чи готові Ви співпрацювати з представниками інших національностей?* Позитивно відповіли 52,6% студентів, негативну відповідь дали 23,9% студентів, не знають 28,7% студентів.

Наступним було запитання *Чи готові Ви допомагати представникам інших національностей?* «Так», відповіли 54,9% респондентів, «ні» 25,3%, а «не знаю» 19,8% респондентів.

На запитання *Чи вважаєте Ви регіон де ви проживаєте багатонаціональним?* Позитивну відповідь на це запитання дали 72,91% опитаних, негативну відповідь дали 13,3%, не знають 13,79% опитаних.

На Вашу думку надання допомоги представнику іншої національності відрізняється від надання цієї допомоги представнику національності до якої ви належите? «Так» відповіли 75,83% студентів, 8,75% відмовило, що різниці не має, 15,42% не знають.

На запитання *Чи важливо для соціального працівника бути підготовленим до роботи з представниками різних національностей?*

Позитивну відповідь дали 66,67% респондентів, не погодились з цим 10,42%, а не знають, як відповісти на це питання 22,91% респондентів.

На останнє запитання анкети *Чи є достатніми ващі знання про культурні особливості представників інших національностей, що проживають у Вашому регіоні?* Вважають свої знання достатніми 40,83% студентів, 50,83% не вважають свої знання достатніми, а 8,34% не знають чи є їх знання достатніми.

Стосовно визначених критеріїв та їх показників було обрано методики (тест комунікативної толерантності В. Бойко; тест на етнічну толерантність модифікація шкали Богардуса, розроблена Ф.Н. Ільясовим; методика А. Реана та В. Якуніна «Вивчення мотивів навчальної діяльності студентів; модифікована діагностика мотивації професійної діяльності К.Замфір, А.Реан; багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» (МЛЮ-АМ) А.Г. Маклакова і С.В. Чермяніна; адаптація особистості до нового соціокультурного середовища тест Л.В.Янковського) для перевірки обраних нами показників і визначення стану готовності майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі. Опишемо результати проходження тестів детальніше.

Діагностика комунікативної толерантності В. Бойко (Дод. В). Комунікативна толерантність – це одна з найважливіших рис людини для формування культури спілкування, оскільки допомагає встановити контакт між співрозмовниками, підготувати їх до позитивного сприймання інформації, перебороти байдуже чи негативне ставлення до тих чи інших ідей, людей, ситуацій. Людині притаманно діяти та спілкуватися відповідним чином в залежності від вже надбаного досвіду комунікацій, відтворювати манеру та структуру розмови. Такі схеми, яких людина намагається дотримуватися в залежності від співрозмовника, називаються комунікативними установками.

За визначенням В. Бойко, комунікативна установка особистості являє собою певну готовність реагувати певним чином на ті чи інші типи партнерів по взаємодії, що обумовлено наявним досвідом спілкування, оцінками та переживаннями їх сутності, поглядів та поведінки. Під впливом спілкування з різними людьми комунікативні установки виникають, змінюються і зникають.

Позитивна комунікативна установка визначається як готовність особистості доброзичливо відноситись до більшості оточуючих. Формується під впливом сприятливого особистого досвіду взаємодії з іншими, внаслідок позитивних переживань та оцінювання більшості життєвих епізодів спілкування.

Негативна комунікативна установка відображає готовність недоброзичливо ставитись до більшості оточуючих та формується під впливом несприятливого досвіду людської взаємодії, а також внаслідок яскраво виражених емоцій негативного характеру.

Більшість студентів виразили позитивне ставлення до потенційних співрозмовників, але майже в кожного були присутні особисті комунікативні бар'єри. Так в КГ 53,9% і в ЕГ 51,8 студентів з середнім рівнем сформованості толерантного відношення, КГ 10,7% і в ЕГ 9,8 з високим, та КГ 35,4% і ЕГ 38,4 з низьким, відмічаємо наявність емоційних перешкод у встановленні контактів – невміння дозувати, управляти емоціями щодо людей певного типу, що говорить про наявність негативного досвіду спілкування з такими людьми та певні емоційні установки. Такий результат спирається на особистий досвід індивідуума, що діє по встановленому персональному шаблону та є досить прогнозованим.

Вміння приховувати чи згладжувати неприємні почуття при зіткненні з некомунікательними якостями партнерів, терпимість до фізичного чи психічного дискомфорту партнера, різниці в інтелектуальному розвитку, темпераменті, стилі спілкування, моральних цінностей, відсування від

стереотипів, тобто вміння пристосовуватись до партнера формувалось протягом кількох років навчання і повинно продовжувати формуватися протягом життя.

Тест на етнічну толерантність (модифікація шкали Богардуса, розроблена Ф.Н. Ільєсовим) (Дод. Б). На констатувальному етапі відмічаємо такий розподіл студентів: з низьким рівнем в КГ 52,2 і в ЕГ 51% студентів. 33,6% в контрольній групі та 34,7% в експериментальній з середнім рівнем. З високим рівнем толерантності в КГ 14,2% і в ЕГ 14,3%. За результатами незалежних досліджень, таких як «Рівень толерантності в Україні», проведеним Міжнародним Центром толерантності Олександра Фельдмана за сприяння Інституту прикладних гуманітарних досліджень (10 вересня – 10 жовтня 2006 року, обсяг вибіркової сукупності 1167, опитування проводилось в 65 населених пунктах в 15 областях) та «Українське суспільство» соціологічний моніторинг Інституту соціології НАН України 1992– 2006 (квітень 2006 року, обсяг вибіркової сукупності – 1800, охоплені всі області України, міста Київ та Севастополь), за останні роки в Україні спостерігається тенденція інтолерантності у населення у досить широкому віковому діапазоні. Причини таких змін розглядаються і досліджуються вітчизняними науковцями, наприклад В. Зорько, В. Мижа, К. Терещенко, В. Бойко, О. Матієнко та багатьма іншими. При розробленні рекомендацій щодо створення педагогічних умов підготовки соціальних працівників до роботи в багатонаціональному середовищі, їх дослідження та висновки були враховані.

При розкритті структури мотивації спостерігаємо динаміку змін мотивів навчальної діяльності та майбутньої професійної діяльності. Звернемо увагу, що будь-яка діяльність спонукається не одним мотивом, а декількома, тобто особистість повинна бути полімотивованою. Мотиви соціальних працівників мають певну специфіку у постановці і виконанні своїх цілей та завдань. Така специфічна діяльність висуває особливі вимоги

до особистості, що готується стати соціальним працівником, оскільки працівники соціальних служб вирізняються альтруїстичним спектром допомоги. Відповідно до методики вивчення мотивів навчальної діяльності (модифікація А.А.Реана, В.А.Якуніна), (Дод. Г). Студенти і КГ і ЕГ перевагу надають таким мотивам: стати висококваліфікованим фахівцем (КГ 77,3%, ЕГ 78,1%) отримати диплом (КГ 85%, ЕГ 84,9%), постійно отримувати стипендію (КГ 54,5%, ЕГ 55,1%) не відставати від однокурсників (КГ 62,3%, ЕГ 62%), забезпечити успішність майбутньої професійної діяльності (КГ 76,5%, ЕГ 75,9). За результатами методики К.Замфір в модифікації А.Реана «Мотивація професійної діяльності» (Дод. Д), на констатувальному етапі експерименту більшість студентів обох груп і ЕГ і КГ надає перевагу таким мотивам: грошовий заробіток (КГ 63,6%, ЕГ 54,9), прагнення до кар'єрного росту (КГ 72%, ЕГ 73,4%), здійснення волонтерської діяльності (КГ 55%, ЕГ 55,7%), прагнення перебувати у стабільному і безпечному стані (КГ 62,3%, ЕГ 61,5%) прагнення уникнути можливих покарань або неприємностей (КГ 72%, ЕГ 69,7%), а мотивам внутрішньої мотивації: потреба в досягненні соціального престижу і поваги з боку інших (КГ 47,4%, ЕГ 48,4%), задоволення від безпосереднього процесу і результату роботи КГ 58,5%, ЕГ 57,4%).

Багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» (МЛЮ-АМ) А.Г.Маклакова і С.В.Чермяніна (Дод. Є). Метою тесту автори визначають діагностику адаптивності випробуваного за такими параметрами: адаптивні здібності, нервово-психічна стійкість, моральна нормативність, комунікативні особливості, моральна нормативність. За результатами тестування, на констатувальному етапі, основна частина студентів в обох групах – контрольній 47,5% та експериментальній 49,4%, отримали кількість балів відповідно рівню «середній». Низький рівень у КГ складає 39,8, а в ЕГ 38%. Це групи задовільної адаптації. Більшість осіб цієї групи мають ознаки різних акцентуацій, які в звичних умовах частково компенсовані і можуть

проявлятися при зміні діяльності. Відповідно до ключа тесту, інтерпретація результатів вказує на те, що успіх адаптації залежить від зовнішніх умов середовища. Студенти в обох групах, як правило, володіють невисокою емоційною стійкістю. У деяких випадках можливі асоціальні зриви, прояв агресії та конфліктності. Високий рівень у КГ 12,7%, а в ЕГ 12,6%.

Адаптація особистості до нового соціокультурного середовища (тест Л.В.Янковського) (Дод. Е). Оригінальний тест був розроблений для виявлення рівня і типу адаптації емігрантів до нового соціокультурного середовища. У модифікації автора пропонується ситуаційні питання, як би людина, що проходить тестування, поводи́ла себе у тому чи іншому випадку в багатонаціональному середовищі. Шкали при цьому залишаються: шкала адаптивності; конформності; відчуженості. За результатами тесту кількість студентів з низьким рівнем адаптації в КГ 50,8% і в ЕГ 51,2%, з середнім рівнем КГ 40,7% і ЕГ 41,4%, з високим КГ 8,5% і ЕГ 7,2%.

Отже, за результатами анкетування та тестів можна зробити висновок, що майбутні соціальні працівники вважають доцільною та актуальною підготовку до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі, більшість з опитаних не оцінюють свої знання як достатні для ведення належної професійної діяльності з представниками інших національностей, що потребує належної підготовки та формування відповідних знань, умінь та особистих якостей.

Висновки до другого розділу

У розділі з'ясовано, що зміст та структура професійної підготовки соціального працівника визначається програмою вищого навчального закладу, яка розробляється відповідно до державних стандартів освіти за даною спеціальністю. Програма підготовки складається з: соціально-

гуманітарної, фундаментальної, природничо-наукової, загально-економічної підготовки, загально-професійної, практичної підготовки та державної атестації. Підготовка соціальних працівників включає вивчення значної кількості дисциплін: дисципліни соціально-гуманітарної підготовки; дисципліни фундаментальної, природно-наукової та загально-економічної підготовки, дисципліни загально-професійної та практичної підготовки. Основними видами практики є ознайомча, навчальна, виробнича, переддипломна.

З'ясувавши зміст, структуру та функції підготовки майбутніх соціальних працівників, нами було визначено компоненти готовності до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі: культурулогічний компонент, когнітивний компонент, емоційний компонент.

Було запропоновано і теоретично обґрунтовано педагогічні умови, які забезпечать підготовку майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі на належному рівні:

- застосування культурулогічного підходу до професійної підготовки майбутніх соціальних працівників;
- міжпредметна координація у навчанні професійних дисциплін та дисциплін загально-гуманітарного циклу;
- формування ціннісного ставлення до міжкультурних відмінностей представників різних культур у багатонаціональному середовищі;
- розвиток позитивної мотивації до взаємодії з представниками національних меншин у багатонаціональному середовищі.

У результаті аналізу педагогічної літератури, опитування студентів та випускників спеціальності «Соціальна робота», дослідження специфіки і структури підготовки майбутніх соціальних працівників ми виділили чотири критерії та відповідні їм показники та рівні готовності майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі:

Комунікативний критерій, який визначаємо наступними показниками: комунікативна толерантність, етнічна толерантність та формування лояльного стилю спілкування.

Змістово-процесуальний критерій професійні та спеціальні теоретичні знання (володіння іноземною мовою, культурні цінності, розуміння зв'язку культури та мови); володіння знаннями та навичками для здійснення професійної діяльності в багатонаціональному середовищі

Мотиваційний критерій мотивація навчальної діяльності (наявність інтересу до професійних знань та усвідомлення необхідності набуття професійних умінь та навичок); мотивація до професійної діяльності (інтерес та бажання до здійснення професійної діяльності в багатонаціональному середовищі).

Особистісно-адаптивний критерій; адаптивність до нових ситуацій та емоційна стійкість; адаптація до нового соціокультурного середовища.

Комплексне врахування виділених критеріїв і показників дало змогу визначити три загальні рівні готовності майбутніх соціальних працівників до роботи в багатонаціональному середовищі: низький (не достатні знання про культурні особливості та традиції представників інших національностей; слабкі знання теоретичної та практичної частини виникнення труднощів у застосуванні їх на практиці), середній (достатні знання про культурні особливості та традиції представників інших національностей; достатні знання теоретичної та практичної частини, студент в змозі подолати труднощі які виникають у застосуванні їх на практиці), високий (високі знання про культурні особливості та традиції представників інших національностей; високі знання теоретичної та практичної частини та не виникає труднощів у застосуванні їх на практиці).

Основні положення розділу знайшли відображення в таких працях автора [216, 218, 219, 223, 224, 225]

РОЗДІЛ 3

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ТА МЕТОДИКИ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В БАГАТОНАЦІОНАЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

3.1. Програма і зміст експерименту

У попередніх розділах дисертаційної роботи було розглянуто специфіку, зміст структуру, функції та педагогічні умови підготовки майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі, виявлено інструменти їх реалізації, а також створено модель підготовки майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі. Схарактеризовано критерії та відповідні їм показники та рівні.

Організація, проведення, узагальнення та інтерпретація отриманих результатів педагогічного експерименту і методів педагогічних досліджень ґрунтуються на роботах Ю. Бабанського, Ю. Кушнера, Д. Новікова, М. Скаткіна, В. Краєвського, П. Лузана. Термін «експеримент» походить від латинського слова «*experimentum*» (проба, досвід) і означає спостереження досліджуваного явища в штучно створених умовах, що дозволяють стежити за ходом явища і багаторазово відтворювати його при повторенні цих умов. Під *педагогічним експериментом* прийнято розуміти особливий вид організації навчальної діяльності, який дозволяє довести чи спростувати наукові припущення, виявити нові сторони явищ та процесів [272]. У нашому дослідженні під педагогічним експериментом ми матимемо на увазі комплекс педагогічних умов та методів підготовки соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі, призначений для об'єктивної та доказової перевірки істинності висунутої гіпотези. До

особливостей педагогічного експерименту слід віднести: створення спеціальних експериментальних ситуацій для формування необхідних знань, вмінь і навичок, моделювання педагогічного процесу як зразка педагогічної практики, повторення експерименту в різних умовах, апробацію отриманих даних у масовому досвіді навчання тощо [57].

Основними цілями нашого експерименту було визначено:

- перевірити ефективність встановлених педагогічних умов підготовки майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі, а саме: застосування культурологічного підходу до професійної підготовки майбутніх соціальних працівників; здійснення міжпредметної координації у навчанні професійних дисциплін та дисциплін загальногуманітарного циклу; формування ціннісного ставлення до міжкультурних відмінностей представників різних культур у багатонаціональному середовищі; розвиток позитивної мотивації до взаємодії з представниками національних меншин у багатонаціональному середовищі.
- здійснити оцінку впливу окреслених педагогічних умов на підготовку майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності у багатонаціональному середовищі шляхом перевірки ефективності навчальної діяльності в експериментальних та контрольних групах.

Реалізація цих цілей залежатиме від виконання дрібніших завдань, найголовнішими з яких є:

- перевірити надійність критеріїв визначення рівня готовності майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі;
- встановити початковий рівень підготовки майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі;

- провести моніторинг прогресивних чи регресивних тенденцій у процесі підготовки соціальних працівників у результаті впровадження розробленої моделі підготовки соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі;
- з'ясувати, чи всі виявлені педагогічні умови сприяють ефективній підготовці майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі.

Експериментальною базою дослідження було обрано Чорноморський державний університет імені Петра Могили, Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського, Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди, Луганський національний університет імені Тараса Шевченка.

Експериментальна робота проводилася у кілька етапів:

- перший, підготовчий етап – збір інформації про стан підготовки студентів до роботи в багатонаціональному середовищі, аналіз психолого-педагогічної літератури, характеристика критеріїв діагностики початкового рівня готовності студентів до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі;
- другий – проведення констатувального експеримента, сутність якого полягає у визначенні вихідного рівня підготовки майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі;
- третій – проведення формувального експерименту, який ґрунтується на застосуванні педагогічних умов до процесу фахової підготовки соціальних працівників та перевірка ефективності моделі;
- четвертий – аналіз результатів формувального експерименту – (тестування, опитування, контрольні зрізи), покликаний перевірити

ефективність комплексу заходів, які становили формувальний експеримент.

Кожен з етапів експериментального дослідження передбачає кілька напрямків роботи.

На підготовчому етапі:

- здійснювався аналіз освітньо-професійних програм, робочих навчальних планів підготовки та вивчався зміст освітньо-кваліфікаційних характеристик фахівців за спеціальністю «соціальна робота», з метою визначення складових підготовки соціальних працівників;
- вивчались робочі програми з фахових та загальноосвітніх дисциплін з метою виявлення компонентів готовності до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі;
- розроблявся інструментарій перевірки рівня підготовки студентів до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі, а також визначилась надійність критеріїв такої підготовки.

На етапі констатувального експерименту:

- проводилось анкетування студентів спеціальності «соціальна робота», яке мало на меті встановити стан підготовки до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі та рівень готовності студентів до роботи з представниками інших національностей;
- здійснено зріз знань студентів щодо уявлень про інші культури та виявлення рівня їх усвідомлення багатонаціональності світу та їх власної національно-культурної ідентичності;
- обґрунтовано педагогічні умови, які сприяють ефективності підготовки соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі;
- розроблено модель та методику підготовки соціальних працівників до роботи в багатонаціональному середовищі;

- схарактеризовано критерії, показники та рівні готовності соціальних працівників до роботи в багатонаціональному середовищі

За результатами анкетування, тестування, опитування та контрольних зрізів встановлено рівні готовності майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі. Тести, що були використані, застосовуються в науковій педагогічній практиці, всебічно обґрунтовані і мають високий ступінь довіри:

- тест комунікативної толерантності В. Бойко для оцінки основних тенденцій, властивих майбутнім соціальним працівникам у спілкуванні з представниками інших національностей;
- тест на етнічну толерантність (модифікація шкали Богардуса, розроблена Ф.Н. Ільєсовим);
- методика «Вивчення мотивів навчальної діяльності студентів» (модифікація А.А.Реана, В.А.Якуніна);
- «Мотивація професійної діяльності» методика К.Замфір в модифікації А.Реана;
- багаторівневий особистісний опитувальник на «Адаптивність» (за шкалою А. Маклакова і С. Чермяніна) для визначення поведінкової регуляції потенціалу соціально-психологічної адаптації, морально-етичної нормативності, комунікативного потенціалу;
- адаптація особистості до нового соціокультурного середовища (за Л. Янковським) дозволяє виявити рівень і тип адаптації до нового соціокультурного середовища [5],

Для аналізу результатів опишемо вказані методики детальніше.

У безпосередньому, живому спілкуванні особистість проявляється яскравіше і різноманітніше. Розмаїття людських відносин мають вплив на якість виконуваної роботи соціальним працівником. Згідно з тестом комунікативної толерантності В. Бойко, ми маємо можливість оцінити

основні тенденції, властиві особливостям спілкування соціального працівника з клієнтом.

Студенти під час виконання тесту мали змогу ознайомитись з деякими поведінковими ознаками. Знайомившись з твердженнями, студенту запропоновано ранжувати судження за шкалою від 0 до 3. Наступним кроком було запропоновано просумувати отримані бали. Узагальнюючи дані, отримані за допомогою вказаної методики, встановили таку відповідність рівням його сформованості: високий визначає терпимість до іншого світогляду, способу життя, поведінки та звичаїв, середній рівень – прояв толерантності лише у деяких випадках, конкретних ситуаціях, підміна поняття уступкою, поблажливістю аж до відмови від своїх переконань, низький – відсутність толерантності у будь-якому вигляді.

Більш за все студентам не подобається неповага до їх способу життя, поведінки, вони прагнуть безбоязного висловлення власної думки, тим самим прагнучи отримати впевненість у собі і усвідомлення надійності власних позицій. Знаходити спільну мову, нових друзів, поширювати коло спілкування – для них справжнє задоволення. Вони вважають, що спрямованість на високий рівень комунікативної толерантності надасть їм змогу бути терпимими до іншого світогляду та один до одного.

Тест на етнічну толерантність (модифікація шкали Богардуса, розроблена Ф.Н. Ільясовим). Перша шкала соціальної дистанції (Bogardus social distance scale) Еморі Богардуса (Emory S. Bogardus) з'явилася в США. Друга шкала була створена пізніше; обидві шкали містили по сім запитань. В основі шкали, що розроблена американським вченим, лежить таке принципове допущення: чим більша упередження відчуває індивідуум відносно конкретної групи, тим менше він бажає взаємодіяти з членами цієї групи. Максимальна соціальна дистанція означає, що людина (або етнос) тримається відособлено, автономно. Ввічливість та етикет як культурні способи спілкування дозволяють приховувати свою особистість, власну

оригінальність і культуру; більшість комунікацій в таких випадках символічна і формальна. Мінімальна соціальна дистанція сприяє конкретизації уявлень про інших людей, оскільки, коли люди добре знайомі, цікавляться один одним, національною культурою, вони залучаються у взаємодію і кожен бере до уваги оригінальність та індивідуальність один одного [271].

Запропонований тест являє собою розширену модифікацію шкали Богардуса, розроблену Ф. Ільєсовим.

Інтерпретація тесту:

0-45% - низький рівень толерантності – близький до етнічної ксенофобії,

46-85% - середній рівень толерантності,

85-100% - високий рівень толерантності.

Методика вивчення мотивів навчальної діяльності розроблена на кафедрі педагогічної психології Ленінградського університету (модифікація А.А.Реана, В.А.Якуніна). За цією методикою аналізуються мотиви навчальної діяльності: стати висококваліфікованим фахівцем, отримати диплом, успішно навчатися, бути прикладом для однокласників та ін.

Методика К.Замфір в модифікації А.Реана «Мотивація професійної діяльності». За цією методикою підраховуються показники внутрішньої мотивації, зовнішньої позитивної та зовнішньої негативної мотивації. На підставі отриманих результатів визнається мотиваційний комплекс особистості.

Багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» А.Г. Маклакова і С.В. Чермяніна. Метою тесту було здійснити діагностику адаптивності випробуваного за такими параметрами: адаптивні здібності, нервово-психічна стійкість, моральна нормативність, вміння пристосовуватись до незвичної ситуації. Підрахунки велись за кількістю збігів відповідей випробуваного з ключем по кожній з шкал. Починати обробку слід зі шкали достовірності, оскільки необхідно оцінити прагнення

обстежуваного представити себе в більш соціально-привабливому вигляді. Якщо обстежуваний набирає за шкалою достовірності більше 10 балів, результат тестування слід вважати недостовірним і після проведення роз'яснювальної бесіди необхідно повторити тестування.

Таблиця 3.1.

Інтерпретація основних шкал методики «Адаптивність»

Найменування шкали	Рівень розвитку якостей	
	Нижче середнього (1-3 рівня)	Вище середнього (7-10 рівня)
НПР	Низький рівень поведінкової регуляції, певна схильність до нервово-психічних зривів, відсутність адекватності самооцінки і реального сприйняття дійсності.	Високий рівень нервово-психічної стійкості і поведінкової регуляції, висока адекватна самооцінка і реальне сприйняття дійсності
КЗ	Низький рівень розвитку комунікативних здібностей, утруднення в побудові контактів з оточуючими, прояв агресивності, підвищена конфліктність	Високий рівень адаптації до незвичних ситуацій, легко встановлює контакти з товаришами по службі, оточуючими, не конфліктний.
МН	Не може адекватно оцінити своє місце і роль в колективі, не прагне дотримуватися загальноприйнятих норм поведінки.	Реально оцінює свою роль в колективі, орієнтується на дотримання загальноприйнятих норм поведінки.

Підсумкову оцінку за шкалою «Особистісний адаптивний потенціал» (ОАП) можна отримати шляхом простого підсумовування сирих балів за трьома шкалами:

ОАП = «Нервово-психічна стійкість» + «Комунікативні здібності» + «Моральна нормативність»; з наступною інтерпретацією по таблиці нижче.

Таблиця 3.2.

Інтерпретація за шкалою «Особистісний адаптивний потенціал»

Рівень адаптивних здібностей	Інтерпретація
високий	Групи високої і нормальної адаптації досить легко адаптуються до нових умов діяльності, швидко входять у новий колектив, досить легко і адекватно орієнтуються в ситуації, швидко виробляють стратегію своєї поведінки. Як правило, не конфліктні, мають високу емоційну стійкість.
середній	Група задовільною адаптації. Більшість осіб цієї групи мають ознаками різних акцентуацій, які в звичних умовах частково компенсовані і можуть проявлятися при зміні діяльності. Тому успіх адаптації залежить від зовнішніх умов середовища. Ці особи, як правило, володіють невисокою емоційною стійкістю. Можливі асоціальні зриви, прояв агресії та конфліктності. Особи цієї групи вимагають індивідуального підходу, постійного спостереження, корекційних заходів.
низький	Група низької адаптації. Особи цієї групи мають ознаки явних акцентуацій характеру і деякими ознаками психопатій, а психічний стан можна охарактеризувати, як прикордонне. Можливі нервово-психічні зриви. Особи цієї групи мають низьку нервово-психічну стійкість, конфліктні, можуть допускати асоціальні вчинки. Вимагають спостереження психолога і лікаря (невропатолога, психіатра).

Адаптація особистості до нового соціокультурного середовища (тест Л.В.Янковського). Опитувальник дозволяє виявити рівень і тип адаптації студентів до нового соціокультурного середовища. При збігу з ключем за кожне твердження нараховується 1 бал, при розбіжності - 0 балів (відповідь «це мене не стосується» не враховується). По кожній шкалі бали сумуються і визначається рівень адаптації:

- високий – сума балів перевищує 12;
- середній – від 6 до 12;
- низький – менше 6 балів.

Далі визначається переважаючий тип адаптації із можливих варіантів: адаптивний, конформний, відчужений.

Формувальний експеримент проводився в процесі навчання та спостереження за експериментальними та контрольними групами. Він передбачав здійснення дослідно-експериментальної перевірки педагогічних умов, апробацію моделі підготовки соціального працівника до роботи в багатонаціональному середовищі; аналіз проміжних результатів; вивчення ефективності реалізованих педагогічних умов підготовки соціального працівника до роботи в багатонаціональному середовищі.

В основу дослідження було покладено культурологічний підхід до підготовки соціального працівника до роботи в багатонаціональному середовищі, спрямований на розвиток та цілісне перетворення особистості студента через зміст освіти. Такий підхід розглядає освіту як узагальнене культурологічне середовище для формування гармонійно розвинутої особистості та оволодіння знаннями на основі творчості, співпраці і діалогу викладача зі студентом. В роботі враховувалися індивідуальні особливості студентів, було забезпечено практичну реалізацію набутих студентами знань, умінь і навичок.

Відповідно до мети нашого дослідження використовувались анкетування, тестування, бесіди, контрольні зрізи, спостереження за діяльністю та активністю студентів на заняттях.

Експериментальне дослідження проводилось безпосередньо у процесі:

- проведення заходів, що сприяють розвитку емоційного компонента (перегляд, аналіз та обговорення кінострічок);
- проведення занять з дисциплін загальногуманітарного циклу («Іноземна мова», «Англійська мова за професійним спрямуванням», «Ділова іноземна мова», «Українська мова за професійним спрямуванням»);
- проведення зі студентами і викладачами тренінгів та проектів з розвитку навичок та умінь діалогічного спілкування, толерантності та здатності людини «приймати на себе роль іншої» (Фестиваль національних культур

«Дружба», семінари «Світ обирає мир», «Особливості соціальної роботи в багатонаціональному середовищі»);

- участі у проведенні позааудиторної та виховної роботи у формі заходів, спрямованих на активне спілкування та інтелектуальну взаємодію (диспути, дискусії, круглі столи, додаткові заняття з англійської мови „English Speaking Club”, бесіди, зустрічі з представниками різних національностей, інтерв'ю).

На *контрольному етапі експерименту* проводилась інтегральна обробка даних; співставлення результатів дослідження з гіпотезою та їх аналіз; оформлення результатів і опис ходу та результатів дослідження на основі методів статистичної обробки даних.

3.2. Методика перевірки ефективності педагогічних умов підготовки майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі

Вивчення проблеми підготовки соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі дає підстави вважати, що для підготовки майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі необхідна відповідна організація навчального процесу та створення сприятливих педагогічних умов, визначених у п. 2.2. Педагогічні умови стали основою для побудови моделі підготовки майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі.

Необхідність створення запропонованої системи зумовлена такими чинниками, виявленими за результатами констатувального експеримента:

- недостатній рівень готовності майбутніх соціальних працівників до роботи в багатонаціональному середовищі;
- недооцінці врахування регіонального компоненту багатонаціонального середовища;

- слабкій обізнаності майбутніх соціальних працівників з діяльністю та культурними особливостями національних меншин.

Достовірності результатів, які ми отримали в ході педагогічного експерименту, сприяли такі чинники:

- експеримент проводився в умовах звичайного навчального процесу;
- спостереження проводилося за заздалегідь розробленою програмою;
- у всіх групах використовувалась однакова методика діагностики якості навчально-пізнавальної діяльності студентів;
- визначені критерії ефективності системи готовності соціальних працівників до роботи в багатонаціональному середовищі;
- підібрані методики визначення якості професійної підготовки майбутніх фахівців.

Спираючись на дані констатувального експерименту, який показав, що традиційні форми організації освітнього процесу не достатньо дієві щодо проблеми підготовки студентів до роботи в багатонаціональному середовищі, перед нами постало питання знайти нові, дієві форми, які будуть сприяти формуванню визначених нами компонентів готовності майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі. З цією метою було розроблено методичні рекомендації щодо підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи в багатонаціональному середовищі.

На підготовчому етапі підготовки соціальних працівників було зосереджено увагу на застосуванні культурологічного підходу та розвитку мотивації до майбутньої професії. Вплив на розвиток культурологічного та емоційного компонента підготовки соціальних працівників у студентів передбачав формування інтересу й позитивного ставлення до роботи в багатонаціональному середовищі, культурологічний підхід у навчанні забезпечував пробудження потреби в інтелектуальній взаємодії, готовність допомагати один одному, формування толерантного ставлення до стилів

життя, системи цінностей, пріоритетів, політичних та релігійних поглядів представників інших національностей, пробудження потреби в інтелектуальній взаємодії, формування готовності допомогати один одному, а також формування толерантного ставлення до політичних та релігійних поглядів представників інших національностей.

З цією метою:

- студенти залучались до активної інтелектуальної взаємодії шляхом спільних пошуків вирішення проблемних питань;
- створювались ситуації успіху й емоційної підтримки.

Для розширення уявлень і посилення мотивації до роботи в багатонаціональному середовищі у якості дидактичного матеріалу ми використовували художні та документальні фільми, що розповідають про складне життя людей. У підтримку використання таких дидактичних матеріалів Є.Ільїн зазначає, що нинішнє суспільство, особливо молодь, сприймають життя через фільми, орієнтуючись на них більше, ніж на досвід родичів та близьких. Ми використовували такі кінофільми: «Поселенці», «Всередині я танцюю», «Останнє пристанище», «Новий світ», «Без імені» та ін. Окрім цього, запропонували студентам самостійно підібрати кінострічки, що найбільше відповідають діяльності в багатонаціональному середовищі.

Обговорення та пошук фільмів викликало багато емоцій. Студенти активно залучали до їх перегляду своїх друзів і родичів. Колективний аналіз подій та обмін суб'єктивними оцінками, опис почуттів, загального емоційного фону та атмосфери, заострення на незначних з першого погляду деталях, сприяло активній розумовій діяльності та формуванню вірних людських цінностей. Багато студентів почали переоцінювати власне життя, подивившись, як герої, що опинились у складній життєвій ситуації, не зламались та вижили. Емоційне навантаження складності взаємовідносин представників різних національностей було сприйнято студентами як спонукання до дій.

Враховуючи необхідність подолання психологічних утруднень у майбутніх фахівців соціальної роботи і створення у них позитивної мотивації до міжкультурних відмінностей представників різних національностей як однієї із умов підготовки майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі, першочергову увагу було спрямовано на організацію й роботу психолого-педагогічного семінару «Світ обирає мир». Семінар дозволив сформувати:

- позитивну «Я-концепцію» особистості кожного студента і позитивний образ професійного майбутнього як основи самореалізації;
- готовність сприйняття студентів у якості рівноправних суб'єктів педагогічного процесу;
- усвідомлення місії соціального працівника, готового до самопожертви, який підтримує і стимулює прагнення молодих людей до самоствердження і самореалізації;
- шановливе ставлення до саморозвитку студентів враховуючи індивідуальні особливості кожного;
- прагнення до власного самовдосконалення;
- здатність до критичної самооцінки, рефлексії й аналізу.

За відгуками його учасників, семінар найбільш повно відповідав їхнім потребам, тому що включав не тільки запропоноване нами коло питань, але й був відкоригований у відповідності до їхніх власних запитів та побажань. На семінарі розглядались такі питання: професійне спілкування, організація й культура ведення діалогу, шановливе ставлення до своєї культури та культури представників інших національностей, засоби подолання психологічних бар'єрів у спілкуванні, мирне вирішення проблемних та конфліктних ситуацій, толерантність в особистісних взаєминах з представниками різних національностей.

Під час семінару широко використовувалась робота в міні-групах. Кожна група обирала певну тему та працювала над нею. Результати виконання виносились на розгляд усіх учасників проекту.

У межах обраної теми міні-групами проводився розгляд відповідних актуальних питань:

- «Ідеал свободи, миру і щастя між країнами»;
- «Релігійні погляди»;
- «Політичні погляди»;
- «Символи миру»;
- «Припинення війни»;
- «Діалог культур»;
- «Свій серед чужих, або адаптація до іншого соціокультурного середовища»;
- «Толерантність».

Студентами було підготовлено презентації, які демонструвалися перед усіма учасниками семінару, а потім проводилась дискусія та висловлювалися думки всіх бажаючих. Майже всі учасники семінару активно і аргументовано відстоювали власну позицію, дискутували проблемні питання.

На когнітивно-пізнавальному етапі використовували сучасні форми навчання: диспути, дискусії, „мозкові штурми”, ділові та рольові ігри, проекти тощо. На цьому етапі відбувалось формування переважно когнітивного компоненту. Метою було забезпечення теоретичної бази для подальшого формування вмінь та навичок необхідних для ведення професійної діяльності в багатонаціональному середовищі.

У рамках здійснення міжпредметної координації в навчанні професійних та загальногуманітарних дисциплін заняття з дисципліни «Українська мова за професійним спрямуванням» мали на меті формування системи знань за специфікою української професійної мови та фахової термінології як основи професійної мови. Викладачами кафедр соціальної

роботи було підібрано тексти, що сприяли розвитку знань про міжкультурні відмінності, а також виробленню навичок правильного використання термінології з фахових дисциплін. У результаті вивчення цієї дисципліни студенти навчилися послідовно і логічно подавати стислу інформацію з того чи іншого питання, правильно вживати пасивні конструкції, що характерні для ділового стилю спілкування, логічно формувати думки, дотримуватись послідовності і точності викладу.

Для опрацювання на заняттях з іноземної мови добирались тексти, зміст яких розкриває цікаві факти життя та звичаїв різних країн. Такі заняття формують знання у майбутніх соціальних працівників про звичаї, обряди та традиції різних народів, їх культурні особливості; знайомлять з правилами етикету, прийнятими в різних спільнотах; розширюють кругозір; виховують шанобливе ставлення до традицій різних народів.

1. Historical contexts of Social Services in the USA. (Історичний зміст соціальних установ в США).
2. Social Needs of the Community. (Соціальні потреби суспільства).
3. Social Organizations. (Соціальні установи).
4. Organizational Mission and Services. (Організаційні місії та установи).
5. Social Worker Role and Functions. (Роль та функції соціального працівника).
6. Working with Criminals. (Робота зі злочинцями)
7. Working with People of other. (Робота з різними категоріями клієнтів)
8. Future Needs of Society. (Майбутні потреби суспільства).
9. Peculiarities of Armenian culture. (Особливості Вірменської культури)
10. Peculiarities of Azerbaijan culture. (Особливості Азербайджанської культури)
11. Peculiarities of Belarus culture. (Особливості Білоруської культури)
12. Peculiarities of Bulgarian culture. (Особливості Болгарської культури)

Студентам в рамках самостійної роботи було запропоновано теми:

- особливості соціальної роботи з представниками різних національностей;
- побутова та традиційна культура українців та представників інших національностей, які проживають на території нашої держави;
- менталітет українців;
- етика міжкультурних стосунків (кроскультурна комунікація);
- особливості етики професійної діяльності соціального працівника;
- історія становлення морально-етнічної культури України.

Після опрацювання інформації та підготовки презентаційних матеріалів проведено захист робіт. Узагальнюючи проведену роботу, студенти охарактеризували її як глибинне проникнення до змісту соціальної роботи. Дійшли висновку, що майбутня фахова діяльність пов'язана із системою цінностей та ціннісного ставлення до представників інших національностей.

Оскільки найважливіші завдання соціального працівника збігаються з підтримкою національної політики будь-якої держави, а саме: «створення умов для забезпечення економічної, політичної самостійності в регіонах з компактним проживанням різних національностей, вироблення таких форм співпраці, в яких були б зацікавлені представники всіх національностей; оптимальне поєднання і гармонізація інтересів усіх національностей, що проживають на території країни, забезпечення умов для вільного розвитку мов і культур усіх національних меншин, що проживають в країні; зміцнення правових гарантій національностей, що не мають адміністративно-територіального статусу» [190], можемо стверджувати, що знання з політології під час професійної взаємодії в багатонаціональному середовищі досить значні, зокрема знання механізмів та технологій толерантного розв'язання соціально-політичних проблем є основою розвитку світогляду сучасного фахівця. Необхідним є набуття умінь орієнтування в міжнародному політичному житті, геополітичній обстановці, мати уявлення

про місце і статус України в сучасному світі, об'єктивно і критично оцінювати життєво важливу соціальну інформацію.

Дослідивши закономірності зародження, виникнення, розвитку та завершення проблемних ситуацій студентами було відмічено, що професійний діалог може бути засобом врегулювання відносин конфліктуючих сторін. Студенти отримували нові для них знаннями щодо професійного спілкування та сутності взаємодії в багатонаціональному середовищі. Окремі зусилля викладачів були спрямовані на ознайомлення студентів з психологічними аспектами ситуацій адаптації до багатонаціонального середовища, оволодіння ними знаннями про індивідуально-психологічні особливості особистості та формування міжособистісних відносин.

Потрібно зауважити, що включення додаткової інформації до змісту обраних дисциплін не перевантажувало студентів, тому що відбувалося не за рахунок збільшення навчального матеріалу, а лише за рахунок зміщення акцентів у передбаченому програмою матеріалі, яке дозволило врахувати головні аспекти, що пов'язані із підготовкою майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі.

На операційно-діяльнісному етапі відбувалася реалізація формування ціннісного ставлення до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі. Опанування соціально-побутовими установками, традиціями, звичками проходило на основі роботи в «Раді національних меншин Миколаївської області». Майбутні соціальні працівники залучались до організації фестивалю національних культур «Дружба» Південного регіону України - традиційного свята етнічних груп Миколаївщини та України, метою якого є збереження самобутної культури кожного народу. Операційно-діяльнісний етап вважаємо основним, оскільки на цьому етапі відбувалася реалізація набутих студентами знань у відповідних життєвих обставинах,

застосовувалися необхідні вміння, удосконалювалися навички індивідуальної роботи майбутніх соціальних працівників.

Цей етап передбачав:

- організацію спілкування на основі особистісних відносин;
- залучення студентів до активної участі у діалогічних формах навчання;
- формування комунікативної поведінки у різних ситуаціях міжкультурного спілкування;
- набуття умінь слухати;
- умінь розуміти емоційний стан потенційного клієнта;
- умінь контролювати себе у стресових ситуаціях, та адекватно реагувати на особливості поведінки представників іншої національності;
- розвиток умінь бути емпатійним;
- розвиток толерантного ставлення до представників інших культур;
- розвиток творчості під час пошуку рішень у нестандартних ситуаціях.

Беручи участь у волонтерській діяльності, студенти виконували такі завдання, спрямовані на збереження і розвиток культури національних груп регіону;

- координація та об'єднання зусиль щодо вирішення проблем національних меншин, міжнаціональних питань;
- проведення національних і міжнаціональних культурологічних та просвітницьких акцій;
- сприяння участі членів національних товариств у міських, обласних, всеукраїнських, міжнародних святах і фестивалях;
- співпраця з навчальними закладами, закладами освіти та культури, органами влади, громадськими організаціями та ін. для виконання основних цілей і завдань;
- методична допомога членам в організації недільних шкіл, семінарів, лекцій та інших просвітницьких та культурологічних акцій;

- сприяння у випуску інформаційної, навчальної, методичної літератури для внутрішньої діяльності національних меншин, а також для інформування населення;

Підсумковим був аналітично-рефлексивний етап, на даному етапі відбувалась комплексна реалізація педагогічних умов, що сприяло формуванню готовності до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі.

Залучення студентів до активної участі у освітньому процесі і пробудження в них потреби у підготовці до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі відбувалось через застосування таких прийомів:

- кожному студентові надавалась можливість пережити ситуацію успіху, і відчувати власну підготовку до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі;
- вклад кожного студента у вирішення проблемного питання належно оцінювався;
- проводився аналіз практичного значення доробок, отриманих завдяки відповідним методам навчання.

Для реалізації поставленої мети плідним виявився метод проектів, який вважаємо перспективним під кутом зору фахової підготовки до роботи в багатонаціональному середовищі, зокрема, її культурологічного та когнітивного компонентів.

Прикладом може слугувати запропонований студентам проект «Особливості соціальної роботи в багатонаціональному середовищі».

Перед початком роботи над проектом було проведено міні лекції та тренінги з тем: культурні особливості представників різних національностей, які проживають на території нашої держави, особливості багатонаціонального складу населення та ін.

Планування та проведення проекту було скориговано відповідно до вимог міжпредметної координації в навчанні фахових та дисциплін загальногуманітарного циклу. На початку роботи було точно визначено термін проведення проекту, його зміст, скоординовано виконання розподілених завдань. Завершення та оцінювання проекту здійснювалось за графіком. На презентацію результатів проведеної роботи та її обговорення запросили студентів молодших курсів. Критерії оцінки проекту повідомлялись викладачем студентам заздалегідь, ще до початку його реалізації. Проект оцінювався викладачем і студентами. Були зроблені цікаві й слушні пропозиції щодо покращення деяких сторін виконаного проекту, які потрібно врахувати наступного разу.

Утворені за бажанням студентів групи працювали автономно, самостійно плануючи власну роботу. Протягом підготовки проекту студенти консультувались у викладача, але перевага надавалася їх особистій думці, що значною мірою стимулювало їхню активність і виховувало почуття відповідальності.

Безліч інтерв'ю і бесід з представниками різних національностей краще за будь-які заклики до оволодіння мовою переконали студентів у тому, що знання культури, традицій, ціннісного та толерантного ставлення до інших культур, а водночас і відповідний рівень готовності до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі є одним із факторів успішності у майбутній професійній діяльності. Проект викликав у студентів інтерес і підвищення мотивації, пробудив потребу у колективному обговоренні проблем, сформував переконання, що будь-яка думка слушна, а також людина будь-якої національності є рівноправним членом суспільства.

3.3. Аналіз результатів експериментальної роботи

Значну роль у визначенні якості даних, отриманих у результаті дослідження, відіграє репрезентативність, яку визначають як здатність вибіркової сукупності відтворювати основні характеристики генеральної сукупності. Для того, щоб можна було судити про ефективність створених педагогічних умов, вибірка повинна бути репрезентативною. Зазначимо, що вибірка не може абсолютно точно відтворювати генеральну сукупність (в нашому випадку студенти, які готуються за напрямом «соціальна робота»), тому вона завжди матиме певні відхилення від неї. Ці відхилення називають помилкою репрезентативності, або статистичною похибкою, і визначають як «відхилення вибіркової сукупності за певними характеристиками від генеральної сукупності» [182]. Отже, чим більша величина відхилень, тим значніша помилка репрезентативності, що буде означати, що необхідно повторити експеримент для більшої кількості студентів.

Враховуючи зовнішні фактори для обраних груп, такі як:

- заняття проводяться за одними навчальними планами;
- вибірка складалася із студентів одного факультету;
- рівень підготовки студентів, виявлений на констатувальному етапі, приблизно однаковий (за оцінками по профільюючим дисциплінам).

таку вибірку можна вважати репрезентативною.

Під час проведення педагогічного експерименту, який визначає поширеність певної характеристики в обраній генеральній сукупності, розрахунок розміру вибірки необхідний для того, щоб отримані оцінки мали бажану ступінь точності.

В експерименті були задіяні 240 студентів, з них 122 склали експериментальну групу, а 118 – контрольну. Для перевірки достатнього розміру вибірки необхідно визначити припустимий масштаб помилки вибірки, рівень довірчої ймовірності й очікувану дисперсію. Зазвичай при

розрахунках статистичних даних у педагогіці обирають рівень значущості $\alpha = 0,05$, відповідно рівень довірчої ймовірності становитиме $1 - 0,05 = 0,95$ або 95% при похибці вибірки 0,05 і об'єму генеральної сукупності 240. Як вже зазначалось раніше, ми обрали 122 студентів в експериментальній групі, і 118 – в контрольній, що є достатньою кількістю згідно наших розрахунків.

На всіх етапах дослідження йдеться про зрушення під дією контрольованих та неконтрольованих факторів, тому стикаємось з методичною складністю, яку можна подолати лише вводом контрольної групи, з якою б не проводився експеримент. Якщо не мати контрольну групу, то зрушення в експериментальній групі можна пояснити дією найрізноманітніших причин: часом доби, святковою подією тощо. Тобто ми ніколи не зможемо повністю виключити дію зовнішніх факторів і впевнено сказати, що результати отримані завдяки створеним педагогічним умовам, а не пояснюються неврахованими причинами. При відсутності контрольної групи можна лише констатувати зрушення, але неможна впевнено сказати про причини зрушень. Якщо в експериментальній групі зміни виявляться достовірними, а в контрольній недостовірними, тоді справді можна говорити щодо ефективності впливу.

На констатувальному етапі перевірили, чи статистично однорідні (статистично не відрізняються) контрольна та експериментальна групи, що має свідчити про однакові первинні умови на початку експерименту використовуючи критерій Пірсона χ^2 . Критерій Пірсона є ефективним для виявлення відмінностей у двох вибірках різного об'єму, не вимагає знання параметрів розподілу та розподілу випадкової величини, достатньо простий і наочний в розрахунках. Для цього застосуємо формулу обчислення значення χ^2 (хі-квадрат) для вибірок різного об'єму [54]:

$$\chi^2 = \frac{1}{n_1 n_2} \sum_{i=1}^3 \frac{(n_1 Q_{2i} - n_2 Q_{1i})^2}{Q_{1i} + Q_{2i}} \quad (3.3)$$

де n_1 і n_2 – об'єми контрольної і експериментальної груп, Q_{1i} та Q_{2i} – кількість об'єктів контрольної та експериментальної груп, які потрапили до категорії відповідного стану досліджуваної властивості ($i = 1, 2, 3$, що відповідає низькому, середньому та високому рівням).

Висуваємо гіпотезу H_0 про те, що емпіричні розподіли статистично однорідні. Відповідно сформулюємо альтернативну (H_a) гіпотезу про те, що між групами існують відмінності у сформованості рівнів готовності до роботи в багатонаціональному середовищі, отриманих на основі початкових тестових зрізів. Для перевірки гіпотези H_0 визначаємо фактичне значення критерію Пірсона χ^2 і порівнюємо його з табличним значенням критерію $\chi^2_{кр}$ для заданого рівня значущості α . Якщо критичне значення $\chi^2_{кр}$ значно більше фактично отриманого у результаті розрахунків ($\chi^2 \ll \chi^2_{кр}$), приймається нульова гіпотеза, в іншому випадку альтернативна.

Уся сукупність студентів представлена нами нижче у таблиці як розподіл частот за рівнями (низький, середній, високий).

Таблиця 3.3.

Рівні сформованості готовності до роботи
в багатонаціональному середовищі у студентів
контрольної та експериментальної групи на констатувальному етапі

Групи	Всього	Рівні підготовки		
		Низький	Середній	Високий
		К-сть	К-сть	К-сть
Контрольна	118	58 (49,1)	46 (39)	14 (11,9)
Експериментальна	122	60 (49,2)	47 (38,5)	15 (12,3)

$$\chi^2 = \frac{1}{118 \cdot 122} * \left(\frac{(122 \cdot 58 - 118 \cdot 60)^2}{58 + 60} + \frac{(122 \cdot 46 - 118 \cdot 47)^2}{46 + 47} + \frac{(122 \cdot 14 - 118 \cdot 15)^2}{14 + 15} \right) = 0,3$$

За таблицею «Критичні значення статистик, що мають розподіл χ^2 » знайдемо табличне значення χ^2 . При $k=3$ і $\alpha=0,05$ $\chi^2_{кр} = 5,99$

$$0,3 < 5,99 \quad \chi^2 < \chi^2_{кр}$$

Отже, приймаємо нульову гіпотезу про те, що вибірки однорідні, тобто контрольна та експериментальна групи на початку експерименту мають однакові умови.

Розглянемо результати проходження тестів на формувальному етапі експерименту та порівняємо їх з констатувальним етапом. В ході нашого дослідження було проведено тести, за допомогою яких перевірялися критерії готовності майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі. Опишемо детальніше результати кожного з використаних тестів.

За результатами проходження тесту на комунікативну толерантність зміни виглядають так. В КГ відсоток студентів з низьким рівнем склав 26,7%, а в ЕГ 12,5%. З середнім рівнем у КГ 60,1%, а в ЕГ 71,2% студентів, а з високим рівнем в КГ 13,2%, а ЕГ 16,3%.

Представимо ці дані графічно порівнюючи с даними на констатувальному етапі експерименту (рис. 3.3.)

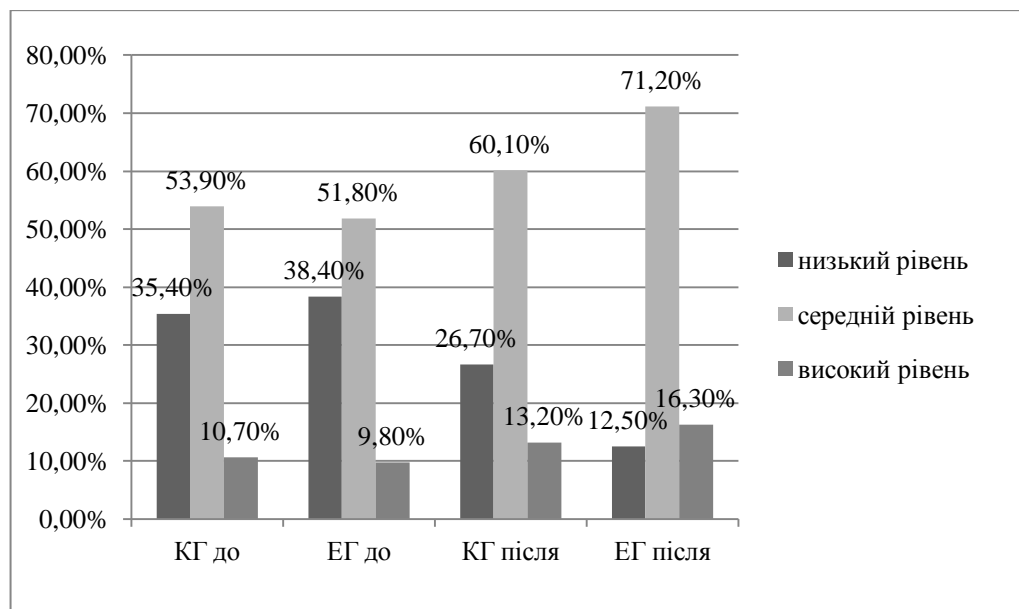

Рис. 3.3. Результати тесту на комунікативну толерантність в доекспериментальний та післяекспериментальний період

Як результат проходження тесту на етнічну толерантність, на формувальному етапі спостерігаємо, що у КГ відсоток студентів з низьким рівнем складає 30,2%, а в ЕГ 9%. На середньому рівні в КГ 52,4% , а в ЕГ 70,1%. А високий рівень в КГ 17,4, а в ЕГ 20,9%. Особливе задоволення викликає те, що вдалося значно знизити відсоток осіб з низькою толерантністю. Це надзвичайно цінне досягнення і свідчить про правильно поставлену учбово-виховну роботу, створення сприятливих умов всередині колективу, ефективність застосовуваних навчальних методик.

Графічно ці дані виглядають так (рис. 3.4)

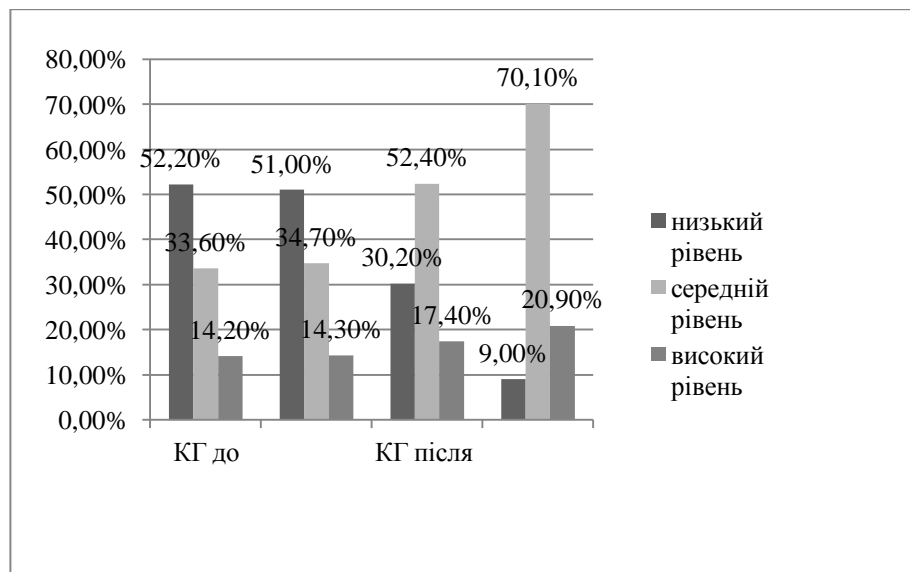

Рис. 3.4. Результати тесту на етнічну толерантність в доекспериментальний та післяекспериментальний період

За методиками «Мотивації професійної діяльності» та «Мотивації навчальної діяльності» сформуємо таблиці 3.4 та 3.5.

Таблиця 3.4.

Динаміка зміни розподілу мотивів майбутньої професійної діяльності

№ по р	Мотиви майбутньої професійної діяльності	Констатувальний експеримент		Формувальний експеримент		Приріст	
		КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
1.	Грошовий заробіток	63,6	54,9	67,7	40,1	4,1	-14,8
2.	Прагнення до кар'єрного росту	72	73,4	84,7	95,6	12,7	22,2
3.	Прагнення допомагати іншим, здійснення волонтерської діяльності	55	55,7	42,4	65,6	-12,6	23,2
4.	Прагнення перебувати у стабільному і безпечному стані.	62,3	61,5	78,6	45	16,3	-16,5
5.	Прагнення уникнути можливих покарань або неприємностей	72	69,7	75,4	49,1	3,4	-20,6
6.	Потреба в досягненні соціального престижу і поваги з боку інших	47,4	48,4	55,9	41	8,5	-14,9
7.	Задоволення від безпосереднього процесу і результату роботи	58,5	57,4	61,8	69,7	3,3	12,3
8.	Можливість найбільш повної самореалізації саме у певній діяльності	63,5	61,4	66,1	73,7	2,6	12,3

Кількість студентів експериментальної групи, які були мотивовані, в першу чергу, великим грошовим заробітком і кар'єрним ростом, зменшилась на 14,8%, у свою чергу приріст КГ склав 4,1%. Окрім цього прагнення до кар'єрного зростання в ЕГ зросло на 22,2%, розуміємо його як прояв мотиву моральної повинності людини, що активується саме завдяки прийнятим соціальним нормам і здійснюється на основі самооцінки. Мотив, який ми вважаємо одним з найголовніших, «Прагнення допомагати іншим» в КГ зменшилося на 12,6%, а в ЕГ зросло на 23,2%, таким чином студенти ЕГ продовжують приймати на себе відповідальність за наслідки власної діяльності.

Звернемо увагу на мотив «Прагнення уникнути можливих покарань або неприємностей», який в КГ збільшився на 3,4%, в ЕГ зменшився на 20,6%,

що говорить про зсув цінностей в бік розвитку особистості. За словами Д. Карнегі зі зростанням професіоналізму зменшується почуття страху та міцніє мужність, що спонукає нас діяти. Тим самим можна пояснити збільшення приросту на показниках в ЕГ більше ніж у КГ на мотивах «Задоволення від безпосереднього процесу і результату роботи» та «Можливість найбільш повної самореалізації саме у певній діяльності», на 2,6% та 12,3% відповідно.

Отже, спостерігаємо зсув цінностей від матеріальних потреб у бік задоволення від праці. Можливість реалізувати себе як спеціаліста, який сформувався насамперед у результаті успішного виконання професійно-орієнтованих завдань, занурення в майбутню професійну діяльність. Відбулась зміна мінливих зовнішніх мотивів на внутрішні, що свідчить про звільнення від соціальних потреб і відкриття шляху до самореалізації і зростання професіоналізму. Студенти ЕГ набувають впевненості у своїх силах, здобувають наполегливість під час виконання тих чи інших завдань, зменшується рівень емоційної нестабільності.

З метою визначення мотиваційної структури особистості проведено глибокий аналіз мотивів навчальної діяльності (табл. 3.5.). Так, результати формувального експерименту підтвердили істотні зміни експериментальної групи.

Таблиця 3.5.

Кількісні зміни мотивації навчальної діяльності (%)

	Мотиви	Контрольна група			Експериментальна група		
		Констату вальний етап	Формува льний етап	приріст	Констату вальний етап	Формува льний етап	приріст
1	Стати висококваліфікованим фахівцем.	77,3	80	2,7	78,1	90	11,9
2	Отримати диплом.	85	82,9	-2,1	84,9	86,3	1,4

	Мотиви	Контрольна група			Експериментальна група		
		Констату вальний етап	Формувал ьний етап	приріст	Констату вальний етап	Формувал ьний етап	приріст
3	Успішно продовжувати навчання на всіх курсах	76,4	79,6	3,2	75,3	80,9	5,6
4	Успішно вчитися, скласти іспити на «добре» і «відмінно».	76,2	74,5	-1,7	76,3	79,3	3
5	Постійно одержувати стипендію.	54,5	56,3	1,8	55,1	59	3,9
6	Набути глибоких і міцних знань.	75,2	78,2	3	76,5	88,3	11,8
7	Бути постійно готовим до чергових занять.	69,3	72,1	2,8	68,9	82	13,1
8	Не запускати вивчення предметів навчального циклу.	51,9	53	1,1	53,3	64,4	11,1
9	Не відставати від однокурсників.	62,3	62,2	-0,1	62	64	2
10	Забезпечити успішність майбутньої професійної діяльності.	76,5	78,9	2,4	75,9	85,9	10
11	Виконувати педагогічні вимоги.	59,3	63,3	4	60,5	69,3	8,8
12	Досягти поваги викладачів.	31,2	32,5	1,3	32,1	31,6	-0,5
13	Бути прикладом для однокурсників.	42,3	44,5	2,2	41	30,6	-10,4
14	Домогтися схвалення батьків та оточуючих.	45,3	44,2	-1,1	44,6	44,3	-0,3
15	Уникнути засудження та покарання за погане навчання.	35,8	40,5	4,7	35,7	22,3	-13,4
16	Отримати інтелектуальне задоволення.	32,6	35,8	3,2	33,4	48,6	15,2

Зазначимо, що в КГ показники майже не змінились, різниця варіюється в межах від 0 до 4 % . В порівнянні з ЕГ найбільший відсоток приросту показав «Отримати інтелектуальне задоволення», що склав 15,2%, тим ще раз підтверджуючи що відбувся значний зсув в бік інтелектуального та культурного розвитку особистості.

Майже незмінним залишився в обох групах показник мотивів «Отримати диплом», «Успішно вчитися, скласти іспити на «добре» і «відмінно», «Постійно одержувати стипендію», «Не відставати від однокурсників», «Досягти поваги викладачів», «Домогтися схвалення батьків та оточуючих», тобто на ці показники зміна мотивації не впливала.

Досліджуючи динаміку змін сформованості розуміння необхідності набуття відповідного рівня підготовки до майбутньої професійної діяльності в багатонаціональному середовищі, зазначимо, що розподіл студентів за рівнями нерівномірний – значно зменшився відсоток студентів з низьким рівнем мотивації в експериментальній групі.

За результатами проходження тесту на Адаптацію до нового соціокультурного середовища на формувальному етапі. Відсоток студентів з низьким рівнем у КГ 34,8%, а в ЕГ 6,2. На середньому рівні у КГ 50,6%, а в ЕГ 68,2%. А високий рівень у КГ 14,6%, а в ЕГ 25,6%.

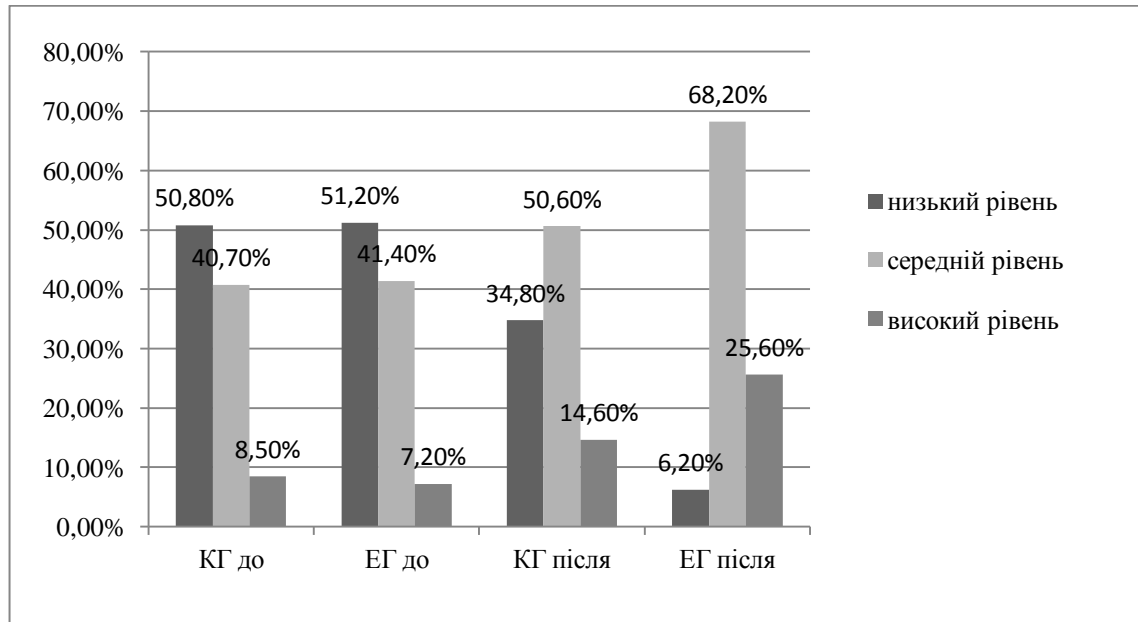

Рис. 3.6. Результати тесту на адаптацію до нового соціокультурного середовища

Щодо тесту на «Адаптивність» на формувальному етапі кількість студентів з середнім рівнем адаптивності дещо збільшується в контрольній групі на відміну від експериментальної (на 6,5% та 16,9% відповідно), помітно збільшується з високим рівнем в експериментальній групі (на 13,1%), причому в контрольній залишається майже не змінним (на 3,3%). Зауважимо, що значно зменшується відсоток студентів з низьким рівнем в експериментальній групі на 30%, що говорить про підвищення комунікативних здібностей, надбання здібностей швидкого становлення контактів з оточуючими, зменшення конфліктності, високий рівень соціалізації, адекватну оцінку своєї ролі в колективі, орієнтацію на дотримання загальноприйнятих норм поведінки.

Отже, у студентів експериментальної групи підвищилась адаптація до нових умов діяльності, швидкого «входження» в новий колектив, легкої орієнтації в ситуації, вибір стратегії власної поведінки та соціалізації. Такий показник свідчить про те, що до початку дослідження адаптивність майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі не приділялось достатньо уваги, а впроваджені в освітній процес педагогічні умови виявились ефективними (рис.3.7.).

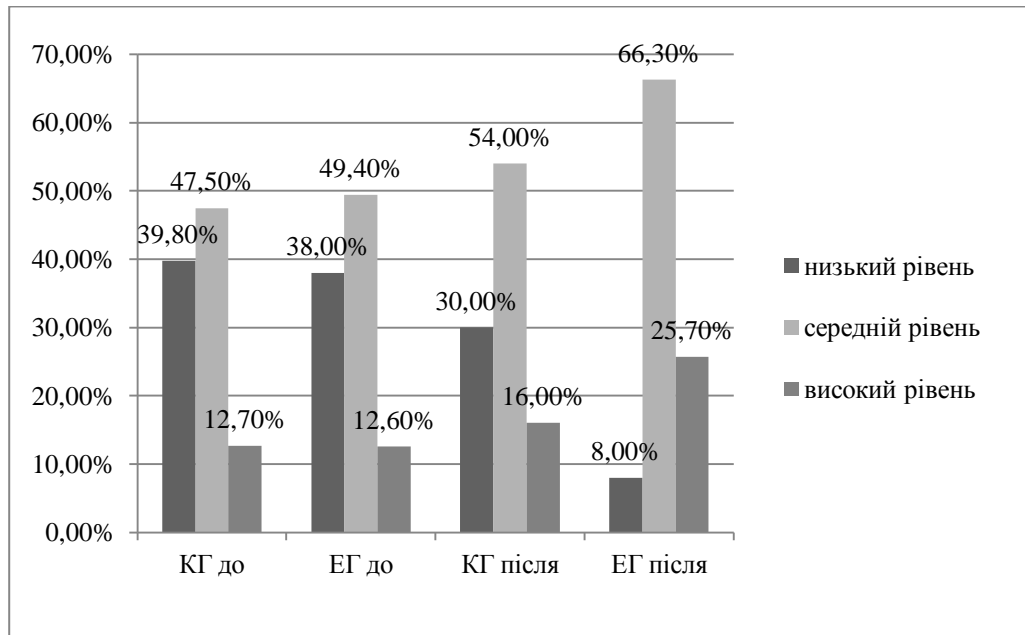

Рис. 3.7. Результати тесту на «Адаптивність» в доекспериментальний та післяекспериментальний період.

Порівняння контрольних зрізів на констатувальному та формувальному етапах дає значну різницю. Фактично зменшилась кількість студентів, які з різних причин почувались дискомфортно при потраплянні у нове, незвичне для них середовище. На формувальному етапі майже всіх студентів ЕГ не лякає прийняття системи цінностей і норм поведінки даного середовища, вони налаштовані на позитивне спілкування з оточуючими, прагнення до самореалізації та високий рівень активності.

Проведені контрольні зрізи, анкетування та тестування на констатувальному та формувальному етапах дали підстави визначити позитивні зміни рівнів сформованості готовності до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі за визначеними показниками. Результати порівняльного аналізу змін у експериментальних групах (ЕГ) та контрольних групах (КГ) представлені у таблицях.

Таблиця 3.6.

Дані розподілу студентів за рівнями сформованості готовності
за комунікативним критерієм

Групи	низький		Δ	Середній		Δ	високий		Δ	χ^2	χ^2
	КЕ	ФЕ		КЕ	ФЕ		КЕ	ФЕ		КЕ	ФЕ
	КГ	33,9	24,6	-9,3	53,4	58,5	5,1	12,7	16,9	4,2	0,07
ЕГ	36,1	5,7	-30,4	51,6	74,6	23	12,3	19,7	7,4		

Представимо ці дані графічно (рис. 3.8.)

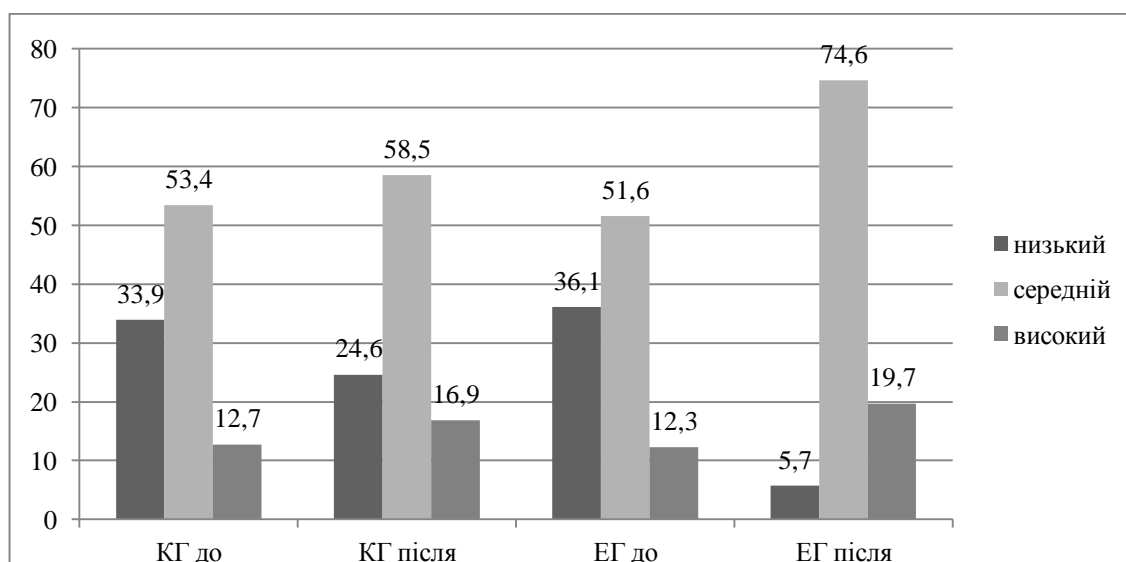

Рис. 3.8. Дані розподілу студентів за рівнями сформованості готовності за комунікативним критерієм

Результати за комунікативним критерієм свідчать, що в ЕГ відбулися значущі зміни, порівняно з КГ. У КГ відсоток студентів з середнім рівнем відповідного критерію зріс на 5,1%, а в ЕГ – на 23%. Крім того значні зміни відбулися в ЕГ на низькому рівні зменшились на 30,4%, а в КГ на 9,3%.

Таблиця 3.7.

Данні розподілу студентів за рівнями сформованості готовності студентів за змістово-процесуальним критерієм

Групи	низький		Δ	середній		Δ	високий		Δ	χ ²	χ ²
	КЕ	ФЕ		КЕ	ФЕ		КЕ	ФЕ		КЕ	ФЕ
	КГ	41,5	35,6	-5,9	46,6	49,1	2,5	11,9	15,3	3,4	0,2
ЕГ	42,6	16,7	-25,9	45,9	56,3	10,4	11,5	27	15,5		

Представимо ці дані графічно (3.9)

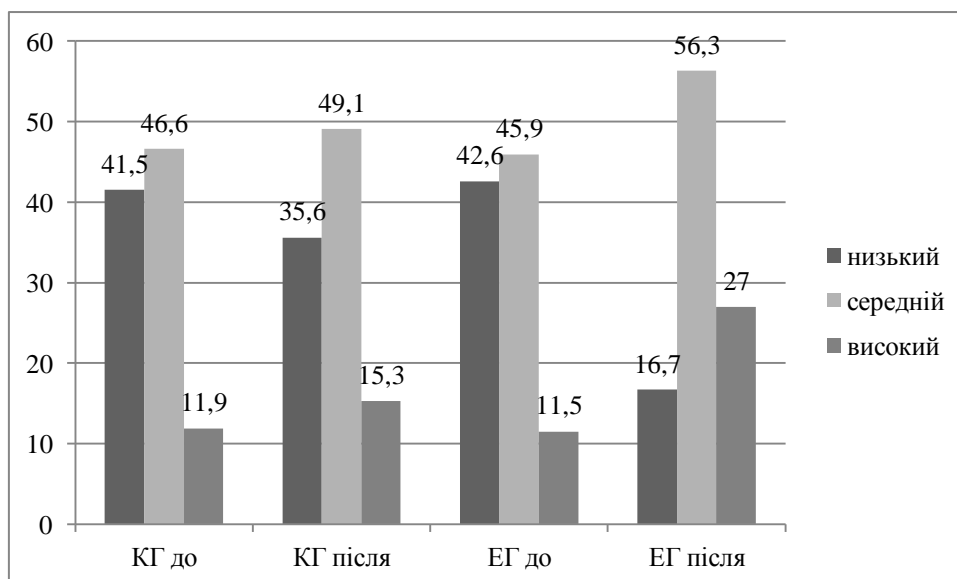

Рис. 3.9. Дані розподілу студентів за змістово-процесуальним критерієм

Щодо змістово-процесуального критерію готовності до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі, зміни в КГ не були значущі в порівнянні з динамікою змін у ЕГ, в яких відбулися за рахунок зниження показників на низькому рівні на 25,9% та на високому рівні зросли на 15,5%, в той час як в КГ низький рівень зменшився на 5,9%, а високий збільшився на 3,4%.

Таблиця 3.8.

Данні сформованості готовності студентів до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі за мотиваційним критерієм

Групи	низький		Δ	середній		Δ	високий		Δ	χ^2	χ^2
	КЕ	ФЕ		КЕ	ФЕ		КЕ	ФЕ		КЕ	ФЕ
	КГ	35,6	23,7	-11,9	45,8	55,1	9,3	18,6	21,2	2,6	1,1
ЕГ	38,5	7,4	-31,1	42,6	65,6	23	18,9	27	8,1		

Графічно ці дані виглядають так (рис. 3.10)

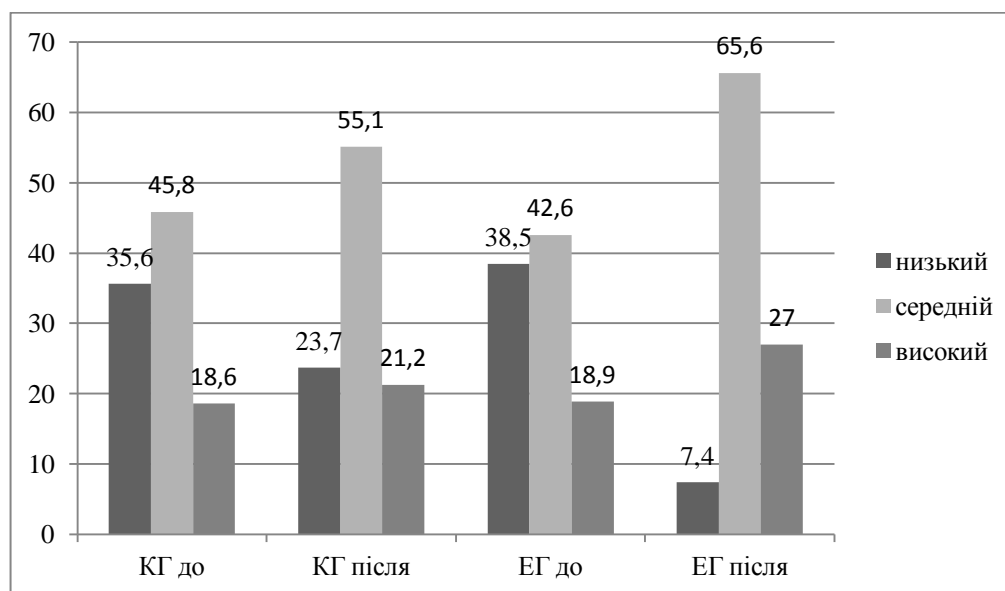

Рис. 3.10. Дані сформованості готовності за мотиваційним критерієм

Як видно з рисунка, в обох групах відбулися позитивні зрушення за мотиваційним критерієм. Середній рівень за мотиваційним критерієм у ЕГ збільшився на 23%, а у КГ лише на 9,3%. Низький рівень в ЕГ зменшився на 31,1%, а в КГ на 11,9%. Відмітимо, що і в КГ і в ЕГ під час навчального процесу відсоток студентів з середнім рівнем коефіцієнту мотивації збільшується, а з низьким стає меншим. Зокрема, в ЕГ приріст за рівнями значно вищий, що свідчить про процес позитивних зрушень. Таким чином,

можна констатувати ефективність застосування визначених у дослідженні педагогічних умов.

Таблиця 3.9.

Дані сформованості готовності студентів до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі за особистісно-адаптивним критерієм

Групи	низький		Δ	середній		Δ	високий		Δ	χ ²	χ ²
	КЕ	ФЕ		КЕ	ФЕ		КЕ	ФЕ		КЕ	ФЕ
	КГ	33	22	-11	51,7	58,5	6,8	15,3	19,5	4,2	0,78
ЕГ	32,7	8,2	-24,5	53,3	66,4	13,1	14	25,4	11,4		

Представимо ці дані графічно (рис. 3.11.)

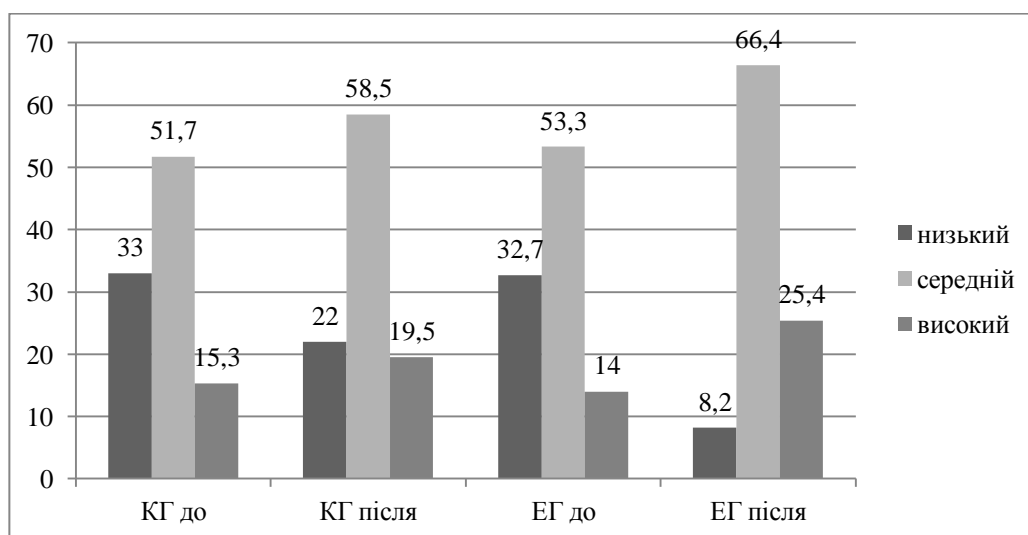

Рис. 3.11. Дані розподілу за особистісно-адаптивним критерієм

За даними особистісно-адаптивного критерію суттєві зміни відбулися у ЕГ на низькому рівні на 24,5%, а в КГ на 11%, а високий рівень у КГ збільшився на 4,2%, а в ЕГ на 11,4%.

Застосуємо ті ж самі розрахунки для отриманих результатів на формульованому експерименті, аналогічно висуваємо нульову теорію про те,

що групи статистично однорідні і ніяких змін після проведення експерименту у групах не відбулось.

Таблиця 3.10.

Рівні сформованості готовності до роботи в багатонаціональному середовищі у студентів контрольної та експериментальної групи на формувальному експерименті

		Низький	Середній	Високий
		К-сть	К-сть	К-сть
Контрольна	118	35 (29,7)	62 (52,5)	21 (17,8)
Експериментальна	122	16 (13,1)	75 (61,5)	31 (25,4)

У результаті розрахунку отримали:

$$\chi^2 = \frac{1}{122 \cdot 118} * \left(\frac{(122 \cdot 35 - 118 \cdot 16)^2}{35 + 16} + \frac{(122 \cdot 62 - 118 \cdot 75)^2}{62 + 75} + \frac{(122 \cdot 21 - 118 \cdot 31)^2}{31 + 21} \right) = 10,25$$

$$5,99 \ll 10,25 \quad \chi^2_{кр} \ll \chi^2$$

Тобто приймається альтернативна гіпотеза про те, що контрольна та експериментальна група відрізняються між собою.

Отже, ми підтвердили гіпотезу про те, що створені нами педагогічні умови мали вплив на підготовку до роботи в багатонаціональному середовищі у студентів експериментальної групи. Зрушення свідчать про вдале закінчення експерименту, що й було метою дисертаційного дослідження.

Таблиця 3.11.

Дані сформованості готовності майбутніх соціальних працівників до роботи в багатонаціональному середовищі

	низький		Δ	середній		Δ	високий		Δ
	КЕ	ФЕ		КЕ	ФЕ		КЕ	ФЕ	
КГ	49,1	29,7	-19,4	39	52,5	13,5	11,9	17,8	5,9
ЕГ	49,2	13,1	-36,1	38,5	61,5	23	12,3	25,4	13,1

Графічно ці дані виглядають так (рис. 3.12.)

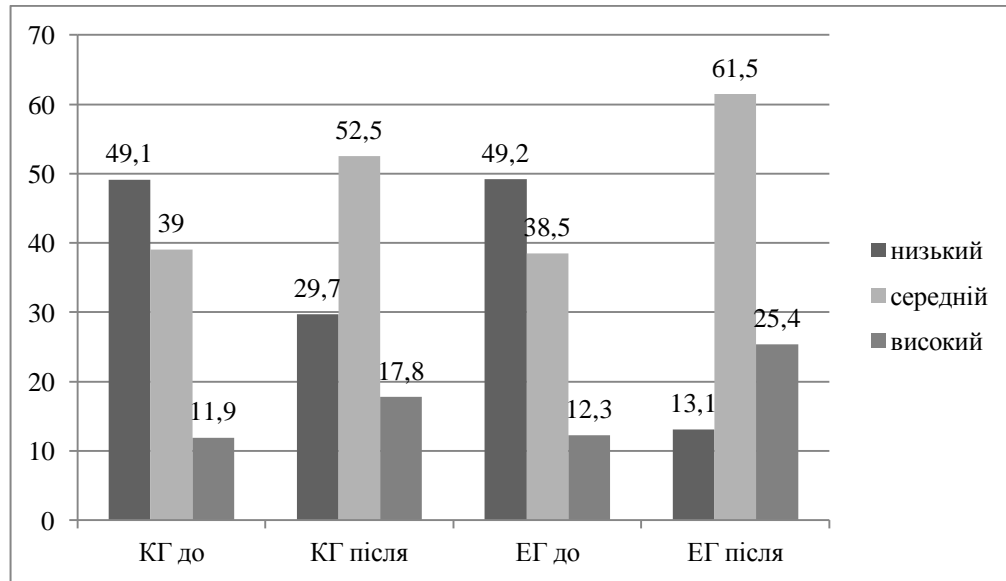

Рис. 3.12. Дані сформованості готовності соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі

Тож формувальний експеримент засвідчив позитивні зміни у підготовці майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності за всіма чотирма критеріями, як видно з гістограми значущі зміни відбулися в ЕГ відсоток з низьким рівнем студентів зменшився на 36,1%, а в КГ на 19,4. Середній рівень сформованості готовності майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі збільшився в ЕГ на 23%, а в КГ на 13,5. А кількість студентів з високим рівнем у ЕГ зросла на 13,1%, а в КГ на 5,9%. Що свідчить про ефективність обраних педагогічних умов та вдале застосування розробленої моделі та методики підготовки майбутніх соціальних працівників.

Висновки до третього розділу

З метою верифікації завдань дослідження підготовки соціального працівника проведено педагогічний експеримент, який став в основі

підготовки майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі. Експеримент здійснювався протягом 2013-2016 рр. в чотири етапи: підготовчий, констатувальний, формувальний та етап узагальнення результатів формувального експерименту. Всі етапи були взаємозалежні та підпорядковані загальній меті.

Педагогічний експеримент проводився на базі чотирьох вищих навчальних закладів (Чорноморському державному університеті імені Петра Могили, Миколаївському національному університеті імені В.О. Сухомлинського, Переяслав-Хмельницькому державному педагогічному університеті імені Григорія Сковороди, Луганському національному університеті імені Тараса Шевченка).

Для проведення педагогічного експерименту здійснено відбір та модифікацію методик: Тест на комунікативну толерантність Бойко, тест на енічну толерантність (модифікація шкали Богардуса, розроблена Ф.Н.Ільсовим), методика К.Замфір в модифікації А.Реана «Мотивація професійної діяльності», методика вивчення мотивів навчальної діяльності (модифікація А.А.Реана, В.А.Якуніна), багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» А. Маклакова і С. Чермяніна; тест Л.В.Янковського (адаптація особистості до нового соціокультурного середовища).

В експерименті були задіяні 240 студента, з них 122 склали експериментальну групу, а 118 – контрольну. Доведено, що така кількість студентів становить репрезентативну вибірку з генеральної сукупності при статистичних розрахунках, дослідили теоретичне обґрунтування такого підходу й довели достатність і вірогідність розрахунків. Оцінка ефективності експериментальної роботи проводилась за обраними критеріями (комунікативним, змістово-процесуальним, мотиваційним та особистісно-адаптивним).

Експериментальне дослідження з використанням обґрунтовано обраних педагогічних умов надало позитивні результати. У експериментальних групах спостерігаємо кількісні і якісні зміни за всіма чотирма критеріями в ЕГ відсоток з низьким рівнем студентів зменшився на 36,1%, а в КГ на 19,4. Середній рівень сформованості готовності майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі збільшився в ЕГ на 23%, а в КГ на 13,5. А кількість студентів з високим рівнем у ЕГ зросла на 13,1%, а в КГ на 5,9%.

Дані спостережень підтверджують позитивні зміни за показниками критеріїв готовності майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі. Спостерігаємо зростання мотивації майбутньої професійної діяльності. Зазначимо, що і в контрольних, і в експериментальних групах під час навчального процесу відсоток студентів з високим рівнем мотивації збільшується, а з низьким стає меншим. Спостерігається зсув цінностей від матеріальних потреб у бік задоволення від праці. Таким чином, ми визначеними засобами отримуємо зміну орієнтирів від мінливих зовнішніх мотивів на внутрішні, що свідчить про звільнення від соціальних потреб і відкриття шляху до самореалізації і зростання професіоналізму. Так, наприклад, підвищився рівень толерантного ставлення до потенційних співрозмовників, представників інших національностей.

Внаслідок проведення формувального експерименту відбулися позитивні зміни, підвищився рівень культурної та етнічної толерантності, підвищилась адаптація до нових умов діяльності, швидкого «входження» в новий колектив, легкої орієнтації в ситуації.

За допомогою методів математичної статистики були розраховані та проаналізовані статистичні показники: перевірка гіпотези про нормальний розподіл вибірки. Застосовуючи методику статистичної перевірки статистичної гіпотези про нормальний закон розподілу із застосуванням критерію Пірсона при рівні значущості $\alpha = 0.05$, було отримано позитивний

результат, що вказує на правильність визначених педагогічних умов та їх вплив на підготовку майбутніх соціальних працівників в багатонаціональному середовищі.

Загальна динаміка змін рівня підготовки майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі підтверджує правильність підбору методичних засобів щодо реалізації педагогічних умов, розробленої моделі та методики. Зрушення свідчать про вдале закінчення експерименту, що й було метою дисертаційного дослідження.

Основні положення розділу знайшли відображення в таких працях автора [226, 300, 301].

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено узагальнення та практичне розв'язання наукової проблеми підготовки майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі через обґрунтування педагогічних умов, на основі яких розроблено та експериментально перевірено модель та методику підготовки майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі.

1. Здійснений аналіз наукових джерел з теми дослідження засвідчив, що питання професійної підготовки майбутніх соціальних працівників привернуло увагу значної кількості вітчизняних науковців. Водночас у вітчизняній науковій літературі проблема підготовки соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі не достатньо висвітлена і потребує проведення детального дослідження. Аналіз поглядів учених на підготовку майбутніх соціальних працівників засвідчив, що підготовка до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі визначається як напрям підготовки, в процесі якої здійснюється формування ціннісного ставлення до міжкультурних відмінностей представників різних національностей, розвиток позитивної мотивації до міжкультурної взаємодії, формування знань щодо культурних особливостей та релігійних переконань.

Професійна діяльність соціального працівника – це складний процес надання соціальної допомоги, спрямованої на вирішення різних соціальних потреб і проблем окремого індивіда або групи людей. В умовах багатонаціонального середовища професійна діяльність соціального працівника має передбачати прояв взаємоповаги та довіри до представників інших національностей, урахування культурних, психологічних та релігійних особливостей та особисту установку на позитивну взаємодію.

2. Виявлено особливості та наявний стан підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи в багатонаціональному середовищі.

Специфіка професійної підготовки майбутніх соціальних працівників полягає в тому, що студенти потребують спеціальної підготовки до постійної взаємодії з представниками інших національностей. Робота в багатонаціональному середовищі додає особливості національних громад, на які соціальний працівник має зважати для досягнення позитивного результату своєї роботи. За результатами констатувального експерименту встановлено, що більшість студентів мають низький або середній рівень готовності до роботи в багатонаціональному середовищі, що засвідчило необхідність здійснення спеціальної підготовки з імплементацією в освітній процес обґрунтованих у дослідженні педагогічних умов.

3. На основі аналізу наукової педагогічної літератури, практики підготовки майбутніх соціальних працівників та проведеного констатувального експерименту визначено й обґрунтовано педагогічні умови, що забезпечують ефективність підготовки майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі:

- застосування культурологічного підходу до професійної підготовки майбутніх соціальних працівників;
- здійснення міжпредметної координації в навчанні професійних дисциплін та дисциплін загальногуманітарного циклу;
- формування ціннісного ставлення до міжкультурних відмінностей представників різних культур у багатонаціональному середовищі;
- розвиток позитивної мотивації до взаємодії з представниками національних меншин у багатонаціональному середовищі.

4. Розроблено модель та методика підготовки майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі. Виокремлення та обґрунтування педагогічних умов підготовки соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі засвідчило, що всі описані аспекти цієї педагогічної проблеми можна згрупувати, виділивши організаційний, змістовий, діагностичний та

результативний блоки. Модель представлена організаційним (мета, підходи, принципи, компоненти готовності до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі), змістовим (педагогічні умови та етапи підготовки), діагностичним (критерії, показники, рівні) та результативним блоками. Результатом впровадженої моделі підготовки майбутнього соціального працівника є готовність соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі, що представлено в моделі результативним блоком.

5. Експериментальне дослідження дало змогу перевірити ефективність запропонованих педагогічних умов підготовки майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі.

Формувальний експеримент засвідчив позитивні зміни у підготовці майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності за всіма чотирма критеріями. Після проведення формувального експеримента кількість студентів ЕГ з середнім рівнем показників комунікативного критерію зросла на 23%, а в КГ - на 5,1%. За даними змістовно-процесуального критерію середній рівень у ЕГ збільшився на 10,4%, а в КГ - на 2,5%. Відповідно до мотиваційного критерію у ЕГ середній рівень зріс на 23%, а в КГ - на 9,3%. Результати за особистісно-адаптивним критерієм показали збільшення середнього рівня у ЕГ на 13,1%, а в КГ на 6,8%. Це свідчить про ефективність обраних педагогічних умов та вдале застосування розробленої моделі підготовки майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі.

Отримані за допомогою методів статистичної обробки результати свідчать, що внаслідок формувального експерименту у студентів експериментальних груп відбулися статистично значущі кількісні і якісні зміни зростання рівня підготовки до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі, що підтверджує досягнення мети та загальну гіпотезу.

Здійснене дослідження не вичерпує всіх питань, пов'язаних із визначенням педагогічних умов підготовки майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі. Вважаємо, що подальшої розробки потребує іншомовна підготовка майбутніх соціальних працівників та вивчення зарубіжного досвіду формування готовності до роботи в багатонаціональному середовищі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агадулін Р.Р. Пізнавальна виховна робота у ВНЗ: досвід формування полікультурної компетентності сучасного вчителя / Р.Р. Агадулін // Педагогіка і психологія. - №3.- 2007. – С. 64-72.
2. Агарков О.А. Організація соціальної роботи з національними меншинами: регіональний аспект / О. А. Агарков // Грані. - 2014. – С. 81-85. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2014_4_17.
3. Агранат Ю.В. Поликультурная компетенция студента как условие успешной реализации программ академической мобильности вуза / Ю.В. Агранат // М., Высшее образование сегодня, №10, 2012. – С. 10-15.
4. Агранат Ю.В. Социальная работа: что это значит? Social work: what does it mean? / Агранат Ю.В., Цыганкова Е.В. // Изд-во ДВГУПС, 2006. – 132 с.
5. Адаптация личности к новой социокультурной среде (тест Л.В.Янковского) / Сонин В.А. Психодиагностическое познание профессиональной деятельности. – СПб., 2004. – С. 206-211.
6. Албегова И.Ф. Исследования мотивации социальных работников. // Социс. - 2005. – С. 78-81.
7. Албегова И.Ф. Институционализация социальной работы в современной России: теория и практика / Албегова И.Ф.; Яросл. гос. ун-т. – Ярославль, 2004. – 163с.
8. Андреев В.И. Педагогика: Учебный курс для творческого саморазвития / В.И. Андреев. – 3-е изд. – Казань: Центр инновационных технологий, 2012. – 608 с.
9. Андрущенко В.П. Основні тенденції розвитку вищої освіти України на рубежі століть (спроба прогностичного аналізу) // Вища освіта України.- 2001. – С.11-17.
10. Андрущенко В.П. Теоретико-методологічні засади модернізації вищої освіти в Україні на рубежі століть // Вища освіта України.- 2001. – С.6-12.

11. Андрущенко В.П. Сучасна соціальна філософія: Курс лекцій / В.П. Андрущенко, М.І.Михальченко. - К.: Генеза, 1996. – 368 с.
12. Базарова К.В. Формування культури ділових відносин молодших спеціалістів у навчально виховному процесі коледжу. М., 2012. – С. 44-47.
13. Базарова Т.С. Система профессиональной подготовки социального работника : основы, концепция, модель» / Т.С.Базарова. - Saarbrucken : ParmariumAcademicPublishing, Германия. - 2012. – 193 с.
14. Базарова Т.С. Профессионально-личностное развитие социального работника: учебное пособие для студентов направления 040400.62 Социальная работа / Т. С. Базарова, 2013. – 137 с.
15. Балл Г.О. Духовність професіонала і педагогічне сприяння її становленню: орієнтири психологічного аналізу // Професійна освіта: педагогіка і психологія: Українсько-польський журнал / За ред І.Зязюна, Н.Ничкало, Т.Лєвовицького, І.Вільш.- Київ-Чєнстохова, 2000. – С.116-131.
16. Балл Г.О. Гуманізація загальної та професійної освіти: суспільна актуальність і психолого-педагогічні орієнтири // Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи: Монографія / За ред.І.А.Зязюна.- К.: ВПОЛ, 2000.- С.134-157.
17. Балл Г.О. Підготовка до професійної діяльності у контексті розвитку особистості // Підготовка учнів до професійного навчання і праці (психолого-педагогічні основи).-К.: Наук.думка, 2000. – С.7-21.
18. Бастун М.В. Культурологічний підхід в освіті та його психолого-педагогічне забезпечення / М.В.Бастун // Горизонты образования. – 2012. – С. 170-175.
19. Батыгин Г.С. Обоснование научного вывода в прикладной социологии. – М.: Наука, 1986. – С. 123.
20. Бацевич Ф.С. Словник термінів міжкультурної комунікації / Ф.С. Бацевич/. – Київ : Довіра, 2007. – 205 с.

21. Безпалько О.В. Соціальна робота в громаді: – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 176 с.
22. Бех І.Д. Теоретико-прикладний сенс компетентнісного підходу у педагогіці / І. Д. Бех // Виховання і культура. – 2009. – С. 5–7.
23. Беляєва О.М. Професійно орієнтоване навчання латинської мови студентів вищих медичних навчальних закладів III-IV рівнів акредитації: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Беляєва Олена Миколаївна ; НАПН України, Ін-т педагогіки. – Київ, 2011. – 291 с.
24. Библер В.С. Культура. Диалог культур: опыт определения // Вопросы философии.- 1989, № 6. – С.31-43.
25. Бойченко В.В. Полікультурне виховання молодших школярів у навчально-виховному процесі школи: дис. канд.пед.наук: 13.00.07 / Бойченко Валентина Василівна. - Уманський держ. педагогічний ун-т ім.Павла Тичини. - Умань, 2006. – 184 с.
26. Бойчук С. Народи світу в географії та культурі Миколаївської землі // Миколаївщина багатонаціональна: з історії етнічних спільнот регіону. – Миколаїв: Атол. – 2008. – С. 19.
27. Болонський процес: перспективи і розвиток у контексті інтеграції України в Європейський простір вищої освіти: Монографія. / За ред. В.М.Бебика. – К.: МАУП, 2004. – 267 с.
28. Большой толковый словарь иностранных слов: В 3 т. / М.А.Надель-Червинская (сост.). – Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. – 544 с.
29. Боровский М.И. О критериях нравственности. – Минск, 1980. – С. 100-122.
30. Бочарова В.Г. Социальное воспитание учащихся. В кн.: Опыт разработки концепций воспитания. Ч.1 / В.Г. Бочарова, В.П. Битинас. – Р н/Д, 1993. – С. 86-88.
31. Бочарова В.Г. Педагогика социальной работы / В.Г. Бочарова. – М.: Педагогика, 1994. – 208 с.

32. Вайнола Р.Х. Педагогічні засади особистісного розвитку майбутнього соціального педагога в процесі професійної підготовки : автореф. дис. На здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 “Теорія та методика професійної освіти” / Р. Х. Вайнола. – Київ, 2009. – 20 с
33. Вайнола Р.Х. Особистісний розвиток майбутнього соціального педагога в процесі професійної підготовки : [монографія] / Вайнола Р. Х. ; за ред. С. О. Сисоєвої. – Запоріжжя: Хортицький навчально-реабілітаційний багатопрофільний центр, 2008. – 460 с.
34. Ведмедюк А.Д. Підготовка майбутніх соціальних педагогів до організації фізкультурно-оздоровчої діяльності молоді за місцем проживання: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Ведмедюк Артем Дмитрович ; ДВНЗ "Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди". – Переяслав-Хмельницький, 2011. – 20 с.
35. Видишко Н.В. Професійна підготовка майбутніх соціальних працівників у коледжах Канади : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Н. В. Видишко; Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. - Вінниця, 2010. – 20 с.
36. Вишневський О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки. – Дрогобич, 2006. – 326 с.
37. Вища освіта і наука – пріоритетні сфери розвитку суспільства у ХХІ столітті. Рішення колегії Міністерства освіти і науки України // Інформаційний збірник МОН України.- 2003.-№8. – С.3-14.
38. Віннікова Л.В. Система підготовки соціальних працівників у вищих навчальних закладах США: дис... канд. пед. наук: 13.00.05 / Віннікова Лариса В'ячеславна ; Луганський держ. педагогічний ун-т ім. Тараса Шевченка. – Луганськ, 2003. – 217 с.
39. Вітман К.М. Культурне розмаїття як механізм нейтралізації конфліктогенного потенціалу етнічності / К. М. Вітман // Держава і право. - 2010. - N 47. – С. 629-636.

40. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. – 1440 с.
41. Волонтерство: порадник для організатора волонтерського руху / Укл.: Лях Т.П., авт. кол. О.В.Безпалько, Н.В.Заверико, І.Д.Зверева, Н.В.Зимівець. – К.: Волонтер, 2001. – 176 с.
42. Волонтерський рух в Україні: тенденції розвитку / Р.Х.Вайнола, А.Й.Капська, Н.М.Комарова. – К.: Академпрес, 1999. – 112 с.
43. Воробьев Н.Е. К проблеме поликультурного образования в современном обществе / Н.Е. Воробьев, И. С. Бессарабова // Alma mater (Вестник школы). – 2008. – С. 38–43.
44. Гайдук Н.М. Професійна підготовка соціальних працівників до здійснення посередництва (на матеріалах США і Канади) : Дис... канд. пед. наук: 13.00.04 / Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. – К., 2004. – 264 с.
45. Гайсина Л.Ф. Готовность студентов вуза к общению в мультикультурной среде и ее формирование: Монография. - Оренбург: РИК ГОУ ОГУ, 2004. – 113 с.
46. Глузман А.В. Профессионально-педагогическая подготовка студентов университета: теория и опыт исследования: Монография.- К.: Поисково-издательское агенство, 1998. – 252 с.
47. Годлевська Д.М. Формування професійної комунікативної компетентності майбутніх соціальних працівників в умовах педагогічного університету : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / НПУ ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2007. – 286 с.
48. Горелов Д.М., Корнієвський О.А. Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики : аналіт. доп. – К.: НІСД, 2015. – 36 с.
49. Гулецька Я.Г. Полікультурна освіта студентської молоді в університетах: Методичні рекомендації. - Київ: «Копі Центр», 2007. – 37 с.

50. Гулецька Я.Г. Вища освіта в умовах полікультурності суспільства // Вища технічна освіта: Проблеми та перспективи розвитку в контексті Болонського процесу: VIII міжнар. наук.-метод. конференція. Київ, 21-22 верес. 2007р. - К., 2007. – С. 265-267.
51. Гуревич П.С. Философия культуры. -М.: АО Аспект Пресс, 1994. – 315 с.
52. Гуренко О. І. Проблема професійної підготовки майбутнього соціального педагога в сучасних соціокультурних умовах : полікультурний аспект [Електронний ресурс] / О. І. Гуренко // Збірник Наукових праць Бердянського державного педагогічного університету, 2009. – С. 153-161.
53. Гуренко О.І. Полікультурна освіта в Україні: до сутності поняття / О. І. Гуренко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: < <http://vuzlib.com/content/view/160/84/> >.
54. Грабар М.И., Краснянская К.А. Методы математической статистики в педагогических исследованиях. Непараметрические методы. – М.: Педагогика, 1977. – 136с.
55. Грига І. Іванова О. Культурні передумови виникнення соціальної роботи в Україні // Соціальна політика і соціальна робота. – 1997. – С.95 – 106.
56. Гриценко О.О. Нова політика у сфері вищої освіти // Зміни у свідомості українського суспільства на зламі тисячоліть / Редкол.: С.Рябов та ін.- К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 2001. – С.83-88.
57. Гришкова Р.О. Формування іншомовної соціокультурної компетенції студентів нефілологічних спеціальностей: Монографія. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2007. – 424 с.
58. Гришкова Р.О. Методика навчання англійської мови за професійним спрямуванням студентів нефілологічних спеціальностей. – Навч. посібник. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2015. – 226 с.
59. Гришкова Р.О. Іншомовна підготовка студентів у контексті інтернаціоналізації освіти. – Досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні. – Миколаїв, 2014. – С.6-11.

60. Гришкова Р.О. Інтернаціоналізація освіти з позицій компетентнісного підходу до навчання. – Стратегії країн Причорноморського регіону в геополітичному просторі. - Миколаїв, 2015. – С. 24-29.
61. Гура О.І. Педагогічні умови формування професійних комунікативних якостей соціального педагога: Автореферат дис. ... канд.пед.наук: 13.00.05. – Харків: Харківський Національний університет ім.В.Н.Каразіна, 2001. – 20 с.
62. Гусякова Л.Г. Теория и практика социальной работы: Избранные труды 1990-х гг. Барнаул-Шумановка, 1999. – 269 с.
63. Данильченко В.М. Глобализация и образование в XXI веке // Высшее образование сегодня.- 2004. – С. 44-47.
64. Данищенко О.С. Сутність та особливості формування міжкультурної компетентності Економіка та держава. - 2012. – с. 141-144.
65. Дворнікова К.В. Полікультурна освіта (виховання) і її важливість для суспільства. Витоки педагогічної майстерності. Збірник наукових праць. Полтава, 2011. – С. 99-102.
66. Державна національна програма “Освіта. Україна XXI століття”.- К.:Райдуга, 1992. – 61 с.
67. Ділова психологія. Курс лекцій. Підручник для вищих і середніх спеціальних навчальних закладів. СПб.: Видавництво Союз, 2000. – 576 с.
68. Доэл М. и Шардлоу С. Практика социальной работы. – М.: АО «Аспект Пресс», 1995. – С. 144 – 153.
69. Дудоладова А. В. Формування емоційної культури майбутніх перекладачів у фаховій підготовці: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Дудоладова Альона Василівна ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2010. – 224 с.
70. Думаева П.Д. Подготовка студентов педагогического вуза к воспитательной работе в школе в современных условиях: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01. / П. Д. Думаева. – Ростов-на-Дону, 1989. – 19 с.

71. Другальов Є. Історія заселення Півдня України та розвиток різних національних культур / Є. Другальов // Матеріали II-ї Миколаївської обласної краєзнавчої конференції «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». Том I. Археологія і етнографія. – Миколаїв, 1997. – С. 51 – 53.
72. Елизарова Г.В. Формирование межкультурной компетенции студентов в процессе обучения иноязычному общению: Дис. ... д-ра пед. Наук: 13.00.02. – СПб., 2001. – 371 с.
73. Етика: Навч. посіб. / В.О. Лозовой, М.І. Панов, О.А. Стасевська та ін.; За ред. проф. В.О. Лозового. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 224 с.
74. Жернов В.И. Теоретико-методологические основы формирования профессионально-педагогической направленности личности студента педагогического вуза: [Монография] / В.И. Жернов. – Магнитогорск: Магнитогоский гос пед. Институт, 1999. – 116 с.
75. Жуков В.И. Теория социальной работы Учебник. М.: Издательство РГСУ, 2011. – 440 с.
76. Жукович-Дородних Н.М. Педагогічні умови формування професійних умінь студентів економічних спеціальностей ВНЗ I-II рівня акредитації. Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка. Випуск 3, 2009. – С. 80-85.
77. Журавський В.С. Вища освіта як фактор державотворення і культури в Україні.- К.: Видавничий дім “Ін Юре”, 2003. – 416 с.
78. Журавський В.С. Проблеми модернізації освіти України в контексті Болонського процесу // Освіта України. - 2004. – С. 1-2.
79. Закон України «Про вищу освіту» (2984-111).- Київ: АТ “Книга”, 2002. – 67 с.
80. Закон України «Про освіту» // Голос України. - 1996. – С. 7-11.
81. Закон України «Про національні меншини в Україні» Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2494-12>

82. Закон України «Про біженців» Режим доступу:
<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3671-17>
83. Засоби навчальної та науково-дослідної роботи: зб. наук. праць. / за заг. ред. проф. В.І. Євдокимова і проф. О.М. Микитюка ; Харк. нац. пед. ун-т імені Г.С. Сковороди. – Вип. 42. – Харків : ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2014. – 196 с.
84. Зверева І.Д. Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю в Україні: теорія і практика / І. Д. Зверева; Київ. ун-т ім. Т.Шевченка. - К. : Правда Ярославичів, 1998. – 394 с.
85. Зимняя И.А. Педагогическая психология. Изд. 2-е, доп., исправл. и перераб.- М.: Логос, 2002. – 384 с.
86. Зимняя И.А., Сахарова Т.Е. Проектная методика обучения английскому языку // Иностранные языки в школе.-1991. – С. 9-15.
87. Золотарева Т.Ф., Минигалиева М.Р. Основы психологической самопомощи социального работника: Учебное пособие. – М.: Изд-во МГСУ, 2001. – 182с.
88. Зимняя И.А. Социальная работа как профессиональная деятельность / И.А. Зимняя // Социальная работа и проблемы подготовки кадров. – М., 1992. – С. 26-44.
89. Зюзин Д.И. Качество подготовки специалистов как социальная проблема.- М.: Наука, 1978. – 165 с.
90. Зязюн І.А. Інтелектуально творчий розвиток особистості в умовах неперервної освіти // Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи: Монографія.- К.: “Віпол”, 2000. – 636 с.
91. Зязюн І.А. Технологізація освіти в контексті удосконалення професійного розвитку особистості // Розвиток педагогічної і психологічної науки в Україні 1992-2002 р.р. Зб.наук.пр.до 10-річчя АПН України / АПН України: у 2-х ч.- Харків: “ОВС”, 2002. – С. 28-44.

92. Іванова К.А. Соціологічні аспекти міжкультурної комунікації в українському вузі: Дис... канд. соціол. наук: 22.00.06 / Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. - Х., 2002. – 182 с.
93. Іванова О. Передумови формування соціальної політики в Україні // Соціальна робота в Україні: перші кроки. – К., 2000. – 58 с.
94. Іванова О., Семигіна Т. Система соціального обслуговування та соціальних служб в Україні // Соціальна робота в Україні: перші кроки (за ред. В. Полтавця). – К.: КМ Academia, 2000. – С. 112 – 129.
95. Інтегровані соціальні служби: теорія, практика, інновації : навч.-метод. комплекс / Безпалько О. В., Зверєва І. Д., Кияниця З. П., Кузьмінський В. О. ; [за заг. ред. І. Д. Зверєвої, Ж. В. Петрочко]. – К. : Фенікс, 2007. – 528 с.
96. Ильин Е.П. Психология для педагогов. – СПб.: Питер, 2012. – 640с.
97. Ипполитова Н., Стерхова Н. Анализ понятия «Педагогические условия»: Сущность, классификация [Электронный ресурс] / Н.Ипполитова, Н.Стерхова. – Режим доступа: http://genproedu.com/paper/2012-01/full_008-014.pdf.
98. Кананоя А. Основы социальной работы – Петрозаводск, 1999. [Электронный ресурс] /А.Кананоя // Режим доступа: <http://pedlib.ru/Books/2/0069/>
99. Канюк, О.Л. Деякі аспекти підготовки соціальних працівників в Німеччині в умовах Болонської реформи / О.Л. Канюк // Науковий вісник Ужгородського університету : Серія: Педагогіка. Соціальна робота / гол. ред. І.В. Козубовська. – Ужгород: Говерла, 2013. – Вип. 28. – С. 56–59 .
100. Капська А.Й. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи (модульний курс дистанційного навчання) : Навч. посіб. / А. Й. Капська, О. В. Безпалько, Р. Х. Вайнола; ред.: І. Зверєва, Г. Лактіонова; Християн. дит. фонд. - К. : Наук. світ, 2001. – 129 с.
101. Капська А.Й. Технології соціально-педагогічної роботи : Навч. посіб. / А. Й. Капська, М. М. Барактян, О. В. Безпалько, Р. Х. Вайнола, З. Г.

- Зайцева, Р. І. Короткова, О. А. Кузьменко, Ж. В. Петрочко, І. М. Пінчук, Н. П. Пихтіна; ред.: А. Й. Капська; Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. - К., 2000. – 372 с.
102. Капська А.Й. Деякі аспекти професійної підготовки соціальних педагогів і соціальних працівників / А.Й Капська // Вісник Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка. Серія: Педагогічні науки. – 2010. – №15. – С. 12 – 16.
103. Капська А.Й. Технологізація волонтерської роботи в сучасних умовах. – К.: Дер центр соц. служб, 2001. – 140 с.
104. Карнышев А.Д. Межкультурная компетентность и межэтническая толерантность студентов / А. Д.Карнышев, О. А. Карнышева, Е. А. Иванова. – С.62-79.
105. Карпенко О. Г. Професійна підготовка соціальних працівників в умовах університетської освіти: науково-методичний та організаційно-технологічний аспекти: Монографія. / За редакцією С.Я. Харченко. – Дрогобич: Коло, 2007. – 374 с.
106. Качеровська Т.В. Навчально-ігрове проектування у професійній підготовці майбутніх менеджерів організацій : дис... канд. пед. наук: 13.00.04 / Південноукраїнський держ. педагогічний ун-т ім. К.Д.Ушинського – Одеса, 2005. – 278 с.
107. Кашпирева Т.Б. Модернизация образования специалистов социальной сферы в системе многоуровневой подготовки студентов во Франции : дисс. ... кандидата пед. наук : 13.00.08 / Кашпирева Татьяна Борисовна. – Тула, 2004. – 214 с.
108. Ковалевський С. Цінності людини / С. Ковалевський, О. Медведєва, Г. Хаєт // Підручник для директора. - 2008. – С. 44-51.
109. Ковчина І.М. Сучасні технології соціальної роботи за рубежом : навч.-метод. посібник / І. М. Ковчина. – К., 2001. – 95 с.

110. Когут С.Я. Системи професійної підготовки соціального педагога у вищих навчальних закладах освіти України і Польщі (порівняльний аналіз) : дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка / Світлана Ярославівна Когут – Л., 2004. – 250 с.
111. Козубовський В.В. Соціальний захист неповнолітніх у Великій Британії (порівняльний аналіз) / В. В. Козубовський. – Ужгород : УжНУ, 2004. – 129 с.
112. Козубовська І.В. Соціальна робота в системі освіти: профілактика девіантної поведінки учнів ПТУ : [монографія] / І. В. Козубовська, О. С. Товканець; ДВНЗ "Ужгород. нац. ун-т". - Ужгород : Бреза А.Е., 2012. – 269 с.
113. Козлов А.А. Социальная работа за рубежом: состояние, тенденции, перспективы: Сборник научных очерков.- М.: Флинта: Московский психолого-социальный институт, 1998. – 224 с.
114. Коменський Я.А. Избранные педагогические сочинения: В 2 т. / Под ред. А.И.Пискунова. – М.: Педагогика, 1982. – 656 с.
115. Конащук В.В. Регіоналізація вищої школи: проблеми і перспективи // Вища освіта України.- К., 2003. – С. 36-38.
116. Кондратюк Т.В. Взаимодействие мировоззрения и культуры в процессе формирования личности: Дис. ...канд.философ. наук. – К., 1993. – 188 с.
117. Корнюшина Р.В. Зарубежный опыт социальной работы / Р.В.Корнюшина. – Владивосток : Изд-во Дальневосточного университета, 2004. – 85 с.
118. Коротких В.И. «Феноменология духа» и проблема структуры системы философии в творчестве Гегеля. – М.: ИНФРА-М, 2011. – 383 с.
119. Корпоративна культура: навч. посібник / Г.М. Захарчин [та ін.] ; за ред. Г.М. Захарчин. - Львів : Новий світ-2000, 2011. – 342 с.
120. Корнієвський О.А. Громадянське суспільство в Україні: основні етапи інституціоналізації // Стратегічні пріоритети. – 2012. – С. 68-73.

121. Корнієвський О.А. Мережева громадська самоорганізація та її вплив на державне управління в умовах глобалізації // Незалежність України в глобалізованому світі: вектори ХХІ століття : зб. матеріалів міжнародної наукової конференції. – Київ, 2011. – С. 36-46.
122. Кремень В.Г. Вища освіта і наука – пріоритетні сфери розвитку суспільства у ХХІ столітті // Вища школа.-2002.- № 4-5.- С. 3-33.
123. Кремень В.Г. Національна освіта як соціокультурне явище // Учитель.- № 11-12. –1999. – С.11.
124. Кремень В.Г. Формування особистості в умовах розвитку української державності // Педагогічна газета.- 1999. – С.1-2.
125. Кремнева Т. Подготовка социальных работников за рубежом / Т. Кремнева // Социальная работа. – 2005. – № 1. – С. 46–49.
126. Кузина И.Г. Теория социальной работы Учебное пособие. - Владивосток: Изд-во ДВГТУ, 2006. – 230 с.
127. Кузнецова Е.М. Местное самоуправление и социальная работа. Конспект лекций / Е.М.Кузнецова. – Омск: Изд-во ОмГТУ, 2010. – 60 с.
128. Кузьменко В.В., Гончаренко Л.А. Формування полікультурної компетентності вчителів загальноосвітньої школи: Навчальний посібник / В.В.Кузьменко, Л.А.Гончаренко – Херсон: РПО, 2006 – 92 с.
129. Кулікова А.Є. Підготовка соціальних працівників до роботи з дітьми та молоддю у вищих навчальних закладах Швеції Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.05 / Луган. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Луганськ: 2009. – 20 с.
130. Культурологія: українська та зарубіжна культура: Навч.посіб./ За ред. М.М. Заковича.- К.: Знання, 2004. – 567 с.
131. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз / В.Андрущенко, Л.Губерський, М.Михальченко.- К.: Знання України, 2002. – 578 с.
132. Курбатова Ю.В. Розвиток професійного становлення майбутнього агронома в навчально-виховному процесі аграрного університету:

- автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04
/ Курбатова Юлія Володимирівна ; Класич. приват. ун-т. – Запоріжжя,
2011. – 20 с.
133. Кушнір В.А. Теоретико-методологічні основи системного аналізу педагогічного процесу вищої школи: Автореф. дис.... д-ра пед. наук: 13.00.04. - К.: 2003. – 40 с.
134. Лещук Г.В. Система професійної підготовки фахівців соціальної сфери у Франції : Дис... канд. наук: 13.00.04 - 2009.
135. Ліщина В.О. Проблеми формування етичного кодексу інженерів програмного забезпечення / В.О. Ліщина / Вісник НТУ «ХПІ». 2013. – С. 90-95.
136. Лоренц У. Социальная работа в изменяющейся Европе. – Амстердам – Киев, 1997. – 199 с.
137. Лузік Е.В., Ладогубець Н.В. Інтегровані навчальні курси як необхідна передумова неперервної освіти в Україні на сучасному етапі // Вища освіта України, 2005. – С. 52 –56.
138. Лукашевич М.П., Мигович І.І. Теорія і методи соціальної роботи: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2002. – 136 с.
139. Лукьянчикова М.С. О месте когнитивного компонента в структуре межкультурной компетенции // Россия и Запад: диалог культур. – Вып. 8. – Т. 1. – М., 2000. – С. 281-293.
140. Люленко С.О. Модель підготовки майбутнього вчителя природничих дисциплін до природоохоронної роботи в загальноосвітній школі / С.О.Люленко// Вісник Глухівського національного педагогічного університету ім. Олександра Довженка. Сер. : Педагогічні науки.Вип. 30. - 2016. – С. 122-130.
141. Маврина И.А, Мотышева А.А. Проектирование системы критериальных оценок эффективности деятельности профессиональных

- об'єдинений педагогов как субъектов развития образовательного учреждения // Прикладная психология и психоанализ. – 2006. – С. 30–31.
142. Макарова О.Ю. Критерии и показатели оценки эффективности функционирования воспитательной системы вуза // Фундаментальные исследования. – 2013. – С. 348-35.
143. Маккарлі С., Лінч Р. Управління діяльністю волонтерів: Як залучити громадськість до вирішення проблем суспільства: Пер. з англ. – К.: Гурт, 1998. – 160 с.
144. Маригодов В.К. Педагогика и психология: аспекты активизации творчества и готовности к профессиональной деятельности / В.К. Маригодов, С.Е. Моторная. – Севастополь: Изд-во СевНТУ, 2004. – 170 с.
145. Мацумото Д. Психология и культура Спб.: Питер – 12е издание. 2003 – 720 с.
146. Мельничук І. М. Теорія і практика професійної підготовки майбутніх соціальних працівників засобами інтерактивних технологій : монографія / І. М. Мельничук. – Тернопіль : Економічна думка, 2010. – 326 с.
147. Мигович І.І. Соціальна робота (вступ до спеціальності). – Ужгород: Ужгород. держ. ун-т., 1997. – 190 с.
148. Микитенко Н. О. Професійна підготовка соціальних працівників в університетах Канади : автореф. дис. На здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 “Теорія та методика професійної освіти” / Н. О. Микитенко. – Тернопіль, 2006. – 20 с.
149. Михайлик, А. Іноетнічні групи населення Півдня України та проблеми розвитку їх духовної культури / А.Михайлик // Матеріали II-ї Миколаївської обласної краєзнавчої конференції «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». Том I. Археологія і етнографія. – Миколаїв, 1997. – С. 53 – 56.
150. Міхненко Л.В. Сутність, принципи та завдання соціальної роботи з етнічними групами в Україні / Л.В. Міхненко [Електронний ресурс]. –

Режим

доступу:

http://www.rusnauka.com/2_KAND_2011/Psihologia/78565.doc.htm.

151. Міщик Л.І. Соціальна педагогіка. Досвід та перспективи. – Запоріжжя: ЗДУ, 1999. – 248с.
152. Множина і рангові кореляції [Електроний ресурс] / О.Б.Назаревич. – Режим доступу: <http://wiki.tntu.edu.ua>
153. Мудрик А.В. Социальная педагогика. – Учебное пособие. – М.: Академия, 2000. – 193 с.
154. Нагач М. В. Підготовка майбутніх учителів у школах професійного розвитку в США [текст]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.04 [спец. «Теорія і методика професійної освіти»] / М. В. Нагач. – К., 2008. – 21 с.
155. Нагорна Г.О. Формування у студентів педагогічних вузів професійного мислення: Автореферат дис. ...д-ра пед.наук: 13.00.01.-К.: Ін-т педагогіки і психології професійної освіти АПН України, 1995. – 41 с.
156. Нагорна Н.В. Формування у студентів понять компетентності й компетенції [текст] / Н. В. Нагорна // Виховання і культура. – 2007. – № 1-2 (11-12). – С. 266–268.
157. Науково-освітній потенціал нації: Погляд у ХХІ століття / В.М.Литвин (кер.), В.Андрущенко, С.Довгий, В.Зайчук, В.Кремень.- К.: Навчальна книга, 2003. – 640 с.
158. Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті // К.: «Освіта України» №347 (17 квітня 2002 р.) Режим доступу: <http://oipopp.ed-sp.net/node/32>
159. Немов, Р.С. Психология : словарь-справочник : в 2 ч. - М.: Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. – 352 с.
160. Нечаева Е. А. Подготовка педагога к профессиональной деятельности в мультикультурном коллективе учащихся : автореф. дис. канд. пед. н. :

- специал. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / Е. А. Нечаева. – Калининград, 2008. – 30 с.
161. Никитин В.А. Социальная работа: проблемы теории и подготовки специалистов. Учебное пособие. - М.: Московский психолого-социальный институт, 2002. – 236 с.
162. Новак Е.С. Лозовская Е.Г. Кузнецова М.А. Социальная работа за рубежом Учебное пособие. - Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2001. – 172 с.
163. Новикова О.С. Межкультурная компетентность в глобализирующемся мире// Образование и межнациональные отношения. – Ставрополь, 2009. – С. 205-214. [Электронный ресурс] / О.С. Новикова. – Режим доступа : <http://www.bazaluk.com/conference/193/comments.html>.
164. Новикова Л.А. Развитие межкультурной компетентности студентов педагогического университета на основе использования телекоммуникационных технологий : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08/ Людмила Анатольевна Новикова. – Омск, 2007. – 226 с.
165. Новий тлумачний словник української мови [укл. В.В. Яременко, О.М. Сліпущко]. – К. : Аконт, 2001. – Т. 2. Ж–О. – 911 с.
166. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам)/Э. Г. Азимов, А. Н.Щукин//.М.: Издательство ИКАР. 2009. – 448с.
167. Обучение практике социальной работы: Международный взгляд и перспективы /Под ред. Д.Доэла и С.Шардлоу. Пер. с англ. Под ред. Ю.Б.Шапиро.- М.: Аспект Пресс, 1997. – 223с.
168. Обучение социальной работе: состояние и перспективы. Материалы Международных Конгрессов Школ социальной работы /Под ред. В.Г.Бочаровой. - М., 1997. – 283 с.
169. Овсянникова Т.В. Педагогические условия формирования межкультурной компетентности студентов /Т.В.Овсянникова/. Вектор науки ТГУ. 2(5). 2011. – С. 152-156.

170. Ожегов, С.И. Словарь русского языка: ок. 53000 слов / С.И. Ожегов; под общ. ред проф. Л.И. Скворцова. – 24-е изд., испр. – М.: ООО «Издательство Оникс»: ООО «Издательство Мир и образование», 2007. – 640 с.
171. Ольхович О.В. Підготовка соціальних працівників до роботи з біженцями у вищих навчальних закладах США і Канади : автореф. дис. На здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 “Теорія та методика професійної освіти” / О. В. Ольхович. – Тернопіль, 2008. – 20 с.
172. Оніщук М.В. Багатоманітність України як потенціал подальшого розвитку національної державності/ М. В. Оніщук // Бюлетень Міністерства юстиції України. - 2008. - N 11/12. – С. 7-19.
173. Основы межкультурной коммуникации: Учебник для вузов // Под ред. А.П.Садохина. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 352 с.
174. Основні засади розвитку вищої освіти України. - Частина 3. / За ред. С.М.Ніколаєнка. Упорядники: Степко М.Ф., Болюбаш Я.Я., Шинкарук В.Д., Грубінко В.В., Бабин І.І.- Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім.В.Гнатюка, 2006. – 181 с.
175. Палій А.А. Диференціальна психологія. : навч. посіб. / А.А.Палій . – К.: Академвидав, 2010. – 432 с.
176. Палько І.М. Основні положення професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів у контексті формування міжкультурної толерантності. / І.М. Палько // Педагогіка - Вісник Запорізького національного університету. 2011. – С. 60-65.
177. Парслоу Ф. Ценности социальной работы // Что такое социальная работа? – К. – Амстердам, 1996. – С. 11-12.
178. Педагогічні технології у неперевній професійній освіті: Монографія / С.О.Сисоєва, А.М.Алексюк, П.В.Воловик, О.Г. Кульчицька, Л.Є. Сігаєва, Я.Д. Цехмістер та ін.; За ред. С.О. Сисоєвої. – К.: ВІПОЛ, 2001.– 502 с.

179. Педагогічні технології у неперервній професійній освіті.
Неперервна професійна освіта: філософія, педагогічні парадигми, прогноз: Монографія / В.П.Андрущенко, І.А.Зязюн, В.Г.Кремень, С.Д.Максименко, Н.Г.Ничкало, С.О.Сисоєва, Я.В.Цехмістер, О.В.Чалий. За ред.В.Г.Кременя.- К: Наукова думка, 2003. – 853 с.
180. Педагогіка професійного образования / под ред. В. А. Сластенина. - М. : Издательский центр "Академия", 2004. – 368 с.
181. Педагогічний словник / Редкол.: М.Д. Ярмаченко, І.А. Зязюн, В.М. Мадзігон, Н.Г. Ничкало, О.Я. Савченко, О.В.Сухомлинська та ін.: За ред. М.Д. Ярмаченка.- К.: Педагогічна думка, 2000. – 516 с.
182. Педагогічний експеримент : навч.-метод. посіб. / [укладач О. Е. Жосан]. – Кіровоград : Видавництво КОІППО імені Василя Сухомлинського, 2008. – 72 с.
183. Пейн М. Сучасна теорія соціальної роботи / Петро Майнзюк (пер. з англ.). – К., 2000. – 456 с.
184. Петков С.В. Україна багатонаціональна: історико-правові основи формування багатонаціонального складу населення на теренах Східної Європи з найдавніших часів до XIX ст.: - Монографія – К.: КНТ, 2008, - 156 с.
185. Підласий І. П. Діагностика та експертиза педагогічних проєктів [Текст] : навчальний посібник / І.П. Підласий; Міжнародний фонд "Відродження".Мін.освіти України. - Київ : Україна, 1998. – 343 с.
186. Пільова С. Г. Формування організаційної компетентності майбутніх учителів у процесі професійної підготовки : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Пільова С. Г. ; Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. – Одеса, 2011. – 20 с.
187. Пічкарь О.П. Система підготовки фахівців соціальної роботи у Великій Британії : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Олена Павлівна Пічкарь ; Тернопільський держ. пед. ун-т В. Гнатюка. – Тернопіль, 2002. – 213 с.

188. Пічкарь О. Деякі особливості підготовки фахівців соціальної роботи у США / О. Пічкарь // Науковий вісник Ужгородського нац. ун-ту : Серія «Педагогіка. Соціальна робота». – 2004. – № 7. – С. 322–327.
189. Повідайчик О.С. Формування інформаційної культури майбутнього соціального працівника в процесі професійної підготовки : автореф. дис. На здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 “Теорія та методика професійної освіти” / О. С. Повідайчик. – Тернопіль, 2007. – 20 с.
190. Позняк О.В. Міграційні процеси в контексті демографічного розвитку України: сучасний стан і перспективні тенденції // Економічний часопис - XXI. – 2002. – С. 34-43.
191. Поликультурное образование: теоретико-методические аспекты: коллективная монография / науч. ред. М. В. Филатова. - Тула : Изд-во ТГПУ им. Л.Н. Толстого, 2011. – 109 с.
192. Поліщук В.А. Історія соціальної педагогіки та соціальної роботи Курс лекцій / В.А. Поліщук, О.І. Янкович. – Тернопіль: ТДПУ, 2009. – 256 с.
193. Политова Н., Стрехова Н. Анализ понятия «педагогические условия»: сущность , классификация. [Електронний ресурс] // General and Professional Education – 2012. – 1, с. 8-14 – Режим доступу: http://genproedu.com/paper/2012-01/full_008-014.pdf
194. Полтавець В. Соціальна робота в Україні: перші кроки К. : КМ Academia, 2000. – 233 с.
195. Попович Г.М. Соціальна робота в Україні і за рубежом: Навч. –метод, посіб. / Г.М. Попович Ужгород, держ. ун-т. – Ужгород: МПП «Гражда», 2000. – 134 с.
196. Попова Н.О. Культурологические аспекты профессионально-практической деятельности. Автореф. дис.... канд. пед. наук.-СПб., 1995. – 16 с.

197. Популярна юридична енциклопедія / [В.К. Гіжевський, В.В. Головченко, В.С. Ковальський та ін.]. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 528 с.
198. Практикум по общей психологии для студентов педагогических вузов. Учеб. пособие. Сост.: Т.И. Пашукова, А.И. Допира, Г.В. Дьяконов. – М.: Издательство «Институт практической психологии», Воронеж, НПО «МОДЭК», 1996. [Электронный ресурс] / Т.И. Пашукова, А.И. Допира, Г.В. Дьяконов // Режим доступа: <http://www.psylib.org.ua/books/pasht01/index.htm>
199. Пришляк, О.Ю. Змістовий компонент професійної підготовки соціальних педагогів у Німеччині / О. Пришляк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія: Педагогіка. – 2007. – С. 39–44.
200. Пришляк, О. Ю. Соціальна політика і соціальна педагогіка у Німеччині / О. Ю. Пришляк // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки. Вип. 47. – 2007.– С. 177–181.
201. Пришляк О.Ю. Професійна підготовка соціальних педагогів у вищих навчальних закладах Німеччини : автореф. дис. На здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 “Теорія та методика професійної освіти” / О. Ю. Пришляк. – Тернопіль, 2008. – 20 с.
202. Приходько Ю.О., Юрченко В.І. Психологічний словник-довідник: Навч. Посіб. – К.: Каравела, 2012. – 328 с.
203. Пронь Т.М. Міграційний чинник у формуванні поліетнічного складу населення Миколаївської та Херсонської областей (60–80-ті роки ХХ ст.)// Наукові праці: Науковий журнал. Вип. 19. – 2004. – С. 118-123.
204. Професійна освіта: Словник / Уклад. С.У.Гончаренко та ін. / За ред. Н.Г. Ничкало.- К.: Вища школа, 2000. – 380 с.
205. Проблеми та пріоритети удосконалення добору, розстановки і підготовки кадрів державного управління в Україні / В.Луговий, В.Князєв, В.Куценко, Г.Литвинов // Вісник УАДУ.- 2001. – С. 5-19.

206. Профессиональная педагогика: Учебник для студентов, обучающихся по педагогическим специальностям и направлениям.- М.: Ассоциация “Профессиональное образование”, 1997. – 497 с.
207. Пуховська Л.П. Педагогічна освіта в контексті соціального розвитку західноєвропейського суспільства // Неперервна професійна освіта: теорія і практика: Науково-методичний журнал. Вип. 1 – 2001. – С. 173-182.
Режим
доступу:http://www.nbuiv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Npchdu/History/2004_19/19-22.pdf
208. Романовська Л.І. Підготовка майбутніх соціальних педагогів до професійної діяльності та позитивні тенденції такого процесу в Україні / Л. Романовська / Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна», №2(8)/2013. – С. 224-227.
209. Романовська Л.І. Система підготовки фахівців соціальної сфери за кордоном на прикладі розвинених країн /Л. Романовська/ Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України, 2013. – Вип.3. – Режим доступу до журн.: http://irbis-nbuiv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuiv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&121DBN=UJRN&P21DBN=U
210. Романовська Л. І. Зарубіжний досвід організації соціальної та соціально-педагогічної роботи / Л. І. Романовська // Науковий вісник Чернівецького університету : збірник наукових праць. – Чернівці : Чернівецький нац. у-т, Серія : “Педагогіка та психологія”. Вип. 654. - 2013. – С. 133–145.
211. Романовська Л.І. Професійна соціалізація майбутніх соціальних працівників у навчально-виховному процесі вищого навчального закладу/Л. І. Романовська // Науковий вісник Чернівецького університету : збірник наукових праць. – Чернівці : Чернівецький нац. у-т, Серія : “Педагогіка та психологія”. – Вип. 675. - 2013. – С. 145–157.
212. Ростовцев А.Н. Культурологический смысл содержания образования // Социально-политехнический журнал, 1995. – С.173-178.

213. Рябова Ю.М. Вплив культури спілкування на розвиток професійних якостей майбутніх соціальних працівників / Ю.М. Рябова // Наукові праці : науково-методичний журнал. Вип. 176. Т. 188. Педагогіка. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. – С. 81-85.
214. Рябова Ю.М. Функції ділового спілкування в професійній діяльності майбутніх соціальних працівників / Ю.М. Рябова // Наукові праці : науково-методичний журнал. Вип. 197. Т. 209. Педагогіка. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. – С. 65-69.
215. Рябова Ю.М. Підготовка майбутніх соціальних працівників до міжнародної професійної діяльності Наукові праці : науково-методичний журнал. Вип. 203. Т. 215. Педагогіка. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. – С. 114-117.
216. Рябова Ю.М. Формування морально-етичних якостей майбутніх соціальних працівників у процесі підготовки до професійної діяльності у багатонаціональному середовищі / Ю.М. Рябова // Гуманітарний вісник ДВНЗ “Переяслов-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди” - Додаток 1 до Вип. 31, Том V (47): Тематичний випуск “Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору”. – К.:Гнозис, 2013. – С. 413-420.
217. Рябова Ю.М. Теоретичні основи та принципи професійної підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи у багатонаціональному середовищі / Ю.М. Рябова // Гуманітарний вісник ДВНЗ “Переяслов-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди” - Додаток 1 до Вип. 5, Том 4(55): Тематичний випуск “Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору”. – К.:Гнозис, 2014. – С. 374-381.
218. Рябова Ю.М. Професійні якості майбутніх соціальних працівників у контексті культури спілкування / Ю.М. Рябова // «Ольвійський форум –

- 2012: стратегії України в геополітичному просторі» : тези. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. – С. 61-62.
219. Рябова Ю.М. Професійна підготовка соціальних працівників до міжкультурної взаємодії / Ю.М. Рябова // «Ольвійський форум – 2013: стратегії країни Причорноморського регіону в геополітичному просторі» : тези. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. – С. 74-75.
220. Рябова Ю.М. Особливості соціальної роботи з національними меншинами в Україні / Ю.М. Рябова // Ольвійській форум – 2014: стратегії країн Причорноморського регіону в геополітичному просторі : тези. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. – С. 123-124.
221. Рябова Ю.М. Структура професійної діяльності соціальних працівників / Ю.М. Рябова // «МОГИЛЯНСЬКІ ЧИТАННЯ – 2014». Всеукраїнська науково-практична конференція. «Досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспекти» : тези. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2014. – С. 16-17.
222. Рябова Ю.М. Структура професійної діяльності соціальних працівників у багатонаціональному середовищі / Ю.М. Рябова // «Ольвійський форум – 2013: стратегії країни Причорноморського регіону в геополітичному просторі» : тези. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2015. – С. 39-40.
223. Рябова Ю.М. Характеристика педагогічних умов підготовки майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі / Ю. М.Рябова // Гуманітарний вісник ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди” – Дод. 1 до Вип. 36, Том V(65): “Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору”. – К.: Гнозис, 2015. – С. 408-416.

224. Рябова Ю.М. Іншомовна підготовка майбутніх соціальних працівників до роботи в багатонаціональному середовищі : методичні рекомендації / Рябова Юлія Миколаївна. – Миколаїв, 2016. – 56 с.
225. Рябошапко Л. Українська держава та національні меншини: поступ до взаємної толерантності / Л. Рябошапко // Віче. - 2008. – С. 24-26.
226. Савченко О.П. Компетентісний підхід у сучасній вищій школі / О. П. Савченко/ Педагогічні видання / Е-журнал «Педагогіка і наука: історія, теорія, практика, тенденції розвитку». – 2010. – С. 16-23.
227. Садохин А.П. Межкультурная компетентность: понятие, структура, пути формирования / А. П. Садохин // Журнал социологии и социальной антропологии. Том X. - №1. – 2007. – С. 125–139.
228. Садохин А.П. Компетентностный подход в диалоге культур: сущность и базовые показатели // Межкультурный и межрелигиозный диалог в целях устойчивого развития. Материалы международной конференции. – М: Издво РАГС, 2008. – С. 251-255.
229. Семигіна Т.В., Грига І.М. та ін. Введення у соціальну роботу Навчальний посібник. – К.: Фенікс, 2001. – 288 с.
230. Семигіна Т.В. Робота в громаді: практика й політика. – К.Видавничий дім “КМ Академія”, 2004. – 180с.
231. Сисоєва С.О. Розвиток особистоті в умовах постіндустріального суспільства // Професійна освіта: педагогіка і психологія: Українсько-польський журнал / За ред. І.Зязюна, Н.Ничкало, Т.Лєвовицького, І.Вільш.-Т.ІІІ .- Київ, Ченстохова, 2001. – С.395-404.
232. Социальная педагогика: Курс лекций / Под общей ред. М.А. Галагузовой. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – 416 с.
233. Соціальна робота в Україні: Навч. посібник / І.Д.Зверєва, О.В.Безпалько, С.Я.Харченко та ін.; За заг. ред. І.Д.Зверєвої, Г.М.Лактіонової. – К.: Науковий світ, 2003. – 233 с.

234. Соціальні технології: світовий досвід та тенденції розвитку в Україні : монографія / [за ред. В. В. Барабаша]. – Херсон : Вид-во ПП Вишемирський В. С., 2008. – 340 с.
235. Социальная работа: теория и практика: Учеб. пособие /Отв. ред. Д. и. н., проф. Е. И. Холостова, д.и.н., проф. А. С. Сорвина. – М.: ИНФРА-М. 2001. – С. 362-363.
236. Социальная работа накануне 2000 года: пути и цели профессионального становления.- М.: Берлин: Институт соц. Работы. – 1998. – 77 с.
237. Соціальна робота: технологічний аспект: Навчальний посібник/За ред. проф А Й Капської - К Центр навчальної літератури, 2004. – 352 с.
238. Социологический энциклопедический словарь / под ред. Г.В. Осипова. – М.. 2000. – С. 150.
239. Словник української мови : в. 11 т. / [за ред.: А. А. Бурячка, Г. М. Гнатюка]. – Київ : Наук. думка, 1979. – 699 с.
240. Советский энциклопедический словарь.- М.: Советская энциклопедия, 1982. – 1271 с.
241. Словник іншомовних слів / М.: Просвещение, 1987. – С.241.
242. Словарь по профориентации и психологической поддержке. Кемеровск ий областной центр профессиональной ориентации молодежи и психологи ческой поддержки населения, Томский центр профессиональной ориентац ии. Н.Е. Дружинин. 2003. [Электронный ресурс] / Н.Е. Дружинин// Режим доступа: <http://esta2011.h16.ru/spravinfo/slovar/Ditionair.html>
243. Степанов Є.П. Формування культури міжетнічних відносин у студентів вищих навчальних закладів: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / Є. П. Степанов; Східноукр. нац. ун-т ім. В.Даля. - Луганськ, 2004. – 20 с.
244. Тализина Н.Ф. Педагогическая психология. Тализина Н.Ф. М.: Академия, 1998. – 288 с.

245. Тарасова Н.В. Волонтерская деятельность как историко-педагогический феномен Педагогическое образование России 2012. – С. 46-52.
246. Тернер М. Кураторство // Практична соціальна робота / За ред. П. Картер, Т. Джеффса, М. Сміта; Асоціація психіатрів України. – Амстердам – К., 1996. – 135 с.
247. Тименко В.М. Педагогічні засади соціальної роботи зі студентською молоддю у вищих навчальних закладах США: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.05 / Інститут проблем виховання АПН України. - К., 2005. – 19 с.
248. Тихонова Т.В. Особистісно-діяльнісний підхід у професійній підготовці майбутнього вчителя інформатики / Т. В. Тихонова/ наукові праці том VII. 2000. – С. 113-116.
249. Тищенко О.В. Сутність соціальної роботи як складової соціального забезпечення / О.В. Тищенко // Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. - 2013. – С. 97-101.
250. Топчий, Л.В. Проблемы качества подготовки профессиональных социальных работников / Вестник УМО вузов России по образованию в области социальной работы. - 2006. – С.107-114.
251. Файчук О.Л. Історія підготовки майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в Україні / О. Л. Файчук // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія"]. Сер. : Педагогіка. Т. 144, Вип. 1 - 2010. – С. 55-59.
252. Файчук О.Л. До питання професійної підготовки майбутніх соціальних працівників / О. Файчук // Витоки педагогічної майстерності. Серія : Педагогічні науки. - 2012. - Вип. 10. - С. 299-302. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vpm_2012_10_65.

253. Фалинська З.З. Практична підготовка майбутніх соціальних педагогів у вищих навчальних закладах : Автореф. дис... канд. пед. наук / З. З. Фалинська; Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М.Коцюбинського. - Вінниця, 2006. – 21 с.
254. Федорова О. Ф. Некоторые вопросы активизации учащихся в процессе теоретического и производственного обучения / О. Ф. Федорова. – М. : Высшая школа, 1970. – 301 с.
255. Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – 742 с.
256. Философский энциклопедический словарь / под ред. А.А. Ивина. – М.. 2006. – С. 584.
257. Хайруддинов М.А. Поликультурное образование: состояние и перспективы / М. А. Хайруддинов // Педагогическая жизнь Крыма. – 2006. – № 1–2. – С. 31–35.
258. Хараджян Н.А. Педагогічні умови підготовки фахівців з економічної кібернетики засобами комп'ютерного моделювання: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Хараджян Наталя Анатоліївна ; Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2010. – 287 с.
259. Химинець В. Компетентнісний підхід до професійного розвитку вчителя / В. Химинець // Закарпатський інститут післядипломної педагогічної освіти. – [Електронний ресурс] . – Режим доступу: <http://zakinppo.org.ua/2010-01-18-13-44-15/233-2010-08-25-07-10-49>.
260. Холостова Е.И. Профессионализм в социальной работе: Учебное пособие / Е. И. Холостова. - 3-е изд. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°», 2009. – 236 с.
261. Хухлаев О.Е. Теоретические и практические вопросы межкультурной коммуникации : современные тенденции / О. Е. Хухлаев, М. Ю. Чибисова // Психологическая наука и образование. – 2010. – С. 172.

262. Цимбрило С.М. Полікультурне виховання студентів в умовах освітньо-виховного середовища вищого технічного навчального закладу: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07/ Світлана Михайлівна Цимбрило – Ужгород, 2011. – 306 с.
263. Чернов А.Ю. Профессиональная подготовка социальных работников к консультированию: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08/ Александр Юрьевич Чернов – Волгоград, 1997. – 179 с.
264. Чернявська О.В. Технології соціальної роботи: Навчально-методичні матеріали для студентів соціологічного факультету. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. – 72 с.
265. Чубук Р.В. Професійна підготовка соціальних працівників з використанням методу проектів / Р. В. Чубук // Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології. Вип. 1. - 2014. – С. 181-185. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdyptp_2014_1_66.
266. Шароватова О.П. Підготовка соціальних педагогів до гувернерської діяльності: дис. ... канд. пед. наук 13.00.05/ Олена Павлівна Шароватова – Луганськ, 2010. – 329 с.
267. Шевель Б.О. Формування фахових компетенцій майбутніх інженерів-педагогів засобами інформаційно-комунікаційних технологій : дис. ... канд. педагог. наук: 13.00.04 - теорія і методика професійної освіти / Б.О. Шевель ; Національний університет біоресурсів і природокористування України. – Київ, 2011. – 255 с.
268. Шевченко Ю.А. Використання методів арт-терапії в соціальній та виховній роботі молоді / Ю.А. Шевченко // *Pedagogika Wspolczesna nauka. Nowy wyglad.* – Wroclaw, 2015. – Vol.1. - P. 30-33.
269. Шерман М.І. Дослідження впливу особливостей морської праці на толерантність моряків міжнародних екіпажів. / М.І. Шерман // «Молодий вчений» Вип. №3. Херсон, - 2016. – С. 450-454.
270. Щеколдина С.Д. Тренинг толерантности. - М.: Ось-89, 2004. – 80 с.

271. Шкала социальной дистанции (шкала Богардуса, вариант Л.Г.Почебут)/ Сонин В.А. Психодиагностическое познание профессиональной деятельности. – СПб., 2004. – С.216-218.
272. Энциклопедический словарь по психологии и педагогике. 2013.
[Электронный ресурс] // Сайт «Академик» / Режим доступа: http://psychology_pedagogy/academic.ru/19183/
273. Этнические группы живущие в Украине/Кореспондент - 2004. -№ 25. – С. 47-56.
274. Янкина Н.В. Межкультурная компетентность студента университета : [моногр.] / Н.В. Янкина. – М. : Дом Педагогика, 2005. – 267 с.
275. Яркина-Смирнова Е. Профессиональная этика социальной работы: Учебник. – М., Ключ-с, 1998. – С. 96.
276. Abreu José M. Multicultural Counseling Training : Past, Present, and Future Directions / José M. Abreu, Ruth H. Gim Chung, Donald R. Atkinson // The Counseling Psychologist. – 2000. – P. 641–656.
277. Babbie. R.E. The Practice of Social Research. 10th edition, Belmont. – 2003.
278. Barth F. Ethnic groups and boundaries: the social organization of culture difference Waveland Press, 1998 – 153 p.
279. Byram M. Teaching and assessing intercultural communicative competence. Clevedon: Multilingual Matters, 1997.
280. Byram M. Assessing Intercultural Competence in Language Teaching // Sprogforum, № 18, Vol. 6, Retrieved March 4, 2004. – P. 8-13.
281. Bhawuk D.P.S., Brislin R. The measurement of intercultural sensitivity using the concepts of individualism and collectivism. // International Journal of Intercultural Relations, 1992. – №16. – P. 413-436.
282. Bennett M.J. Toward Ethnorelativism: A developmental model for intercultural sensitivity // Education for intercultural experience, edited by R. Michael Paige. Yarmouth ME: Intercultural press, 1993. – P. 25-35.

283. Bennett M.J. A developmental approach to training intercultural sensitivity. In J. Martin (Guest Ed.), Special Issue on Intercultural Training / M. J. Bennett // *International J. of Intercultural Relations*. – 1986. – Vol. 10, N 2. – P. 179-186.
284. Bredella L. Towards a Pedagogy of Intercultural Understanding. In: HORNUNG, A.et.al.(Hrsg): *American Studies № 37*, 1992.- P.559-594.
285. Brinton D.M., Snow M.A., Wesche M.B. Content-based second language instruction.- New York: Newbury House Publishers, 1989.- 241 p.
286. Brown G. Principles of Language Learning and Teaching. – San Francisco: S.Fr. State University: 1987. - 277 p.
287. Deinet U. Sozialräumliche Konzeptentwicklung und Kooperation im Stadtteil. In: Sturzenhecker/Deinet 2007. 111-137 p.
288. Rosenberg G., Sylvia S. Clarke Social workers in health care management: the move to leadership Routledge, 1987 – 159 p.
289. Gryshkova R.O. Quality of Higher Education and State Educational Standards in Ukraine // *Science and Education a New Dimension*. – Budapest: Society for cultural and scientific progress in Central and Eastern Europe, 2014. – P. 43-49.
290. Gryshkova R.O. Specifics of teaching professional English to non-philological students at high school. - Modern tendencies in pedagogical education and science of Ukraine and Israel: the way to integration. – Ariel University, Israel. - № 6 – 2015. – P. 107-112.
291. Gudykunst W.B. Bridging Differences: Effective Intergroup Communication, 4th edn. London: Sage, 2004.
292. Hagerty E. The Training of Social Workers James READ BOOKS, 2007. – 212 p.
293. Hirsh E.D. Cultural Literacy (What Every American needs to Know) / E. D. Hirsh. – Boston, 1978.

294. Hirsh A.D. The Dictionary of Cultural Literacy: What Every American Needs to Know. - Boston, 1988.
295. Hofstede G. Culture's consequences: international differences in work-related values.- London: Sage Publications, 1980. - 475 p.
296. Knapp K., Knapp-Potthoff A. Interkulturelle Kommunikation // Zeitschrift für Fremdsprachenforschung. 1990. - 83 p.
297. Lehtonen Jaakko. Globalization, National Cultures, and the Paradox of Intercultural Competence // viesti.jyu.fi/laitos/lehtonen/globalization.html Retrieved. 2003.
298. Newendorp N. Uneasy reunions: immigration, citizenship, and family life in post-1997 Hong Kong / N. Newendorp. – Stanford University Press, 2008. – 299 p.
299. Riabova Yu. The role of intercultural competence in professional development of future social workers / Yulia Riabova // Global English – Global Decisions. XVIII TESOL – Ukraine National Conference. April 12-13, 2013. Book of papers – Севастополь : Рибест, 2013. – P. 264-266.
300. Riabova Yu. Forming of future social workers professional culture in the university academic process / Yu. Riabova // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology. II(9), Issue 19, Budapest, 2014. – P. 10-13.
301. Riabova Yu. Principles of social workers' professional activity in the modern multicultural society / Yuliya Riabova // Modern Tendencies in Pedagogical Education and Science of Ukraine and Israel: the Way to Integration, Issue № 5, 2014. – P. 366-371.
302. Riche P. Observation and its application to social work: rather like breathing / P. Riche, K. Tanner. – Jessica Kingsley Publishers, 1998. – 224 p.
303. Rosenberg G. Social workers in health care management: the move to leadership / G. Rosenberg, S. S. Clarke. – Routledge, 1987. – 159 p.

304. Shils E. The virtue of civility: selected essays on liberalism, tradition and civil society.– Indianapolis, 1997.– P. 188-224.
305. Thomas A. Psychologie interkulturellen Lernens und Handelns. In ders. (Ed.): Kulturvergleichende Psychologie. Eine Einführung. Gottingen: Hogrefe. 1993. P. 337-424.

ДОДАТОК А

Анкета №1

1. Чи вважаєте Ви доцільним здійснення підготовки соціальних працівників до роботи в багатонаціональному середовищі? (так, ні, не знаю – необхідне підкреслити)
2. Чи розумієте ви сутність поняття «багатонаціональне середовище»? (так, ні, не знаю – необхідне підкреслити)
3. Чи є для Вас актуальним питання підготовки до професійної діяльності в багатонаціональному середовищі? (так, ні, не знаю – необхідне підкреслити)
4. На Вашу думку, чи багато представників різних національностей серед клієнтів соціальних працівників? (так, ні, не знаю – необхідне підкреслити)
5. Чи готові Ви співпрацювати з представниками інших національностей? (так, ні, не знаю – необхідне підкреслити)
6. Чи готові Ви допомагати представникам інших національностей? (так, ні, не знаю – необхідне підкреслити)
7. Чи вважаєте Ви регіон де ви проживаєте багатонаціональним? (так, ні, не знаю – необхідне підкреслити)
8. На Вашу думку надання допомоги представнику іншої національності відрізняється від надання цієї допомоги представнику національності до якої ви належите? (так, ні, не знаю – необхідне підкреслити)
9. Чи важливо для соціального працівника бути підготовленим до роботи з представниками різних національностей? (так, ні, не знаю – необхідне підкреслити)
10. Чи є достатніми ваші знання про культурні особливості представників інших національностей, що проживають у Вашому регіоні? (так, ні, не знаю – необхідне підкреслити)

Дякуємо за відповіді!

ДОДАТОК Б

**Тест на етнічну толерантність
(модифікація шкали Богардуса, розроблена Ф.Н. Ільєсовим)**

1. Хотіли б ви, щоб люди не близької вам національності, не жили і ніколи не приїжджали до вашої країни
Так
Ні
2. Чи згодні ви, щоб люди не близької вам національності приїжджали до вашої країни, як туристи-іноземці
Так
Ні
3. Чи згодні ви, щоб люди не близької вам національності приїжджали до вашої країни у відрядження, у справах в якості іноземця-бізнесмена, політика
Так
Ні
4. Чи згодні ви, щоб люди не близької вам національності приїжджали до вашої країни в якості іноземного робітника-висококваліфікованого спеціаліста, консультанта
Так
Ні
5. Чи згодні ви, щоб люди не близької вам національності приїжджали до вашої країни в якості іноземного робітника-робочого, «гастарбайтера»
Так
Ні
6. Чи згодні ви, щоб люди не близької вам національності проводили в вашій країні ритуали, чужого вам релігійного культу
Так
Ні
7. Чи згодні ви, щоб люди не близької вам національності приїжджали до вашої країни в якості іноземного робітника сповідували ту саму релігію, що й ви
Так
Ні

8. Чи згодні ви, щоб люди не близької вам національності були громадянами країни в якій ви живете
- Так
Ні
9. Чи згодні ви, щоб люди не близької вам національності проживали у вашому місті
- Так
Ні
10. Чи згодні ви, щоб люди не близької вам національності ходили до тих самих крамниць, що й ви
- Так
Ні
11. Чи згодні ви, щоб люди не близької вам національності ходили до тих самих ресторанів, клубів, що і ви
- Так
Ні
12. Чи згодні ви, щоб люди не близької вам національності були вашим начальником на роботі
- Так
Ні
13. Чи згодні ви, щоб люди не близької вам національності жили на одній вулиці чи кварталі з вами
- Так
Ні
14. Чи згодні ви, щоб люди не близької вам національності були вашими співробітниками
- Так
Ні
15. Чи згодні ви, щоб люди не близької вам національності були вашими підлеглими на роботі
- Так
Ні
16. Чи згодні ви, щоб люди не близької вам національності були вашим лікарем
- Так
Ні
17. Чи згодні ви, щоб люди не близької вам національності були вашим адвокатом, юристом

- Так
Ні
18. Чи згодні ви, щоб люди не близької вам національності були вашим діловим партнером
- Так
Ні
19. Чи згодні ви, щоб люди не близької вам національності були вашими сусідами
- Так
Ні
20. Чи згодні ви, щоб люди не близької вам національності водили своїх дітей до школи де вчаться ваші діти
- Так
Ні
21. Чи згодні ви, щоб люди не близької вам національності відпочивали разом з вами
- Так
Ні
22. Чи згодні ви, щоб люди не близької вам національності були друзями ваших братів, сестер, племінників, племінниць
- Так
Ні
23. Чи згодні ви, щоб люди не близької вам національності були друзями ваших дітей
- Так
Ні
24. Чи згодні ви, щоб люди не близької вам національності були вашими особистими друзями
- Так
Ні
25. Чи згодні ви, щоб люди не близької вам національності були коханими вашого сина, коханим вашої доньки
- Так
Ні
26. Чи згодні ви, щоб люди не близької вам національності стали чоловіком вашої доньки, чи дружиною вашого сина
- Так
Ні

27. Чи згодні ви, щоб люди не близької вам національності були вашим коханим чи коханою

Так

Ні

28. Чи згодні ви, щоб люди не близької вам національності стали вашим чоловіком чи дружиною

Так

Ні

Інтерпретація результатів тесту:

0-45% - низький рівень толерантності – близький до етнічної ксенофобії,

46-85% - середній рівень толерантності,

85-100% - високий рівень толерантності.

ДОДАТОК В

Діагностика комунікативної толерантності (В. В. Бойко)

Інструкція до тесту. Вам надається можливість зробити екскурс в різноманіття людських відносин. З цією метою вам пропонується оцінити себе в дев'яти запропонованих нескладних ситуаціях взаємодії з іншими людьми. При відповіді важлива перша реакція. Пам'ятайте, що немає поганих або хороших відповідей. Відповідати треба, довго не роздумуючи, не пропускаючи питання. Свої відповіді слід проставляти («+») в одній з чотирьох колонок.

Міру згоди з судження висловлюйте наступним чином:

- 1 - вірно в деякій мірі (несильно),
- 2 - вірно в значній мірі (значно),
- 3 - вірно надзвичайно (дуже сильно).

Перевірте себе: наскільки ви здатні приймати чи не приймати індивідуалі особливості людей які вам зустрічаються. Нижче наводяться судження; скористайтеся оцінками від 0 до 3 балів, щоб висловити, наскільки вірні вони по відношенню особисто до вас.

- Повільні люди зазвичай діють мені на нерви.
- Мене дратують метушливі, непосидючі люди.
- Галасливі дитячі ігри важко переносити.
- Бездоганна у всіх відношеннях людина насторожила б мене.

Перевірте себе: чи немає у вас тенденції оцінювати людей, виходячи з власного «Я». Міру згоди з судженнями, як і в попередньому випадку, висловлюйте в балах від 0 до 3.

- Мене зазвичай виводить з рівноваги некмітливий співрозмовник.
- Мене дратують любителі поговорити.
- Я обтяжувався б розмовою з байдужим для мене супутником в поїзді, літаку, якби він проявив ініціативу.

- Я обтяжувався б розмовами випадкового супутника, який поступається мені за рівнем знань і культури.

- Мені важко знайти спільну мову з партнерами іншого інтелектуального рівня, ніж у мене.

Перевірте себе: якою мірою категоричні або незмінні ваші оцінки на адресу оточуючих.

- Сучасна молодь викликає неприємні почуття своїм зовнішнім виглядом (зачіска, косметика, одяг).

- Так звані «нові росіяни» зазвичай виробляють неприємне враження або безкультур'ям, або рвацтвом.

- Представники деяких національностей в моєму оточенні відверто несимпатичні мені.

- Є тип чоловіків (жінок), який я не виношу.

- Терпіти не можу ділових партнерів з низьким професійним рівнем.

Перевірте себе: якою мірою ви вмієте приховувати або згладжувати неприємні враження при зіткненні з некомунікабельними якостями людей (ступінь згоди з судженнями оцінюйте від 0 до 3 балів).

- Вважаю, що на грубість треба відповідати тим же.

- Мені важко приховати, якщо людина чимось неприємна.

- Мене дратують люди, які прагнуть в суперечці настояти на своєму.

- Мені неприємні самовпевнені люди.

- Зазвичай мені важко втриматися від зауваження на адресу озлобленої або нервової людини, яка штовхається в транспорті.

Перевірте себе: чи є у вас схильність переробляти і перевиховувати партнера (оцінка суджень від 0 до 3 балів).

- Я маю звичку повчати оточуючих.

- Невиховані люди обурюють мене.

- Я часто ловлю себе на тому, що намагаюся виховувати кого-небудь.

- Я за звичкою постійно роблю кому-небудь зауваження.

- Я люблю командувати близькими.

Перевірте себе: якою мірою ви схильні підганяти партнерів під себе, робити їх зручними (оцінка суджень від 0 до 3 балів).

- Мене дратують люди похилого віку, коли вони в годину пік з'являються в міському транспорті або в магазинах.

- Жити в номері готелю зі сторонньою людиною для мене просто катування.

- Коли партнер не погоджується в чомусь з моєю правильною позицією, то зазвичай це дратує мене.

- Я проявляю нетерпіння, коли мені заперечують.

- Мене дратує, якщо партнер робить щось по своєму, не так, як мені того хочеться.

Перевірте себе: чи властива вам така тенденція поведінки (оцінка суджень від 0 до 3 балів).

- Зазвичай я сподіваюся, що моїм кривдникам дістанеться по заслугах.

- Мене часто дорікають в буркотливості.

- Я довго пам'ятаю образи, завдані мені тими, кого я ціную або поважаю.

- Не можна прощати товаришам по службі безтактні жарти.

- Якщо діловий партнер ненавмисно зачепить моє самолюбство, то я на нього ображуся.

Перевірте себе: якою мірою ви терпимі до дискомфортним станам оточуючих (оцінка суджень від 0 до 3 балів).

- Я засуджую людей, які плачуться чужим.

- Внутрішньо я не схвалюю колег (приятелів), які при нагоді розповідають про свої хвороби.

- Я намагаюся йти від розмови, коли хто-небудь починає скаржитися на своє сімейне життя.

- Зазвичай я без особливої уваги вислуховую сповіді друзів (подруг).

- Іноді мені подобається позлити кого-небудь з рідних і друзів.

Перевірте себе: які ваші адаптаційні можливості у взаємодії з людьми (оцінка суджень від 0 до 3 балів).

- Зазвичай мені важко йти на поступки партнерам.
- Мені важко ладнати з людьми, у яких поганий характер.
- Зазвичай я насилу пристосовуюся до нових партнерів по спільній роботі.
- Я уникаю підтримувати відносини з дещо дивними людьми.
- Зазвичай я з принципу наполягаю на своєму, навіть якщо розумію, що партнер прав.

Обробка і інтерпретація результатів тесту

Отже, ви ознайомилися з деякими поведінковими ознаками, що свідчать про низький рівень загальної комунікативної толерантності. Підрахуйте суму балів, отриманих вами за всіма ознаками, і зробіть висновок: чим більше балів, тим нижче рівень комунікативної толерантності. Максимальне число балів, які можна заробити - 135, свідчить про абсолютну нетерпимості до оточуючих, що навряд чи можливо для нормальної особистості. Точно так же неймовірно отримати нуль балів - свідчення терпимості до всіх типів партнерів у всіх ситуаціях.

95 і вище низький рівень комунікативної толерантності

55-95 – середній рівень комунікативної толерантності

0-55 – високий рівень комунікативної толерантності.

ДОДАТОК Г

Методика вивчення мотивів навчальної діяльності**(модифікація А.А.Реана, В.А.Якуніна)**

Інструкція. Прочитайте уважно наведені в списку мотиви навчальної діяльності. Виберіть з них п'ять, найбільш значущих для Вас. Відзначте значущі мотиви знаком «X» у відповідному рядку.

Список мотивів:

1. Стати висококваліфікованим фахівцем.
2. Отримати диплом.
3. Успішно продовжити навчання на подальших курсах.
4. Успішно вчитися, скласти іспити на добре і відмінно.
5. Постійно отримувати стипендію.
6. Придбати глибокі і міцні знання.
7. Бути постійно готовим до чергових занять.
8. Не запускати предмети навчального циклу.
9. Не відставати від однокурсників.
10. Забезпечити успішність майбутньої професійної діяльності.
11. Виконувати педагогічні вимоги.
12. Досягти поваги викладачів.
13. Бути прикладом однокурсникам.
14. Домогтися схвалення батьків і оточуючих.
15. Уникнути засудження і покарання за погане навчання.
16. Отримати інтелектуальне задоволення.

ДОДАТОК Д
Методика К.Замфір в модифікації А.Реана
«Мотивація професійної діяльності»

Мотиви професійної діяльності	В дуже незначній мірі	В достатньо незначній мірі	В невеликій але й не малій мірі	В достатньо великій мірі	В дуже великій мірі
Грошовий заробіток					
Прагнення до кар'єрного росту					
Прагнення допомагати іншим, здійснення волонтерської діяльності					
Прагнення перебувати у стабільному і безпечному стані.					
Прагнення уникнути можливих покарань або неприємностей					
Потреба в досягненні соціального престижу і поваги з боку інших					
Задоволення від безпосереднього процесу і результату роботи					
Можливість найбільш повної самореалізації саме у певній діяльності					

Обробка результатів:

Підраховуються показники внутрішньої мотивації (ВМ), зовнішньої позитивної (ЗПМ) і зовнішньої негативної (ЗНМ) у відповідності з наступними ключами:

$$ВМ = (\text{оцінка пункту 7} + \text{оцінка пункту 8}) / 2$$

$$ЗПМ = (\text{оцінка п.1} + \text{оцінка п.2} + \text{оцінка п.6}) / 3$$

$$ЗНМ = (\text{оцінка п. 3} + \text{оцінка п.4} + \text{п.5}) / 2$$

Показником вираженості кожного типу мотивації буде число, укладене в межах від 1 до 5.

Інтерпретація результатів:

На підставі отриманих результатів визначається мотиваційний комплекс особистості. Мотиваційний комплекс являє собою ти співвідношення між собою трьох видів мотивації: ВМ, ЗПМ і ЗНМ.

До найкращих мотиваційних комплексів слід відносити: ВМ>ЗПМ>ЗНМ і ВМ=ЗПМ>ЗНМ.

Найгіршим мотиваційним комплексом є ЗНМ>ЗПМ> ВМ.

Між цими комплексами є проміжні інші мотиваційні комплекси.

ДОДАТОК Е

**Адаптація особистості до нового соціокультурного середовища
(тест Л.В.Янковського) адаптований автором**

Перед Вами низка тверджень, які допоможуть визначити ступінь успішності Вашої адаптації до нового соціокультурного середовища. Якщо Ви погоджуєтесь із твердженням, поставте поряд із його номером знак “+”, якщо ні - знак “-”, якщо певне твердження до Вас не відноситься, поставте знак “0”. Відповідайте, будь ласка, щиро і чесно.

1. Мені подобається знайомитись із представниками різних національностей.
2. У мене є близькі люди серед представників інших національностей.
3. У представників всіх національностей завжди однакові проблеми.
4. Я сам винен у своїх проблемах.
5. Я із задоволенням вивчаю інші мови.
6. Якщо я потраплю в біду, то завжди можу розраховувати на допомогу.
7. На некваліфікованій роботі людина втрачає повагу знайомих.
8. Люди, які матеріально забезпечені, завжди добріші.
9. Я розраховую тільки на власні сили.
10. Я проводжу вільний час так, як мені хочеться.
11. Мені достатньо тієї уваги і тієї турботи, яку мені приділяють.
12. У мене є бажання переїхати в іншу країну.
13. Я вірю в майбутнє.
14. Я постійно стурбований своїм матеріальним становищем.
15. Я частіше буваю задоволеним, ніж навпаки.
16. Я вибитий із колії.
17. У нашій сім'ї багато проблем.
18. Мені подобається місцева природа.
19. Я уявляв собі життя таким, яким воно виявилось насправді.
20. Люди часто розчаровують мене.

21. Мені подобається бувати у місцях, де я ніколи не бував.
22. Я дотримуюсь релігійних свят.
23. Деколи я не поважаю себе.
24. Я із задоволенням буду працювати у будь-якому місці при умові високої заробітної плати.
25. Упродовж останнього часу я почуваю себе гірше.
26. Я думаю, що кожен повинен турбуватись про іншого.
27. Деколи ми із друзями проводимо вільний час разом.
28. Мені не хочеться, щоб про моє становище знали мої рідні.
29. Я добре почуваю себе серед людей іншої національності.
30. Я не відчуваю матеріальних труднощів.
31. Багато хто живе гірше, ніж міг би.
32. Найкраще нікому не довіряти.
33. У мене мало вільного часу.
34. У мене є відчуття внутрішньої скованості.
35. Я завжди керуюсь почуттям обов'язку, яке виховали у мене з дитинства.
36. Я більше люблю подорожувати з друзями, аніж із родичами.
37. Я працюватиму за спеціальністю, навіть коли мені для цього буде потрібно багато часу.
38. Я проти подачі милостині.
39. Матеріальні блага – найголовніше в житті.
40. Я цікавлюсь подіями, які відбуваються у світі.
41. Я рідко втомлююсь на роботі.
42. Я байдужий до релігії.
43. Я люблю згадувати про минуле.
44. Люди інших національностей переважно мені подобаються.
45. Релігійна людина більш моральна.
46. Майбутнє не залежить від мене.

47. Я залюбки знайомлюсь із людьми інших національностей.
48. Світом править справедливість.
49. Я люблю свята.
50. Якщо ти гарний спеціаліст, то роботу тобі знайти – немає проблем.
51. Я активний, енергійний, ініціативний.
52. Мені недостатньо знань, щоб працювати за бажаною спеціальністю.
53. Я відчуваю себе захищеним.
54. Я вважаю, що світ повинен бути без кордонів.
55. Час від часу я себе відчуваю нікому не потрібним.
56. Моє щоденне життя наповнене цікавими справами.
57. Мені допомагають мої близькі.
58. Наша сім'я завжди дотримувалась релігійних переконань.
59. При певних обставинах я готовий повернутись назад.
60. Я ніколи не розпочинаю розмову першим.
61. Інколи мене дратують представники іншої національності.
62. Я порекомендував би своїм близьким бути добрішими до оточуючих.
63. Я роблю те, що мені не подобається.
64. Мої почуття і ставлення до навколишніх стають більш зрілими.
65. Якщо я відчуваю певні труднощі, то з легкістю запитую поради.
66. Я контролюю свою поведінку у відповідності з нормами.
67. Я відчуваю неприязнь до того, що мене оточує.
68. Я цікавлюсь подіями, які відбуваються в інших країнах.
69. У мене немає близької людини.
70. Я хотів би змінити місце роботи.
71. Невдахи повинні у першу чергу звинувачувати себе.
72. Мене не хвилює, хто якої національності.
73. Рівень моїх знань і досвіду, вищий, ніж той, який мені необхідний.
74. Деколи мені недостатньо спілкування.
75. Інколи мені нічим зайнятись.

76. Усі мають однакові можливості досягти матеріального благополуччя.

Обробка

Обробка здійснюється відповідно до ключа.

Ключ

Шкала адаптивності

+ : 2, 6, 21, 29, 22, 44, 47, 52, 57, 59, 60, 76.

- : 9, 26, 28, 35, 36, 37, 40, 48, 50, 51, 54, 56, 64, 72.

Шкала конформності

+ : 1, 5, 8, 10, 13, 27, 38, 53, 55, 63, 65, 66, 75.

- : 3, 4, 12, 15, 18, 19, 30, 45, 46, 49, 54, 62, 67.

Шкала відчуженості

+ : 7, 11, 17, 23, 24, 25, 31, 32, 33, 43, 61, 68, 69, 75, 74.

- : 14, 16, 20, 34, 38, 39, 41, 42, 58, 63, 70, 71, 73.

При збігу з ключем за кожне твердження нараховується 1 бал, при розбіжності - 0 балів (відповідь «це мене не стосується» не враховується).

Інтерпретація

За кожною шкалою бали підсумовуються і визначається рівень адаптації:

- Низький - менше 6 балів,
- Середній - від 6 до 12,
- Високий - сума балів перевищує 12.

Далі визначається переважаючий тип адаптації із трьох можливих варіантів: адаптивний, конформний, відчужений.

ДОДАТОК Є

Багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» (МЛО-АМ)

Багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» (МЛО-АМ) розроблений А.Г.Маклаковим і С.В.Чермяніним. Він призначений для оцінки адаптаційних можливостей особистості з урахуванням соціально-психологічних та деяких психофізіологічних характеристик, що відображають узагальнені особливості нервово-психічного та соціального розвитку.

Інструкція.

Вам запропоновано відповісти на ряд питань, що стосуються деяких особливостей вашого самопочуття, поведінки, характеру. Будьте відверті, довго не роздумуйте над змістом питань, давайте природний відповідь, який першим прийде вам в голову. Пам'ятайте, що немає «хороших» або «поганих» відповідей. Якщо ви відповідаєте на питання «Так», поставте у відповідній клітині реєстраційного бланка знак «+» (плюс), якщо ви обрали відповідь «Ні», поставте знак «-» (мінус). Уважно стежте за тим, щоб номер питання анкети і номер клітини реєстраційного бланка збігалися. Відповідати потрібно на всі питання поспіль, нічого не пропускаючи. Якщо у вас виникнуть питання - підніміть руку .

Текст опитувальника.

1. Буває, що я серджуся.
2. Зазвичай вранці я прокидаюся свіжим і відпочив.
3. Зараз я, приблизно, так само працездатний, як і завжди.
4. Доля безумовно не справедлива до мене.
5. Запори у мене бувають рідко.
6. Часом мені дуже хотілося покинути свій будинок.
7. Часом у мене бувають напади сміху або плачу.
8. Мені здається, що мене ніхто не розуміє.
9. Вважаю, що, якщо хтось заподіяв мені зло, я повинен йому відповісти тим же.
10. Іноді мені в голову приходять такі нехороші думки, що краще про них нікому не розповідати.
11. Мені буває важко зосередитися на якій-небудь завданні чи роботі.
12. У мене бувають дуже дивні і незвичайні переживання.
13. У мене були відсутні неприємності через моєї поведінки.
14. У дитинстві я один час робив дрібні крадіжки.
15. Іноді у мене з'являється бажання ламати або трощити все навколо.
16. Бувало, що я цілими днями або навіть тижнями нічого не міг робити, бо ніяк не міг змусити себе взятися за роботу.
17. Сон у мене переривчастий і неспокійний.
18. Моя сім'я ставиться з несхваленням до тієї роботи, яку я вибрав.

19. Бували випадки, що я не стримував своїх обіцянок.
20. Голова у мене болить часто.
21. Раз на тиждень або частіше я без всякої видимої причини раптово відчуваю жар у всьому тілі.
22. Було б добре, якби майже всі закони скасували.
23. Стан мого здоров'я майже таке ж, як у більшості моїх знайомих (не гірше).
24. Зустрічаючи на вулиці своїх знайомих чи шкільних друзів, з якими я давно не бачився, я віддаю перевагу проходити повз, якщо вони зі мною не заговорюють першими.
25. Більшості людей, які мене знають, я подобаюся.
26. Я людина товариська.
27. Іноді я так наполягаю на своєму, що люди втрачають терпіння.
28. Велику частину часу настрій у мене пригнічений.
29. Тепер мені важко сподіватися на те, що я чогось досягну в житті.
30. У мене мало впевненості в собі.
31. Іноді я говорю неправду.
32. Зазвичай я вважаю, що життя - що стоїть штука.
33. Я вважаю, що більшість людей здатні збрехати, щоб просунутися по службі.
34. Я охоче беру участь у зборах та інших гро-ських заходах.
35. Я сварюся з членами моєї сім'ї дуже рідко.
36. Іноді я сильно відчуваю бажання порушити правила пристойності чи кому-небудь нашкодити.
37. Сама важка боротьба для мене - це боротьба з самим собою.
38. М'язові судоми або посмикування в мене бувають вкрай рідко (або майже не бувають).
39. Я досить байдужий до того, що зі мною буде.
40. Іноді, коли я себе неважливо відчуваю, я буваю дратівливим.
41. Велику частину часу у мене таке відчуття, що я зробив щось не те або навіть погане.
42. Деякі люди до того люблять командувати, що мене так і тягне робити все наперекір, навіть якщо я знаю, що вони праві.
43. Я часто вважаю себе зобов'язаним відстоювати те, що знаходжу справедливим.
44. Моя мова зараз така ж, як завжди (не швидше і не повільний-неї), немає ні хрипоти, ні невиразності.
45. Я вважаю, що моє сімейне життя така ж хороша, як і більшості моїх знайомих.
46. Мене страшенно зачіпає, коли мене критикують або лають.
47. Іноді у мене буває таке відчуття, що я просто повинен нанести пошкодження собі або кому-небудь іншому.
48. Моя поведінка значною мірою визначається звичаями тих, хто мене оточує.

49. У дитинстві у мене була така компанія, де всі намагалися стояти один за одного.
50. Іноді мене так і підмиває з ким-небудь затіяти бійку.
51. Бувало, що я говорив про речі, в яких не розбираюся.
52. Зазвичай я засинаю спокійно і мене не турбують ніякі думки.
53. Останні кілька років я відчуваю себе добре.
54. У мене ніколи не було ні випадків, ні судом.
55. Зараз маса мого тіла постійна (я не худну і не повнію).
56. Я вважаю, що мене часто карали незаслужено.
57. Я легко можу заплакати.
58. Я мало втомлююся.
59. Я був би досить спокійний, якби у кого-небудь з моєї родини були неприємності через порушення закону.
60. З моїм розумом діється щось недобре.
61. Щоб приховати свою сором'язливість, мені доводиться витратити великі зусилля.
62. Напади запаморочення в мене бувають дуже рідко (або майже не бувають).
63. Мене турбують сексуальні (статеві) питання.
64. Мені важко підтримувати розмову з людьми, з якими я щойно познайомився.
65. Коли я намагаюся щось зробити, то часто помічаю, що в мене тремтять руки.
66. Руки в мене такі ж спритні і моторні, як і раніше.
67. Велику частину часу я відчуваю загальну слабкість.
68. Іноді, коли я збентежений, я сильно потію, і мене це дратує.
69. Буває, що я відкладаю на завтра те, що повинен зробити сьогодні.
70. Думаю, що я людина приречена.
71. Бували випадки, що мені було важко втриматися від того, щоб що-небудь не поцупити у кого-небудь або де-небудь, наприклад в магазині.
72. Я зловживав спиртними напоями.
73. Я часто про що-небудь тривожуся.
74. Мені б хотілося бути членом декількох гуртків чи товариств.
75. Я рідко задихаюся, і у мене не буває сильних серцебиття.
76. Все своє життя я суворо дотримуюся принципам, заснованим на почутті обов'язку.
77. Траплялося, що я перешкоджав чи надходив наперекір людям просто з принципу, а не тому, що справа була дійсно важливим.
78. Якщо мені не загрожує штраф і машин поблизу немає, я можу перейти вулицю там, де хочеться, а не там, де належить.
79. Я завжди був незалежним і вільним від контролю з боку родини.
80. У мене бували періоди такого сильного занепокоєння, що я навіть не міг всидіти на місці.
81. Найчастіше мої вчинки неправильно тлумачили.

82. Мої батьки і (або) інші члени моєї родини чіпляються до мене більше, ніж треба.
83. Хтось керує моїми думками.
84. Люди байдужі і байдужі до того, що з тобою станеться.
85. Мені подобається бути в компанії, де всі жартують один над одним.
86. У школі я засвоював матеріал повільніше, ніж інші.
87. Я цілком впевнений у собі.
88. Нікому не довіряти - найбезпечніше.
89. Раз на тиждень або частіше я буваю дуже збудженим і схвильованим.
90. Коли я перебуваю в компанії, мені важко знайти підходящу тему для розмови.
91. Мені легко змусити інших людей боятися мене і, іноді, я це роблю заради забави.
92. У грі я віддаю перевагу вигравати.
93. Нерозумно засуджувати людину, обманула того, хто сам дозволяє себе обманювати.
94. Хтось намагається впливати на мої думки.
95. Я щодня випиваю незвично багато води.
96. Найщасливіше я буваю, коли залишаюся один.
97. Я обурююся кожен раз, коли дізнаюся, що злочинець з якої-небудь причини залишився безкарним.
98. У моєму житті був один або кілька випадків, коли я відчував, що хтось за допомогою гіпнозу змушує мене робити ті чи інші вчинки.
99. Я дуже рідко заговорюю з людьми першим.
100. У мене ніколи не було зіткнень з законом.
101. Мені приємно мати серед своїх знайомих значних людей, це як би додає мені ваги у власних очах.
102. Іноді без усякої причини у мене раптом настають періоди незвичайної веселості.
103. Життя для мене майже завжди пов'язана з напругою.
104. У школі мені було дуже важко говорити перед класом.
105. Люди проявляють по відношенню до мене стільки співчуття і симпатії, скільки я заслуговую.
106. Я відмовляюся грати в деякі ігри, тому, що це в мене погано виходить.
107. Мені здається, що я заводжу друзів з такою ж легкістю як і інші.
108. Мені неприємно, коли навколо мене люди.
109. Як правило, мені не щастить.
110. Мене легко привести в замішання.
111. Деякі з членів моєї родини робили вчинки, які мене лякали.
112. Іноді у мене бувають напади сміху або плачу, з якими ніяк не можу впоратися.

113. Мені буває важко приступити до виконання нового завдання чи почати нову справу.
114. Якби люди не були налаштовані проти мене, я досяг би в житті набагато більшого.
115. Мені здається, що мене ніхто не розуміє.
116. Серед моїх знайомих є люди, які мені не подобаються.
117. Я легко втрачаю терпіння з людьми.
118. Часто в новій обстановці я відчуваю почуття тривоги.
119. Часто мені хочеться померти.
120. Іноді я буваю так збуджений, що мені буває важко заснути.
121. Часто я переходжу на інший бік вулиці, щоб уникнути зустрічі з тим, кого я побачив.
122. Бувало, що я кидав розпочату справу, тому що боявся, що не впораюся з ним.
123. Майже кожен день трапляється щось, що лякає мене.
124. Навіть серед людей я зазвичай відчуваю себе самотнім.
125. Я переконаний, що існує лише одне-єдине правильне розуміння сенсу життя.
126. В гостях я частіше сиджу десь осторонь або розмовляю з ким-небудь одним, ніж беру участь у загальних розвагах.
127. Мені часто кажуть, що я запальний.
128. Буває, що я з ким-небудь попліткувати.
129. Часто мені буває неприємно, коли я намагаюся застерегти когось від помилок, а мене розуміють неправильно.
130. Я часто звертаюся до людей за порадою.
131. Часто, навіть тоді, коли для мене складається все добре, я відчуваю, що для мене все байдуже.
132. Мене досить важко вивести з себе.
133. Коли я намагаюся вказати людям на їхні помилки або допомогти, вони часто розуміють мене неправильно.
134. Зазвичай я спокійний, і мене нелегко вивести з душевної рівноваги.
135. Я заслуговую суворого покарання за свої вчинки.
136. Мені властиво так сильно переживати свої розчарування, то я не можу змусити себе не думати про них.
137. Часом мені здається, що я ні на що не придатний.
138. Бувало, що під час обговорення деяких питань я, особливо не замислюючись, погоджувався з думкою інших.
139. Мене вельми турбують всілякі нещастя.
140. Мої переконання і погляди непохитні.
141. Я думаю, що можна, не порушуючи закону, спробувати знайти в ньому лазівку.
142. Є люди, які мені настільки неприємні, що я в глибині душі радію, коли вони отримують наганяй за що-небудь.

143. У мене бували періоди, коли через хвилювання я втрачав сон.
144. Я відвітую всілякі громадські заходи, тому що це дозволяє мені бувати серед людей.
145. Можна пробачити людям порушення тих правил, які вони вважають нерозумними.
146. У мене є погані звички, які настільки сильні, що боротися з ними просто марно.
147. Я охоче знайомлюся з новими людьми.
148. Буває, що непристойна або навіть непристойна жарт у мене викликає сміх.
149. Якщо справа йде у мене погано, то мені відразу хочеться все кинути.
150. Я віддаю перевагу діяти відповідно до власних планів, а слідувати вказівкам інших.
151. Люблю, щоб оточуючі знали мою точку зору.
152. Якщо я поганої думки про людину або навіть нехтую його, я мало намагаюся приховати це від нього.
153. Я людина нервова і легко і збудливий.
154. Все у мене виходить погано, не так як треба.
155. Майбутнє мені здається безнадійним.
156. Люди досить легко можуть змінити мою думку, навіть якщо до цього воно здавалося мені непохитним.
157. Кілька разів на тиждень у мене буває таке відчуття, що має статися щось страшне.
158. Велику частину часу я відчуваю себе втомленим.
159. Я люблю бувати на вечорах і просто в компаніях.
160. Я намагаюся ухилитися від конфліктів і скрутних положень.
161. Мене дуже дратує те, що я забуваю, куди кладу речі.
162. Пригодницькі розповіді мені подобаються більше, ніж розповіді любові.
163. Якщо я захочу зробити щось, але оточуючі вважають, що цього робити не варто, я можу легко відмовитися від своїх намірів.
164. Нерозумно засуджувати людей, які прагнуть схопити від життя все, що можуть.
165. Мені байдуже, що про мене думають інші.

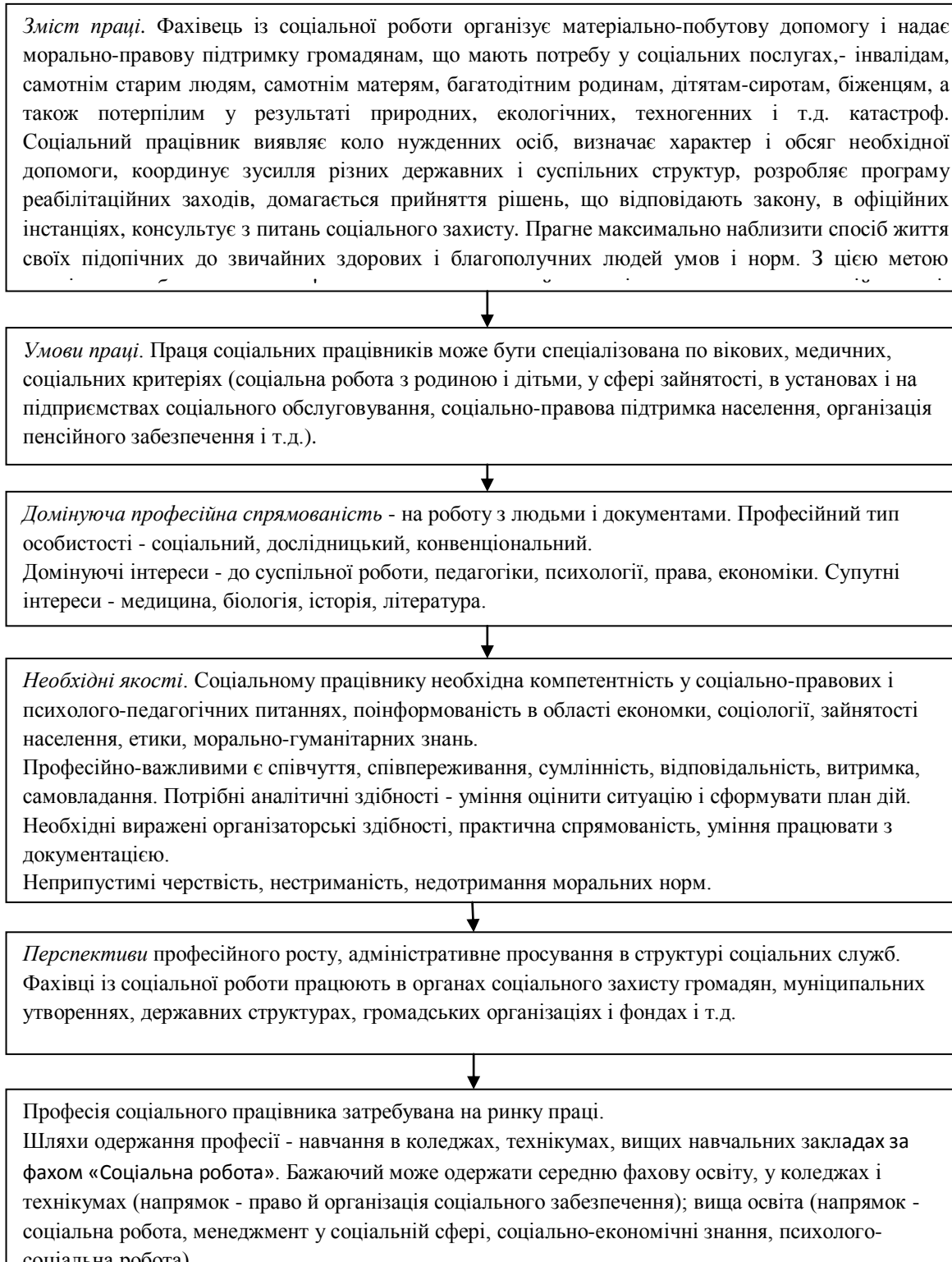
Реєстраційний бланк до особистісного опитувальником
Адаптивність "(МЛЮ-АМ)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22
23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33
34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44
45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55
56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	67
68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78
79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89
90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
101	102	103	104	105	106	107	108	109	110	111
112	113	114	115	116	117	118	119	120	121	122
123	124	125	126	127	128	129	130	131	132	133
134	135	136	137	138	139	140	141	142	143	144
145	146	147	148	149	150	151	152	153	154	155
156	157	158	159	160	161	162	163	164	165	

Обробку результатів проводять за «ключами», відповідних шкалами: «нервово-психічна стійкість», «комунікативні здібності», «особистісний адаптивний потенціал». На кожне питання тесту рецензент може відповідати «так» або «ні». Тому при обробці результатів враховується кількість відповідей, що співпали з «ключем». Кожне збіг з ключем «оцінюється в один» бал.

ДОДАТОК Ж

Професіограма соціального працівника

ДОДАТОК 3

Затверджено наказом
Міністерства соціальної
політики України від
25.05.2012 №324
«Про затвердження
нової редакції
кваліфікаційної
характеристики професії
«Фахівець із соціальної
роботи»

ФАХІВЕЦЬ ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Завдання та обов'язки. Організовує виявлення та реєстрацію в мікрорайоні або зоні соціального обслуговування, на підприємстві, в організації, установі сімей, окремих громадян, підлітків та дітей, які потребують соціальної, медичної, юридичної, психологічної, педагогічної, матеріальної та іншої допомоги, охорони й захисту їх морального, фізичного та психологічного здоров'я, та виконує завдання та обов'язки щодо організації піклування, опікування та догляду. Сприяє формуванню в громаді, мікрорайоні сімейних цінностей та засад відповідального батьківства. Організовує виявлення вразливих категорій громадян з ознаками складних життєвих обставин (підлітків, сімей з дітьми) та здійснює їх соціальне інспектування й оцінку потреб. Забезпечує здійснення соціального супроводу сімей з дітьми під час перебування в складних життєвих обставинах. Організовує залучення наявних фінансових, матеріальних та інших можливостей громади для підтримки вразливих категорій громадян та розв'язання їх проблем. Встановлює причини конфліктних ситуацій та відхилень, які спричинили асоціальні явища. Реєструє асоціальні явища й розробляє комплекс заходів щодо їх усунення, зменшення негативного впливу на людське життя, норми поведінки й використання вільного часу, ефективні методи родинного планування і господарювання, виховання дітей,

дбайливого ставлення до ветеранів та інвалідів, високі зразки етики та культури соціальних відносин. Розробляє заходи щодо запобігання травматизму та правопорушень. Надає допомогу громадянам, особливо молоді, у працевлаштуванні. Співпрацює з органами охорони громадського порядку в питаннях ліквідації причин негативних соціальних явищ. Проводить психологічні та педагогічні консультації. Організовує соціальну, медичну, побутову допомогу громадянам похилого віку й непрацездатним громадянам. Вживає заходів щодо влаштування осіб, що потребують допомоги, у лікувальні установи, інтернати для дітей та дорослих, професійно-технічні училища тощо. Подає до відповідних організацій матеріали та документи з приводу встановлення і позбавлення батьківських прав, піклування, опікування, виховання, догляду, допомоги, лікування, протезування тощо. Бере участь у роботі центрів та інших організацій, які забезпечують соціальну діяльність: реабілітації, адаптації, соціальної допомоги та захисту, піклування та опікування, притулків, інтернатів, осередків для молоді, підлітків та дітей, клубів, асоціацій та об'єднань за інтересами. Забезпечує професійний рівень роботи персоналу підрозділу, у тому числі соціальних працівників та соціальних робітників.

Повинен знати: законодавство України з соціального захисту й допомоги; нормативні, методичні та інші розпорядчі документи та матеріали, які регламентують організацію соціальної роботи; основи державної сімейної політики та захисту дітей; нормативно-правові акти, що регулюють охорону материнства й дитинства, права неповнолітніх, ветеранів, інвалідів, пенсіонерів; сутність, значення, види соціальної роботи, її напрямки (психологічний, соціально-педагогічний, юридичний, економічний, медичний); показники та характеристики зони соціального обслуговування; суб'єкти та об'єкти соціальної роботи, їх основні характеристики; мету, завдання, принципи соціальної роботи, шляхи їх реалізації; міжнародний досвід роботи у соціальній сфері; зміст, форми, методи і критерії

ефективності соціальної роботи; повноваження і ресурси організацій – партнерів з соціальної роботи; особливості створення і реалізації соціальних програм; організацію соціально-медичної роботи; соціологію; психологію; форми й методи виховання дітей та підлітків; основи трудового, житлового, кримінального та цивільного права; норми, порядок та організацію юридичної допомоги, піклування, опікування, догляду, соціальної реабілітації, надання та позбавлення батьківських прав, соціального захисту та допомоги, ведення домашнього господарства; методи та засоби пропагування здорового способу життя; національні особливості побуту, сімейного виховання та культури людських відносин; сучасний досвід соціальної роботи; охорону праці й вимоги до безпечного ведення робіт у різних соціальних обставинах; діловодство.

Кваліфікаційні вимоги. Провідний фахівець із соціальної роботи: повна вища освіта відповідного напрямку підготовки (магістр, спеціаліст). Підвищення кваліфікації. Стаж роботи за професією фахівця із соціальної роботи I категорії – не менше 2 років.

Фахівець із соціальної роботи I категорії: повна вища освіта відповідного напрямку підготовки (магістр, спеціаліст) та підвищення кваліфікації: для магістра – без вимог до стажу роботи, спеціаліста – стаж роботи за професією фахівця із соціальної роботи II категорії – не менше 2 років.

Фахівець із соціальної роботи II категорії: повна вища освіта відповідного напрямку підготовки (спеціаліст). Підвищення кваліфікації. Стаж роботи за професією фахівця із соціальної роботи – не менше 1 року.

Фахівець із соціальної роботи: повна вища освіта відповідного напрямку підготовки (спеціаліст) без вимог до стажу роботи.

ДОДАТОК И

Чисельність представників різних національностей, які проживають на території України за даними всеукраїнського перепису населення

національність	загальна чисельність	%	міське населення	%	сільське населення	%
<u>Українці</u>	37 541 693	77,82%	23 658 227	73,27%	13 883 466	87,04%
<u>Росіяни</u>	8 334 141	17,28%	7 236 704	22,41%	1 097 437	6,88%
<u>Білоруси</u>	275 763	0,57%	214 635	0,66%	61 128	0,38%
<u>Молдовани</u>	258 619	0,54%	73 593	0,23%	185 026	1,16%
<u>Кримські татари</u>	248 193	0,51%	84 116	0,26%	164 077	1,03%
<u>Болгари</u>	204 193	0,42%	84 483	0,26%	120 091	0,75%
<u>Угорці</u>	156 566	0,32%	56 611	0,18%	99 955	0,63%
<u>Румуни</u>	150 989	0,31%	32 401	0,10%	118 588	0,74%
<u>Поляки</u>	144 130	0,30%	99 646	0,31%	44 484	0,28%
<u>Євреї</u>	103 591	0,21%	102 085	0,32%	1 506	0,01%
<u>Вірмени</u>	99 894	0,21%	79 145	0,25%	20 749	0,13%
<u>Греки</u>	91 548	0,19%	61 873	0,19%	29 675	0,19%
<u>Татари</u>	73 304	0,15%	58 954	0,18%	14 350	0,09%
<u>Цигани</u>	47 587	0,10%	33 432	0,10%	14 155	0,09%
<u>Азербайджанці</u>	45 176	0,09%	36 849	0,11%	8 327	0,05%
<u>Грузини</u>	34 199	0,07%	29 836	0,09%	4 363	0,03%
<u>Німці</u>	33 302	0,07%	24 605	0,08%	8 697	0,05%
<u>Гагаузи</u>	31 923	0,07%	8 554	0,03%	23 369	0,15%
інші	366 091	0,76%	314 980	0,98%	50 730	0,32%

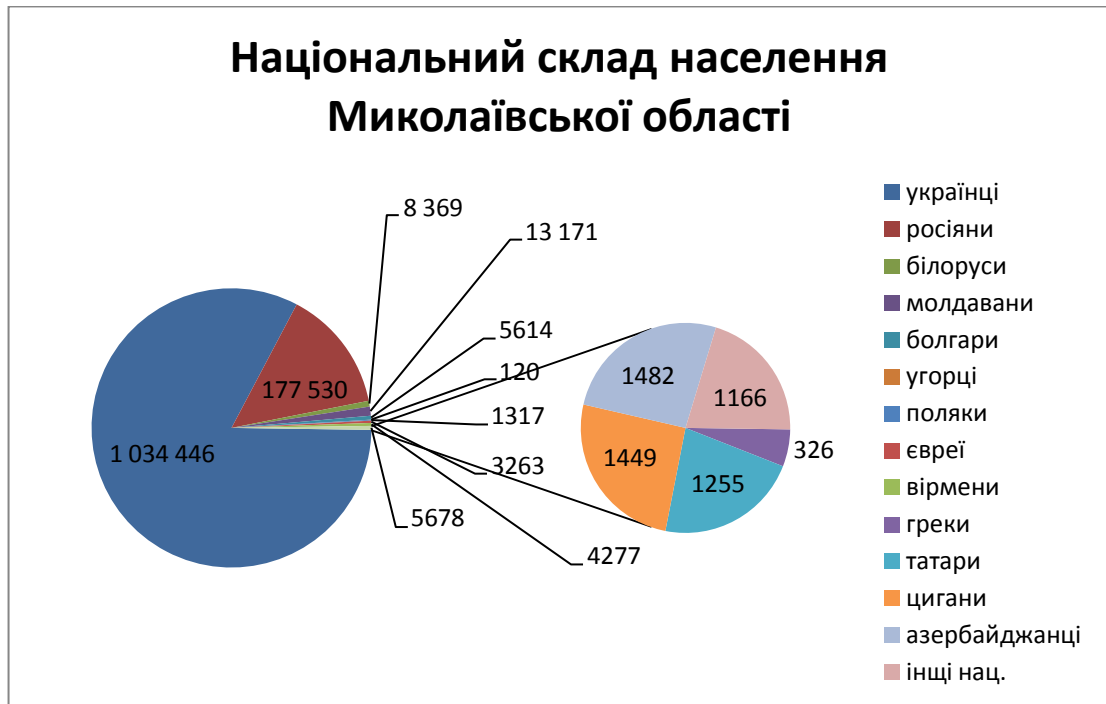

Рис. 1. Національний склад населення Миколаївської області за даними перепису населення 2001р.

ДОДАТОК І

На Миколаївщині створено товариства представників інших національностей, які мешкають в області, а саме:

Миколаївська обласна регіональна організація конгресу азербайджанців України (Regional Organization of Ukraine Azeri Congress)

Миколаївська обласна регіональна організація конгресу азербайджанців України (МОРО КАУ) була заснована 2000 р. вона об'єднала азербайджанців, які мешкають у нашому краї. Метою громади з самого початку було сприяння збереженню азербайджанської культури, мови, традицій, звичаїв, передача їх молодому поколінню, зміцнення дружби між азербайджанським і українським народами, об'єднання азербайджанців нашого краю, встановлення культурних й економічних зв'язків з історичною Батьківщиною.

Миколаївське обласне дружество болгарської культури ім. Христа Ботєва (Hrysto Botev Regional Society (Druzhestvo) of Bulgarian Culture)

Дружество болгарської культури ім.. Христа Ботєва було засноване в кінці 1989 р. в мікрорайоні м. Миколаєва Тернівка. Основним завданням є відродження болгарської мови й культури.

Миколаївське обласне товариство вірменської культури ім. Месропа Маштоца (Mesrop Mashtotz Regional Society of Armenian Culture)

Необхідність створення товариства виникла в кінці 1990 р. Після трагічного для всієї Вірменії землетрусу 1987р. Основною його метою й завданням стало збереження рідної культури.

Миколаївське обласне товариство греків «Елада» (Regional Greek Community “Ellada”)

Грецька громада була організована в листопаді 1996 р.. Своїми завданнями вона ставить відродження національної самосвідомості греків

Миколаївщини, їх об'єднання, розвиток грецької культури та встановлення зв'язків з історичною Батьківщиною.

Миколаївське обласне товариство-земляцтво грузинської культури «Мамулі» (Regional Society of Georgian Culture “Mamuli”)

Товариство було створено в лютому 1995 р. До його складу входять грузини, що за часів Радянського Союзу та після його розпаду опинилися на території Миколаївщини.

Основними завданнями товариства є збереження й розвиток рідної культури, мови, вивчення історії Грузії, навчання молодого покоління традиціям, звичаям, мові етнічної Батьківщини; ознайомлення населення з грузинською культурою, мистецтвом.

Миколаївське обласне товариство-земляцтво «Дагестан» (Regional Society of Dagestan Culture)

Товариство-земляцтво «Дагестан» було засноване 1990 року. Сьогодні миколаївські дагестанці намагаються зберегти та передати дітям, онукам мову, історію, традиції своєї Батківщини. Крім того, одним з завдань товариства є ознайомлення мешканців міста й області з самобутньою культурою Дагестану.

Миколаївське обласне товариство єврейської культури (Mykolaiv Jewish Culture Community)

На початку червня 1990 р. було отримано рішення про реєстрацію товариства. Метою є збереження історії, єврейських традицій та творчості. 14

Етнічна група євреїв належить в Україні до однієї з найдавніших і найчисленніших груп, розміри якої в окремі історичні періоди різко коливались, як, до речі, і форми розселення: від компактних районів до дисперсних груп. Єврейський субстрат брав певну участь у етногенетичних процесах населення ще за часів Київської Русі.

Миколаївська асоціація корейців (Mykolaiv Korean Association)

Заснована 1992 р. Метою є задоволення культурних і духовних потреб корейців, розвиток їх творчої і громадської активності, залучення до процесу соціально-політичного оновлення суспільства, збереження єврейської культури, мови, єднання й консолідація всіх корейців.

Миколаївська курдська громада (Mykolaiv Kurd Community). В березні 1996 р. вони створили своє товариство.

Всеукраїнське товариство месхетинських турків «Ватан» (Ukrainian Society of Meskhetiya Turks “Vatan”)

Організовано 1993 р. Основними завданнями товариства є:

- сприяння реалізації месхетинськими турками своїх прав і свобод. Їх повній реабілітації, поверненню бажаючих на історичну Батьківщину – південь Грузії (Месхетію);
- збереження та розвиток рідної мови, культури, релігії, звичаїв та традицій народу;
- захист інтересів членів товариства.

Миколаївське обласне товариство німців України «Відергебурт» (Regional Community of Ukrainian Germans “Vidergeburt”)

Засноване в 1993 р. Головним завданням «Відергебурта» є відродження мови, культури, традицій і релігії німців України, тобто збереження їхньої самобутності.

Після здобуття Україною незалежності відбулися зміни в національному складі її населення. Внаслідок рееміграції українців з країн колишнього СРСР, німців, депортованих у роки війни, збільшується їхня кількість та частка у складі населення.

Миколаївське обласне товариство поляків (Regional Community of Poles)

Польське товариство в м. Миколаєві було створено 1997 р.